॥र्द०॥ ॐ सिद्धिः॥ श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीसरस्वत्यै नमः॥ आनंदैकनिधिं देवमंतरायतमोरविं। दयानिलयनं वादेवरदां चिरं
श्री० नं। वाग्देवतायाश्चरणारविंदमानंदसंदोहदं हृदि सन्निधाय। श्रीउड्डराजः ऋजुतमां नानां सारस्वतव्याकरणस्य टीकां॥२॥ इह ग्रंथ
स्य कर्त्ता निरंतरायसमीहितार्थसिद्धये शिष्टाचारप्रतिपालनाय च इष्टदेवतानमस्काररूपमंगलाचरणपूर्वकं। अभिप्रेतप्रतिपत्तिकारस
प्रत्याह नं विकीर्षितं प्रतिजानीते। प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये। सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तरां॥१॥ तत्र
परमात्मानं प्रणम्य बालधीवृद्धिसिद्धये सारस्वतीं नातिविस्तरां प्रक्रियां ऋजुं अहं कुर्वे इत्यन्वयः॥ प्रक्रियेति प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन सु
त्वा यंते शब्दा अनया इति प्रक्रिया। सरस्वत्या प्रणीता या प्रक्रि- यासा सारस्वती। तां सारस्वतीं प्रक्रियां ऋजुं प्रयोगानुकूलसूत्रका
मां ऋजुं। कौमारादिप्रक्रियादिसूत्रपाठक्रमेण नार्जवमुपयाति। अ तस्तु क्रमसुबोधाय यत्र तत्र स्थितानां सूत्राणां मेलनेन ऋजुं सरलां
करोमि इत्यर्थः॥ किंलक्षणां सारस्वतीं प्रक्रियां नातिवि- स्तरां न विद्यते अतिविस्तरः शब्दबाहुल्यं यत्र सा नातिविस्तरा ता
नातिविस्तरां तां नातिविस्तरां। एतेन शब्दबाहुल्यमवनिर स्तं नार्थबाहुल्यं सूक्ष्मशब्दस्य विस्तरे इत्युक्तत्वात्। अल्पपदा बहु
र्थप्रक्रिया सुगमा भवति। किं कृत्वा ऋजुं कुर्वे इत्याह। परमात्मा नं प्रणम्येति। अततीत्यात्मा। परमश्चासौ आत्मा च परमात्मा। सर्वज्ञ
रूपकाविष्णुरव्यभूतात्मा परमात्मा चेति सदसन्नाममाध्यपठितत्वात्। तं प्रणम्य प्रकर्षेण कायवाङ्मनोभिर्नत्वा अत्र प्रकर्षो विनयः प्र
शब्दस्य प्रथमं प्रयोगात् मंगलार्थं श्लिष्टोपलक्ष्यते। मंगलाचरणं तु शिष्टाचारमूलं। प्रयोजनाभिधेयशास्त्रार्थसंबंध इति वक्तव्यं सिद्धे शब्दार्थसंबंधे
इत्यादि स्म कात्यायनः॥ यथा वृद्धिरादैजिति वृद्धिशब्दमादौ प्रयुक्तवान् पाणिनिः। एवमिहापि प्रथमादौ प्रशब्दप्रयोगः॥ प्रयोजन
माह। बालधीवृद्धिसिद्धये इति। बलंति चलंति ज्ञानार्थं धावंतीति बालाः॥ अव्युत्पन्नाः। तेषां धीर्बुद्धिर्व्युत्पत्तिः। तस्याः सिद्धिर्निष्पत्तिः। तस्यै सार
स्वतीप्रक्रियां ऋजुं कुर्वे इति वाक्यार्थः॥ बालस्य वादकस्यं प्रसूस्य परसंचितपितृनिर्माणसमुत्पन्नशुक्रतत्तत्सुफलस्य आत्मा गा

वाद ऋजुं कुर्वे इत्यात्मनि एकवचनप्रयोगाः। अहं च एवा नातिविस्तरामिति नाको दिवाक्षाक्रमानादशालावः अथवा ना इति अनन्वनिषेधार्थो
नियातः तेन सह समासः॥ अरण्यानी स्थानकलनमिति तानेक कृत्वमघनमित्यादि प्रयोगदर्शनात्। कविसुनिषिद्धकपदमिवमन्वाताः अ
भिकसरस्वत्या प्रणीतानि सूत्राणि सारस्वतानि तत्संबंधिनी सारस्वती तिव्युत्पत्तिमाश्रयंतो तन्मते व्यत्ययस्य डनिवारत्वात् डाप्रकरणीय
त्वात् सति सारस्वती इति न वक्तव्यं। बालानां धीः बालधीः। तस्याः वृद्धिरिति विग्रहे तत्पुरुषसमासे वृद्धिर्भावृद्धिः ज्ञानवत्। तस्मात् बाला
नां धीवृद्धिर्व्युत्पत्तिरित्येव युक्तं। सारस्वतीप्रक्रियामहं ऋजुं कुर्वे इत्युक्ते परकृतायाः स्वयंकरणमनुपपन्नं। तस्मात् प्रक्रियामहं ग्रंथरूढां
भिधेयं। अथ नवीनामेव सारस्वतीं समाख्याय प्रक्रियां कुर्वे इति कश्चिदाह तन्मते सूत्रसमूहशाली यस्मिन् दादोसाक्षात्सरस्वती। अनु
भ्रामितिस्वरूपायतास्मै श्रीअनुभवनमः। इति नागेंद्रप्रशाखाच रणेरुक्तत्वात्। प्रतीतिविरोधः स्यात् तस्मात् ग्रंथादिस्थितामेवस
धीयः अत्र प्रक्रियाऋजुविषयः। तेन बालधीवृद्धिः। प्राय ऋजुनादेत्तादत्तमज्ञातः संबंधः जिज्ञासुरधिकारी। इति विष
याद्य उभयश्च तदृष्टयाव द्वितव्य॥ श॥ ब॥ ननु विस्तरः कथं निरस्तो यस्मिन्नतिमात्र कात्यं नरशब्दज्ञानं स्यात् इति तेषां काम्यकर्तु
माद्या ईदृशादयो पियस्मात्तेन यत्रशब्दवारिधिः प्रक्रियांतरस्य कृ॥ क्षस्य कामावकुंनरक्रमं। मिति। इंद्रादयः इंद्रश्चंद्रः काशकृत्स्ना
पिशली शाकटायनः पाणिन्यमरजैनेंद्रा इत्यष्टौ वैयाकरणा अपि यस्य शब्दवारिधेः शब्दसमुद्रस्य वाराणि धीयंते तस्मिन्निति वारि
धिसमुद्रः तस्य पारं यंतं इयन्तया परिच्छेद्यं वा न ययुर्न प्रापुः। तस्य कृत्स्नस्य समयस्य प्रक्रियां वक्तुं नाराध्यो वीना मनुष्यः कथं कुर्मः स
मार्थो भवतीत्यधमदार्थः अयमभिप्रायः इंद्रादयो मादा तु सा वा अपि लौकिकानां वैदिकानां च शब्दानां साकल्येन प्रतिपादनं शक्या
न बहुः मम भुजः काक कथा॥ एवं सति किं बालस्य आकुलीकरणकारणेन वृथा विस्तरेणेति प्रकृतिप्रत्ययानंदिनाकरतिययशब्दसाधन
मार्गदर्शिनी बालव्युत्पत्तिसिद्धये नातिविस्तरा एव प्रक्रिया याः ऋजुकरणं युक्तमिति। एतेन प्रतिपदपाठोपि निरस्तः॥ उक्तं च दिष्ट

प्रसादटी

स्मृतिरिज्यायं क्रियान्तर्गतसंप्रतिप्रकृतविनानां ग्राह्यानां परायणाभावाचार्यस्मृतिर्वक्त्रा इत्यभ्याधिता दिग्वर्षसहस्रमध्ययनकालः॥
तथापि नान्तं जगामेति। तस्मात् यथोक्तप्रकाराणि च प्रक्रियां संक्षेपं करवै इति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः॥ ॥ संज्ञाविधानमन्तरेण प्रक्रिया कर्तुमश
क्या इति बुद्ध्वा इति अभिधानसमानसंज्ञासंयत्नं प्रतिजानीते। तत्र तावत्संज्ञा संव्यवहाराय संप्रद्यत इति। तत्र तस्याः प्रक्रियायां तावदत्रा
दौ संव्यवहाराय प्रक्रियायामुपयुक्ता यस्मात्संव्यवहाराय संज्ञा अभिधानं संप्रदाता। अल्पैरक्षरैर्बहूनां कलनं यथा स्यात् तथा कृता इत्यर्थः॥ संव्य
वहारा संज्ञा न बंधन इति संव्यवहारार्थं संयत्नादुक्तप्रयोजनादप्रदाता वक्ष्यमाणसंधिकार्यादिव्यवहारार्थं ज्ञेयः॥ ॥ तत्र अनादिष्ट
परिगणितस्वरस्वरूपं न क्रमं च समानसंज्ञासूत्रं प्रणयति॥ अइ उऋलृ समानाः॥ आ इ उ ऋ लृ समानाः इति प्रवृद्धं सूत्रं यदि द्विप
दमात्रं तर्हि द्विविधं पदं पदं वर्णात्मकं तत्र द्वंद्वसमासः तथा सति नित्य एव संधिः स्यात् तु उक्तं संहिते इति कथं नित्यानित्यत्वं
पसर्गयोः॥ नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इति॥ तद्दोषपरिहारार्थं पंच वर्णाः। पंच वर्णाः इति कानि पदानि॥
एवं समाना इति पदं च तदं सूत्रं शिष्टमत्रापि सूत्रं द्विवाक्यरूपं च वाक्यपदसमुदायात्मकं पदं च विसर्गतामापत्ति पदं च सिद्धो
विभक्तिः कल्पनीया। तस्मात् द्विवचनवर्णसिद्धमेकवचनं मिश्रं च यथा पदावत् सूत्राणि भवन्तीति सूत्राणां वंदत्वात् छांदसः॥ सिं
लोपा ज्ञानवत्॥ अथवा॥ आकारादिवर्णानां संकेतितानामव्यत्वे विभक्तिलोपः॥ निर्दिष्टं द्विलौकिकप्रयोगनिःप्रत्ययसंकेतमात्र
मभिधायार्थ॥ ॥ ॥ सूत्रार्थविद्यारणाति॥ आनन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगणितास्तेषां समानसंज्ञा च विधीयत इति॥ अनेन अइउ
ऋलृ समाना इति सूत्रेण प्रत्याहारग्रहणार्थं वर्णाः परिगणिताः परिपाट्या प्रकाशिताः। परिगणितानां च तेषां समानसंज्ञा विधीयते
॥विधीयत इति विधानसामर्थ्यात्। संज्ञासु स्वावर्णपरिगणितेन संज्ञाविधानां गमागतामावृत्तिर्न वाक्यभेददोषः॥ विधानेन द्वंद्विसदः सं
पद्यते। अथवा सकृदुच्चारितापि अइउऋलृ वर्णाः वर्णपरिगणने समानसंज्ञाविधाने च तंत्रेण वाक्यद्वयं प्रतीति न वाक्यभेददोषः॥ २

तथा वाक्यं सर्वदरण॥ आर्षत्तिशक्तिरित्यार्षं वाक्यं सकृदपि श्रुतं लिंगात् त्वात् अर्थसंधिविभागव्यवतिष्ठति यत्प्रत्याहाराणामपि संज्ञारूपत्व
रहता। योगिक्याद्वर्णपरिगणनस्य वर्णपरिगणने संज्ञासंयत्नम्। अपिना कांडव मितिमंतव्यं समाना इति बहुवचननिर्देशात्॥ अ
इउऋलृ इत्यं समानसंज्ञा च भावयतः पुकारप्रत्ययाभावः संकेतात् वा ज्ञलकाद्यमित्व॥ ॥ अइउऋलृ इत्यत्र संधिरकरणे वि
वक्षाकारणमाह। न तिसूत्रसंधिरतु संध्यायाविवक्षितत्वात् अविवक्षितत्वे संधिर्भवतीति नियमान्। पाते तु उक्तवक्ष्यमाणेषु सूत्रेषु सं
धिर्न तु संधयः॥ कस्मात्। अविवक्षितत्वात्। वक्तुमिष्टं विवक्षितं तस्याभावो विवक्षितत्वं न विवक्षितत्वं अविवक्षितत्वं तस्मात्॥ अइणा आ
ख्यानं इत्यादिभिः सूत्रैः संधेर्विहितत्वात् आदीनां समानसंज्ञा मात्रे दित्यत्रा विवक्षितत्वं तु पुनः॥ विवक्षितत्वे संधिर्भवतीति नियम
:स्मादपि संधिर्न कार्यः द्वंद्वे तु रमादी॥ लौकिकप्रयोगनि ष्पन्नाय समयमात्रं चा वृत्ति॥ लौकिकप्रयोगाणामनादिष्टप्र
योगानां निष्पन्नाय सूत्राद्यनायय समयमात्रं सूचितं मात्रं तस्मादत्र संधिर्न कार्यः॥ केवलं समः समयमात्रं तस्यला
द्भावत्वं तस्मात्॥ अथवा॥ लोकेन वा॥ लौकिका बाला॥ त। यां प्रयोगनिष्पत्तिर्व्युत्पत्तिर्यस्यो। इदं बालत्वं तत्पर्य संकेतमा
त्रं च मस्माति प्रति सूत्रे संधिर्न कार्यः इत्यर्थः॥ बालमुख्यत्प्रेपरि गणिता अकारादिषु संकेतिक विसर्गपदं चमितिसमयमात्रं चस
ष्टमवाय यथा आदेङिति ऊद्याकरणं पाणिनि रिष्यां संकेतस्तथा आशीति मंतव्यं समानपादशः समानाः छांदसोऽयं धातोरित्यवमादयः॥ न तु य
था परिगणितानामेव अइउऋलृवर्णानां समानसंज्ञाविधानान्नद्यादिषु दीर्घकारस्य समानसंज्ञाऽनावाप्त्। अ सुसलाः स्यत्यकारलो
पान स्याद्यानन्तरूप सिद्धिर्न स्यादित्यतदर्थं सूत्रान्तरमवतारयति॥ ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुता भेदाः सवर्णाः इति सूत्रार्थ विद्यारणाति। पातये
अइउऋलृवर्णानां ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपा भेदाः परस्परमन्योन्यं सवर्णा निगद्यते उच्यते। विज्ञानीयेषु ह्रस्वदीर्घप्लुत सवर्णनिर्देशात्पर
स्परमित्युक्तं समानानामेव ह्रस्वदीर्घप्लुता भेदाः सवर्णा इति रूपयितुं पातयामित्युक्तं॥ अन्यथा दारायत्य त्र सवर्णदीर्घसादत्य स्यथा॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

उसृपटी॥

त्रिःस्यात्स्वरितस्तापि॥ अवर्णविवर्जिताः स्वरा इवर्णादयस्तु पवर्णाविवर्जमित्यादिषु कारादिषु वर्णेष्ववदा रमतु संध्यक्षरवर्णे यदा णसवर्णे यदा णमिति
परिभाषा समर्थिता। एतेषु वक्ष्यमाणादिनिष्परस्परं समानत्वात्समानसंज्ञायां मध्ये वर्तितावसीयत इत्याशयः॥८॥ ननु ह्रस्वादीनां सावर्ण्यं सुक्तं
तत्र उपदिष्टा कथं ज्ञायते ज्ञातव्या॥ लोकाद्विषयस्य सिद्धिर्यथा मातरादरिति सूत्रेण भगवती सरस्वती प्राह अनुक्तस्य सिद्धिर्लोकादिति वच्यत
तिशब्दात्तस्माल्लोकत एव ह्रस्वादिसंज्ञा आदिशब्दात् उदात्तादीनामपि संज्ञा ज्ञातव्या॥ लोकतः प्रसिद्धा एव ह्रस्वादिसंज्ञा बालस्तुत्य
तावन्मात्र वदंति। एकमात्रो ह्रस्वः द्विमात्रो दीर्घः त्रिमात्रः प्लुत इति। उक्तं च शिक्षायां। एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लु
तो ज्ञेयो व्यंजनं चार्धमात्रिकमिति वा सप्तमात्रां वदति विद्धिता॥ यं वा यमा वदद्दृष्टतीयं वशिशी ब्रूयात् तन्नकुलश्चार्धमात्रिकामिर
ति। ह्रस्वादीनामवांतरभेदानाह। एषां मध्ये उदात्तादिलक्षा इति। एषां ह्रस्वादीनामप्युदात्तादयो भेदाः संतीति शेषः। तत्स्व
रूपमाह उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः। नीचैरनुदात्तः। समाहार स्वरितः। इति उच्चैः स्थाने उच्चार्यमाणतया उपलभ्यमानो वर्ण
उदात्त॥ नीचैः स्थाने उच्चार्यमाणतया उपलभ्यमानोऽनुदात्तः। उदात्तानुदात्तयोः समाहारे सति समाहारः स्वरित इति उच्यते। कदि
समवृत्त्या स्वरित इति पठंति। तथा उदात्तस्वरसमवृत्तिर्यदा अत्र। उच्चनीचवृत्ते उच्चस्थानानामपेक्षया ज्ञातव्यो अन्यथा अनियमं गदो
भवति। ह्रस्वः सवर्णे दीर्घः सहान्त्याद्राक्षान वदः प्लुतः इत्यादयो ह्रस्वादिसंज्ञाप्रदेशाः॥ एए ओ औ संध्यक्षराणि। एवं पूर्वसूत्रं पूर्वेवन्नान
न प्रत्याहारग्रहणाय वर्णपरिगणनं तासां संध्यक्षरसंज्ञा च विधीयते। अत्र सूत्रस्य वाक्यत्वाद्विवक्षितत्वेन न संधिः॥ छंदस्येन सिलोप
:अकारस्य इकारेण एकारः उकारेण ओकारः आकारेण संश्लेषक्रमेण ऐ औ भवंतीति संध्यक्षरसंज्ञा च र्थिक्रिया। एषां ह्रस्वा न संति
ति एए ओ औ एषां संध्यक्षरत्वात् ह्रस्वा न संति। दीर्घादयः संत्याद्वात्सित्राय। समानानां संध्यक्षराणां च संज्ञान्तरमाह। आनलये स्वरा इति
क्षिपदं सूत्रं अकारादयः॥ एवं अ इ उ ऋ लृ एकारादयश्च चत्वारः ए ऐ ओ औ एवं लाय उनये प्रकाराः स्वराः स्वरसंज्ञा उच्यंते। स्वराणाम

र्णविवर्जितानां संज्ञांतरमाह। अवर्जा नामिन इति। अवर्णविवर्ज्यंत इत्यवर्णविवर्जाः अवर्णरहिताः स्वरा इकारादयः नामिसंज्ञा उच्यते। उक्तं च वा
दयूर्ध्वकं मुक्तत्र्यं वसंवसति। अ उ ऋ तास्ता वस्वरा इति। तावत् आदौ स्वराः अ उ ऋ ताः परिपाट्या प्रकाशिता इत्यर्थः परिपाटी अउऋ म इत्य
मरः॥ प्रथमतः अकारादयः। पश्चात् ककारादय इत्यनुक्रमेण क्रमः॥ इदानीं प्रत्याहारक्रियार्थं यथा यादयस्तु भिन्नक्रियार्थक्रियाः
प्रत्याहाराणां क्रियार्थं यथाप्रत्याहारक्रियार्थं प्रतत्यादस्तु सूत्रतया व्यंजनानि हकारादीनि अनुक्रामति। वक्ष्यमाणपरिभाषा निर्दिशा
ति। हयवरल। ञणनङम। झढधघभ। जडदगब। खफछठथचटतकपशषस। इति देवर्णाद्वित्वा तथा कार्यविधायकः
आधायकं आद्यंतास्यामित्यनेन लब्धसंबंधं सूत्रं। तत्र हकारादार स्यसकारपर्यंता वर्णाः सांवंतिमां कतिका निष्टध्रूपघमेकवच
नांतानि पदानीति ज्ञेयं॥ ॥ आद्यंताभ्यामिति तीया द्विवचनांताम रूपदं नियमविधायकं सूत्रं प्रतिकार्यमाक्रियत इति प्रत्याहा
॥तं क्रिया वृद्धता यदी उ भिन्ना तात्स्वरूपेण आद्यंताभ्यां माद्यंतवर्ण रेस्यासद्यणतय वस्लेत्यादिक्रमेण परिगणिता वर्णाः आद्या
।आद्यंताभ्यामिति द्विवचनं ज्ञात्वनिषायणायण। तेन प्रतिपत्त्या हारमाद्यंताभ्यामिति संबध्यते॥ ॥ प्रत्याहाराणां नामानिज्ञाप
यितुमाह आदिर्वर्णो ऽन्त्येन गृह्यमाणः तथा आद्यंतवर्णात्मकं यत्र समेवति तन्नाम प्रत्याहारो भवति अथ वा आदिर्वर्णः अंत्येन
गृह्यमाणः प्रत्याहारो भवति किं लक्षणः प्रत्याहारः तन्नाम। स अत्र समाहाबार्यमाणः आदिर्वर्णः नामयस्य सतन्नामा इति। तो आदिव
र्णो तदर्णानामयस्य सतन्नामा इति वा व्याख्येयं॥ ॥ तमेव प्रत्याहारं विशिष्य दर्शयति। तथा हि अकारात्ककारात्र्गृह्यमाणो प्र
त्याहारः। सव। एतावत्संख्याकः। अइत्यारभ्य वपर्यंतं एतावत्संख्याकः। एतावद्वर्णसंख्याकः। संप्रयतसंज्ञो भवति। रूद्धघलतिरुल॥ उ
उदगाबतिरुवः। चटातकापतिचपः। एतावत्संख्याकः। संप्रयत इति सर्वत्र संबध्यते। नन्वेतस्य प्रत्याहारा इत्याशंक्याह। एवं यत्र प्रत्याहि
वं उक्तं प्रकारेण अयनाय्यनप्रत्याहारेण यत्र यत्रादादारणरूपं कार्यं भवति। समस्त तत्र तत्र ग्राह्याः। उपुनः संख्यानियामानो स्ति। याथा

उंजपटी। श्वांतरात्तवत्वौंप्रत्याहारापकंचत्वारिंशादिति।तथाचसंख्यानियमानकृतःयथाकार्यंश्रउमांधयइत्याभ्रायः॥अथहकारादिसकारांतानां
वर्णानांश्राघंताल्याभितिहसंसंज्ञानांव्यंजनसंज्ञामाह।हकारादयइत्यादि।हकारादयःसकारांताश्रतएवहसावर्णाःव्यंजनानिव्यंजनसं
ज्ञानवंतीत्यर्थः॥व्यंजनलक्षणमाह।स्वरहीनंव्यंजनमिति।स्वारणादीनांइत्युक्तस्वारस्यारानास्तीतितस्यापिव्यंजनत्वापत्तिःस्वारस्योहीनमन्य
दितिमास्थ्ययं।श्रंघव।घकायाघिविंचानकवचनइत्यादिवतूलावप्रध्नानानिर्दिशामंतव्यःतरस्वरहीनंव्यंजनमित्यर्थः॥मृत्वदयवरल
दिषुश्रकारस्यविद्यमानत्वात्कथंव्यंजनत्वमित्याह।तघकारइत्यादि।तत्रहकारादिषुवर्णेषुवर्तमानाश्रकारःसखुखनउत्वाशणंसुखे
त्वारणंतत्श्रर्थःप्रायोजनंयस्यसतथातस्यलावस्तत्वंतस्मात्सुखोत्वार णार्थत्वात्समज्ञाकालवतिपतीतिहतूगत्वरइत्यर्थः॥केवलंहसानां
व्यंजनानांउरूत्वारतयाश्रकारसंयुक्तानांसुखोत्वारणार्थत्वउपाय त्वाइकारादिसंयुक्तहकारादिषु।द्विथिवि।रिकृयुसुरूइत्यवं
रूपाइरूत्वारनास्यात्॥तदर्थश्रकारएवसुखोत्वारणार्थलावः॥ इत्संज्ञाविधायकंसूत्रमाह।कार्यार्थम्।कार्यायइत्।प्रत्यय
घतिरिक्तःप्रत्ययादित्याश्रतिरिक्तःत्यधिकःकास्मैचिकार्याय सुखोत्वारणायस्थानविध्यर्थवाउत्वार्यमाणोवर्णइत्संज्ञा
वति।श्रादिशब्दात्श्रादेशश्रागमनामधात्प्रत्याहारत्याधिकइति। ज्ञेयां।इत्संज्ञाप्रयोजनमाह।यस्येत्संज्ञातस्यलोपः।इत्संज्ञासंके
तितस्यलोपइत्यर्थः॥श्रन्यथातत्वविदित्यादौइतित्यस्यलोपःप्रसज्यततदर्थंयस्यइत्संज्ञाविहितातस्यइत्संज्ञाविशिष्टस्यलोपइत्याशयः॥
लोपःस्वरूपमाह।वर्णादर्शनंलोपः।वर्णानांश्रदर्शनंदर्शनाला।वालोपः॥लोपावर्णएवनष्टइपातवर्णासत्वावर्षकार्यंनवत्यव।वर्णवि
राधलोपश्चावर्णविरोधलोपश्च।वर्णविरोधयालोपः॥सलोपशसंज्ञः।वर्णात्याविरोधयस्यसः।वर्णात्याविरुद्धयतइतिवावर्णविरोध
॥एकंवर्णनाशयतिश्रत्यास्यात्यत्रिंप्रतिबध्नातीत्यर्थः॥मित्रवदागमः॥मित्रवदागत्यकार्यंकुर्वाणोयस्यविहितस्तंदर्शयतिसश्रागमः॥शत्रु
वदादेशः।यास्यागतः॥स्थानिनमुच्चिनत्तिसश्रादेशः॥संयोगस्वरूपमाह।स्वरानंतरिताहसाः॥संयोगः॥स्वरेणश्रनंतरिताःश्रव्यवहिताहसाः ४

।संयोगसंज्ञानवंति।श्रत्रहसाइतिबहुवचनामकत्वप्रतिपधपरं।तनह्वयारपिहसायास्वरानंतरितत्वसतिसंयोगत्वंसिध्यात्यवा।कु
चुटुतुपवर्गाः॥पतेपंववर्गसंज्ञाः॥तनकुइत्युक्तककारादयः॥पंच।चुइत्युक्तेचकारादयःपंच॥द्युवंप्रतिवर्गपंचपंचवर्णाश्रेष्ठंति।
स्मोश्चुलिः।श्चु।ष्टुलिः।ष्टु।कुघाः।कणोवेत्यादौवर्गव्यवहारः।श्रारादानामिनोगुणः॥श्ररूपमश्र॥नामिनः॥गुणः॥नामिनइतिस्मानिनि
र्देशार्थंषष्ठीविहिताति।श्ररूपमश्रापतेगुणसंज्ञकानामिनःस्थानेनवंतिव्यर्थःगुणसंज्ञानांत्रयाणांग्रहणंत्रयाणामेवनामिनांवृध्यतेतश्च
कारस्यसावर्ण्याद्याः॥श्रन्यथासंधकरणमपिनामित्वात्।गायतीत्यादौगुणःप्रसज्यतश्रत्रवापरकरणमकसंदेहार्थं।श्रारेश्रोवृ
द्धिः।श्र।श्रार।श्रो।वृद्धिः॥पतेवृद्धिसंज्ञाइत्यर्थः॥श्रकारस्यश्रा कारोवृद्धिः।इकारस्यएकारस्यवाऐकाराद्वृद्धिः॥उकारस्यश्रोकारस्यव
श्रौकारइति।श्रंत्यस्वरादिटिः॥श्रंत्यायःस्वरस्तदादिवर्णाष्टिसं ज्ञइतिश्रंतेनवांत्यायःस्वरःसटिसंज्ञानवति।नाकेवलमंत्य
स्वरस्तदादिवर्णाश्रसोंत्यस्वरश्रादिर्यस्यसोपिहसष्टिसं ज्ञः॥तनहलइत्यस्वरएवटिसंज्ञः॥मनसइषाइत्यत्रश्रसइति
समुच्चितस्यटिसंज्ञा।श्रंत्यात्पूर्वउपधा।पदशस्यावर्णोत्यादा कमात्रात्पूर्वः॥सउपधासंज्ञानवति।श्रसंयोगादिपराक्षरे
लघुः।पाश्च।संयोगादिरायस्यससंयोगादिपरः॥नसंयोगा दिपरश्पतादृशःश्राक्षरात्लघुसंज्ञानवति।श्रादिशब्दात्विसर्गाउ
स्वारोगृह्यतेतनश्रश्वइतिसंयोगपरत्वात्काश्वःपकारोनलघुः॥शिवइत्यत्रविसर्गपरः॥शिवंवंदइत्यत्राउस्वारपरश्चकारोनल
घुरित्यर्थः॥विसर्गाउस्वारसंयोगपरादीर्घश्चगुरुः॥विसर्गाउस्वारसंयोगाःपरस्तायस्यपताहशाक्षरवर्णोदीर्घश्चगुरुसंज्ञोनवति
।मुखनासिकास्याउच्चार्यमाणाःउनासिकइति।मुखनासिकास्यांसंहत्याउच्चार्यमाणोवर्णोउनासिकइत्युच्यातयथाङञणनमाइ
ति॥ ॥श्रीपुंजनिर्मितायामस्यांसारस्वतस्यटीकायां॥संज्ञाप्रकरणामतत्वबुरवस्मामरकारिनिर्दिष्टं॥ ॥श्रधुनासंधिरभिधीयतां॥श्र
धुनेतिसंज्ञाकथनानंतरंसंधिर्वर्णसंश्लिकर्षविशेषाद्विधीयतउच्यते।इयंस्वरापत्राःस्वरपरत्वातमतिइवर्णोयंपापाति।श्रत्रइवर्ण

पुंरूपटीप

इति वर्णग्रहणं दीर्घसपि संग्रहार्थमिति। यतो वर्णग्रहणं सवर्णग्रहणं कारग्रहणं तपरकरणं वा तावन्मात्रग्रहणमिति शिष्टाः कोसेव॥ तस्मा
त्रो श्रुत्र इत्यादौ यत्वं प्राप्नोति। दधि आनय इत्युदाहरणं। यत्र कृते दध्यानय इति। तावद्भवति। दासर्ङ्सः। दासा अर्हदेसः। इस्त्रराघः इ
ति सूत्रात् स्वरादित्यनुवर्तते। इको यण् स्वादिसूत्रे स्वत्युतो श्चिरित्यनुवर्त्तते। तावत्प्रधानं निर्दिशन्ना रफ तवर्जं बर्जितो। यादसः सादासपरस्वतो
मति द्विर्जायत इत्यर्थः॥ इति धकारस्य द्वित्वं। ऊब्बं ऊबा॥ रखासवर्णा क्रसा नामित्यतो क्रसानामित्यनुवर्त्तते। तत्र प्रथमधकारस्य क्रसा
स्थाने द्वितीयधकारे क्रबपरे भूते सति ऊबादकारो भवति। क्रस्मात् सवर्णश्चात्र पकवर्गस्थत्वात् सवर्णविधिः तमादावार्णे सवर्णा इ
ति वचनादिति। वर्णा तावदग्रे॥ स स्वकीय नवाग्र्येण सवर्णा तस्म त्प्रकारस्थाने दकारो वा जातः॥ यथासंख्यं वा क्रमम् इति प्रकारा
त्तरणि प्रधकारस्थाने दकारो वा॥ ऊढधइति द्वितीयस्य क्रस। स्य स्थाने नडदइति टती या ऊबः॥ ताता दधूड्डस्त्रानयइति द्वि॥
त्वं॥ अत्र द्वित्व त्वविधौ समसामर्थ्यात् द्विभेन द्वित्वं। संयोगांतस्य ति सूत्रं प्राप्तानामिक संयोग विषयांतं न स्वरसंधिमं योगांतस्य
कारस्य न लोपः॥ अथ वा इयं त्वं इत्यादि सूत्रैर्यकारादि विधौ। न समासमर्थान्नसंयोगांत लोपः॥ शिष्टाचारेण। दध्यानय इति सि
द्धं गौरी अत्र इत्युदाहरणं यत्र कृते अर्कं इति विशेषणान्न रफ। स्य द्वित्वं दासर्ङ्स इति सूत्र दसोरफद्दकार वर्जित इति विशेषण
त्तु रफदकारस्य तिरिक्तस्य दसस्य द्वित्वमित्युक्तं। तस्मान्न रफस्य द्वित्वमित्यर्थः॥ किंतु तर्हि किं न वदितितदा द्वारा यणो द्विरिति। स्वरादित्य त्रष्ट
त्वेः स्वरात् परो रफः सवचनसंलंग्या स्वरपूर्वश्चेत्युक्तं॥ तस्मात् स्वरपूर्वीद्यकारात् परो य एव द्विर्भवतीति यकारस्य परस्य द्वित्वं गौर्यत्रेति सि
ध्यति। तवमित्यादि सूत्रे त्वं स्वरात् त्रष्टत्रिमनं संदधाति स्वरइत्यनुवर्तत इति। तवर्गो विद्यमाघवे स्वरएइत्यादौ इयं स्वर इत्यत स्वर इत्यनु
वर्तत इत्यर्थः॥ किमियमनुवृत्तिः संभिन्नवस्थल इत्यादिशंक्याह। एवमन्यत्रापि यत्र न सूत्रा कारो कार्यमिच्छिन्नं सर्वत्र सूत्रांतरात् पदांतरा
नुवृत्तिर्ज्ञातव्येति। प्रतिसूत्रं सूत्रांतरात् पदांतरानुवृत्तिः। कथं न लिख्यत इत्यत आह। ग्रंथान्यस्तु नयात्रास्मानि लिख्यत इति। न्वस्मो न ५

वा॥ न्वयस्थं तदेव नयंतस्मान्न लिख्यत इत्यर्थः॥ उवं रउवर्णाविश्रमाप्यत स्वरपरा मधु अत्र इति स्थिते उकारस्य वकारः॥ दासर्ङ्स इति धकारस्य द्वि
त्वं॥ फ बऊ बाड़ इति पूर्वधकारस्य दकारः॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यं मध्वत्र इति सिध्यति। ऋ रं ऋ वर्णोरं विश्रमाप्यत स्वरपरा इति। राफ कृते दा
सर्ङ्स इति तकारस्य द्वित्वमित्यर्थः॥ लूलं लूवर्णो लं विश्रमाप्यत स्वरपरा लृ अत्र वंध इत्यत्र लत्वे कृते स्वरहीनं परेण संयोज्यं। लत्रवंधः॥ आ
अव्॥ ए ओ कारः स्वरपर अय अव भवति॥ अति इति निर्धातः॥ ति वा दावपि प्रण कृता आयती त्युदाहरणं॥ आकारस्य अव भवतीति सिध्यति। गवादे
र्वर्णागमो वा दौ वा वक्रमः॥ गवादर्गणस्य अक्षादौ परे भूते सति अर्वर्णागमो वक्रमः॥ गौ अत्र कृः। अर्वा सवर्णे दीर्घ। सदा गवाक्षः गा
अ इं क्षाः॥ अ अ॥ अ इ यं गावेंद्रः॥ गौ अत्र जिनं। अ अत्र सवर्णदीर्घ : सदा गवा जिनं गवाक्षः गवेंद्र इत्यत्र॥ नित्यमर्वणागमः॥ गवायंगवा
जिनमित्यादौ विकल्पेनावर्णागमः॥ तथा गौ अग्रं गाग्रं गा अ॥ जिनं। गो जिनमित्यादौ विकल्पेन प्रकृतिभावः॥ तथा गाव अग्रं गा
वीत्यादौ गा शब्दस्य अकारस्य व्यतिरिक्त स्वरपरा विकल्प नावर्णागमः॥ न प्रकृतिभावः॥ पतावतावर्जस्या वायदणादव
सिया इत्येव इति स्थितं गवादेरित्यवर्णागमः॥ आगमावयवेथ्यर्थे प्रसं गातः प्रथमं न सवर्णदीर्घः॥ किंत्वनुनासिको। अविदितलक्षण
प्रयोगागवादौ वक्रमादय्व॥ तेना स्तिरां स्विरिणीश्च॥ अक्षौहिणी। प्रौ ढिः॥ प्रैषः॥ प्रेष्य॥ लारी दः॥ इत्यादावर्णागम इति। क्वचिदनुस्वरवधका
रति। यथाधपरिमाणागमूर्ति रिति। गामूर्तिरिति स्थिते। यकारः स्वरवत्॥ तेनं यौ अव इत्यस्य पात्रो कृतायां गमूर्तिरिति सिध्यति। गमूतिः॥ क्रा
त्रा इमा। ए वश्राय॥ ए ओकारः आय स्वति स्वरपरानि अकड इति स्थिते आयुनायकः॥ ओ आ वृ श ओकारः आव भवति स्वरपर। तोइद इति स्थिते औ
कारस्य न तादि हा। या लोपश्चापदांते। पाधव्य॥ आय॥ अव आव पदांते यादयः॥ पदांत स्थितानामेतेषामयादीनां यकारयोर्विकल्पेन लोप
इति भवति। अयू आयू इत्यत्र यकारलोपः॥ अवू आवू इत्यत्र वकारलोपश्च॥ तत्रागता इति स्थिते यश्च॥ लोपे यकाः स्मृता तत्रागता॥ प
क्षितं यागतः॥ स्मि इदं इत्यत्र अयू आयू यकारस्य लोपः। तस्माइदं। पक्षे तस्मायिदं। पटौ इदं इत्यत्र आव वकारस्य लोपः॥ पट इदं पक्षे पटविद

ह्यतोऽग्निमोऽत्यत्र। ओ आव् व आकारस्य लोपः शिक्षात ताऽग्निमोपाहृता विमो न तु यकारवकारयोर्लोपः शिक्षात संधिकथं न स्यादिकथं न स्या
दित्यादौ लोपः शिष्टे पुनर्न संधिरिति पूर्वापरवर्णयोर्मिथो घटनं तदा कार्यं तु संधानं वा संधिः स लोपः शिक्षात न भवति आगता इत्यादौ सव
र्णे दीर्घः सह इति मिथो घटनरूपः संधिर्न भवति तथा राजत्या सत्यादौ न लोपः शिक्षात अनजत्याच्च कार्यं तु संधानरूपः संधिर्न भवति पुनर्न
संधिरिति का कुत्र कृता पुनः शाश्वादवदामादरइत्यादौ मिथो घटनं संधिस्तथादं डिंभित्यादौ प्रवृत्त कार्यं तु संधानरूपश्च संधिर्भवतीति ज्ञे
यं वं दसि विशेषमाह। वंदसि तु भवतीति दसावह इति अत्र यश्च यकारस्य लोपः शिक्षात छंदस्त्वात् अइएइति पुनः संध्यो सो भवती भुदाव
रणं पादानां नः। ५। तत्प्रकरणमादात इत्यत्र असंदिग्धप्रकारणार्थं अत इत्यत्र ताव्यात्र परिग्रहार्थं पादात् स्थितादित्युच्छ्वासे लभ्यात।
अत्र वक्ष्यमाणः सामान्यविशेषन्यायो हेतुस्तन्न्वयः अन्यथा अय वादेशनिवारणं कथं स्यात् अत्र बाटा अत्र इदपदातस्थि
नादकारादाकारात् परस्याकारस्य लोपः शिक्षातात्र बाटा त इति सवर्णे दीर्घः सह। सवर्णस्य सवर्णे परे सह दीर्घ
भवति अथ अत्र हृदस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णा इति आका रस्य अकारेण सावर्ण्यात् सह दीर्घः का दशः राता अथ त्वेवं
सिध्यति एवं दधीदं विधूदयः होतृकारः होतृकारः न तु दधि ह त्यादिषु इ य स्वर इत्यादीनां कथं न प्राप्तिः तदर्थमाह सामान्य
शास्त्रान्नविशेषो बलवान् नाव परेण पूर्वबाध्यवाधायशात्पवा भिदेति यथा दधि इदं इत्यत्र इयं स्वरे सवर्णे दीर्घः सहइत्युत
पयरपि प्राप्नोयहू व्यापकं सामान्यं अल्पव्यापकं विशेषः। तत्र इ यं स्वरे इति सूत्रं यत्र निमित्तभूतानां स्वराणां बाहुल्यात् बहुव्यापक
। सवर्णे दीर्घः सहेति केवलं सवर्णमात्र परिग्रहात् अल्पव्यापकं विशेषसूत्रं अतः सामान्यशास्त्राद्विशेषो बलीयान् शासनात् शास्त्र
सूत्रमित्यर्थः। एतस्य वा नियमात् आदवेतरमाह परेणेत्यादि प्रायशो बाहुल्यात् सूत्रपाठापेक्षया परसूत्रेण पूर्वसूत्र बाधः। इदा
स्मिन् व्याकरणे ह्रस्पता। वा शब्दः प्रकारांतरद्योतनार्थः अथवा परशब्दो बहुष्टवाचीति न यत् उत्कृष्टं इष्टं तेन पूर्वबाध्य इष्यंतां। अइ। ६

एः। इति सप्तमस्तं सो। कतिकंपदं तादवविहाणानि अवर्णः इवर्णे परे स्तुते मतिसह उत्तरयायोगेन पलवति तवइदं तावदं अत्र अ
कारः इकारेण सह एकारत्वं प्राप्तः। हलादेशधादौ टलोपा वक्तव्या हलादगणस्य इधादौ गणपरे टलोपो वक्तव्यः हलाष लांग
लीषा इत्यत्र अ इति टलोपः मनीषा इत्यत्र अ इति टलोपः मनीषा इत्यत्र अस इति टलोपः। ओघा इत्यत्र अइति टलोपः शकंधुः।
शकानां देशानामं धुः कूपः कर्कंधुः शकानां देशानामं धुः कूपः कर्कंधुः कुलटा सीमंतः ष्टापादशपृष्टंक लिसारंगः इत्यादिषु अविदि
तलक्षणः ष्टिलोपादलादौ द्रष्टव्यः उओ अवर्ण उवर्णे परे सह पूर्वापरयोः स्थाने ओ भवति गंगोदकं अत्र आकारेण सह आकारत्वं प्रा
माप्त। ऋ अर् रऋ इति सप्तमी कंपदं अवर्ण ऋव र्णे परे सह अर् भवति तव ऋद्धि इत्यत्र अर् राधा पाक्षिः कविरूप
ः न वृद्धिः कविदा कृ अवर्ण ऋवर्णे परे सह आर् भवति क्रा णाणी कचिदित्यादौ प्रावस्सवमतरांक बलवसन दशाणे
षां ऋणशाल्प्रारात्तथा सुखार्तइति तृतीयासमासात्तथात्र। पार्थे तिपार्श्वेत्यादौ तथा उपर्धलीयतीत्यादौ नामधातो
विकल्पिक ऋ आर्भवतीति प्रयोगवशादवेष्टव्यं। लृ ल्। अ लः अवर्णे ऌवर्णे परे सह अल् भवति रलयो सावर्ण्य वक्तव्य
मिति वक्तव्यं न लकारस्य रफलेव रावाङ्गरादायपक्षिरित्यस्य प्रयोग ऋकारस्य क्षिप्तं वल्कार इति सिध्यति न तु यदि रलयोः सावर्ण्यम्
च्यते तदिवलनकालान्त्यादौ रफनिमित्तं कथं तस्मात् अश्रोच्यते सूत्रकृता यथा लिखितो ऋवर्णस्थाने लोयोगलोतयोरवाव्र
सावर्ण्यं विवक्षितं न तु ह्लल इत्यादौ प्रकृतिः स्थायार फल कारयोः। अन्यथा वक्तव्य कृत् रफलकारयोः सावर्ण्यं वक्तव्यमित्यवावक्ष्य
त्तु परं वा अत्र रलयोः सावर्ण्यं वक्तव्यमिति वक्तव्यात् रल स्थाने नोः ऋ ऌ वर्णयो रपि सावर्ण्यं प्रतिज्ञायते तेन ह्रकारादौ नामधातावपि
पुल्कारीयति पाल्कारीयतीत्यादौ वा अत्र ऋवर्ण सावर्ण्यात् एवं प्रयोगवशात् ज्ञेयं एपणा तु अवर्णं इत्यत्र वर्तते तव पवः तवाय आ
यं इह अवर्णः कमात् एकारेण कारात्र परे सद्योकारतां याति तदा तावैषा तवैश्वर्यमिति। ऐ औ औ। अवर्ण ओकारे औकारे परे

रसदा ओकारो भवति। न वा आदन्मित्यत्र अवर्णस्य आकारपरस्य दाउनाम्यायोगनात् ओकारः। तवोन्नत्यमिति अवर्णस्य ओकारेण सह। ओम
रः॥ वर्णग्रहणात् गो ग्रो घः। आ। घि। चौ। वौ॥ ओ। ष्टौ। चा। वा। आ। ॥ अवर्णस्य आष्ट्रा। ष्ट्रा। ओ। त्र शा। ख्वपरवा। आकारा भवति। बिंब ओष्ठः॥ इति स्थितवि
बोष्ठः॥ स्थूला आ उः इति स्थितस्थूल ऊ। प। ऊ आ ओ ओ इत्योकारः॥ बिंबोष्ठः॥ स्थूलोतुः॥ निश्चयेन पतंत्यनेकधा बुद्धि इति निपाता नामान्तकार्थे
रत्वात् ओष्ठः सकृद्धारितपद विकल्पं समास विषयतां चनिर्दिशति। तस्मादिह समास एव आकारः स च विकल्पेनेति विदितव्यं असमासे
उता बोष्ठः॥ तवा उरित्यव॥८॥ ॥इति श्रीहंसराजेन विरचितं जनानात् ना सारस्वतस्य टीकायां स्वरसंधिर्निरूपितः॥८॥ ॥अथ प्रकृतिभावउ
च्यते। अथ तिष्ठ स्वरसंधिनिरूपणानंतरं संधिनिमित्ते सत्यपि प्रकृत्या नवनं प्रकृतिभावः स्वरूपेणावस्थानमित्यर्थः॥ नामा। न अमी॥१॥ अ
मारागः॥ मास्य स्त्रीति अमी॥ अथ वांशामी अत्रा अमी तिष्ठ इपातान उयथा प्रकृतिभावः न स्यादित्यतदर्थं अदसः संबंधी अमी शाष्ट्र
इति विष्टणाति। संधिं न प्राप्नोतीत्यनेनैव स्वरपरत्वं तत्स्वयं॥ दागतमवानु अदसः अमी संधिं न प्राप्नोति। इत्युक्ते अमी श
ष्टः मति संधिनिमित्ते प्रकृत्यातिष्ठतीत्यवमितं। एवं सति यथा अमी आदित्या इत्यत्र प्रकृतिभावः तथा तत्र अमा इत्यत्रापि प्रकृति
त्वावध संगात् सवर्णे दीर्घः सादति अस्य न प्राप्तिः स्यात् इत्याशंका सूत्र कृतिवन्नामीति संधिदर्शनान्निरस्ता। तस्मात् अमा शाष्टस्य पूर्वपद
नसदं संधिस्यादावति। अद्धि द्विचा उ द्विचा। २। इय इति वर्णविश्लेषप्रदर्शयन् व्याचष्टे इत्यवत्वपव्यय इकारांत उकारांत एकारांत एकस्वश
ष्टादि द्विवचनमानः संधिं न प्राप्नोति। गोर्येत्रा। ऊक्का दित्यः सर्वे इद्द इत्यादौ प्रकृतिभावं व्याहत्यर्थं द्विवचनमानः संधिं न प्राप्नोति। गोर्यत्रा ऊ
क्का दित्य सर्वे इद्द इत्यादौ प्रकृतिभाव व्याहत्यर्थं द्विवचनमान इति विशेषणं उदाहरति। अग्नी अत्रा वृ अत्रा माले अनया क्रमेण इउएवर्णाः
दर्शिताः॥ क्वचिदपवादमाह। मणीवादिवर्जमिति इकारांतः शाष्टा द्विवचनमाना मणीवादिवर्जं मणीवादिवर्जं यद्धासंधिं न प्राप्नोतीति। म
णीवा। रोदसी वदंपती वरोदसी घावा त्रमी॥ अत्र न प्रकृतिभावः॥ अग्नीत्यादौ इत्यादौ अउकाराणामपि संधिर्न भवति। ओ निपातः॥ आ॥ ओ निप ७

तः॥ इ आकारः॥ ओकारः॥ निपात एकस्वरश्च संधिं न प्राप्नोति। एकश्वासौ स्वरश्च एवं विधे ये निपाता इत्यर्थः॥ निपातमाह चर्यादा आकारो निपात
एव स्यात। तेन पाटो इत्यादौ निप्रकृतिभावप्राप्तिः॥ आकार इति कारग्रहणात् आ इत्ययं माङ् वर्जं गृह्यते। तेन आ एवं मन्यासे इति वा
क्ये आ एवं इत्यस्वरवचनमिति स्मरणार्थे अनाङ्। आकारः संधिं न प्राप्नोति। उक्तं चेन्द्र इषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं
विद्याद्वाक्यस्मरणायोरङित्। इति। आ उत्तम॥ आ नमः इति पदार्थे आ उदाहरणं संधिः॥ आ इन्द्रासापद्धास इत्यादौ क्रियायोगे आ उदाहरणं संधि॥ आ
हतात् मर्यादायां॥ एङत्तः॥ अभिव्याप्तौ संधिः। नो अत्र स्थातम्। अदोइ आ इति अकारान्निपातो न संधिं प्राप्नोति। एकस्वरनिपातत्वप्रकृतिभावं द
र्शयति। अ अत्र। अनिर्लक्षणात् इ इन्द्र इ संबोधने उ उत्तिष्ठ उ संबोधने एवं यथाप्रयोगं एवं आ औपतौ एकस्वरा उदाहर्तव्याः॥ ओ निप
त इति सूत्रेऽ ओ निपात्यता॥ स्य आ अहो वा क्या अकारमारभ्य औकारपर्यंत प्रत्याहारत्वमंगीकृतमस्ति। इति सूत्रकृदाशयात् मध्य
गतानामिकारादीनामेकस्वराणां ग्रहणार्थं निपात एक। स्वरश्चेति उक्तवान् इति कृष्णेति। कश्चित् ऋकारऌकारयोः स्तु
त्योनब्रान्नप्रयोगः॥ प्लुतः॥ प्लुतः संधिं न प्राप्नोति। उदाहरति ॥देवदत्ता ३ त्र पादि। अत्र प्लुतत्वं कथमित्याह। दूराद्धाने च टेः प्लुत
॥ एवं पदांत्यस्वरो दाह्वाने च कारान्नगान्निरादानविचारात् प्लुतो भव ति॥८॥ ॥इति प्रकृतिभावीयं सूत्रं व्याख्यातं समाप्तः॥ ॥विदुषां हंस
राजेन संक्षिप्य च निरूपितः॥८॥ ॥अथ व्यंजनकार्यं व्याख्यात। अथ इत्यानंतर्यो व्यपाआदि बड्वा॥ इपदांत इत्युक्तं व्युत्पत्त्युमारणाव्याचष्टे अब
परपदांत वर्तमाना अप्राङ्बा भवंति। वइ अत्र इत्यत्र सावर्णित्याथा संख्या छडकारा ङब॥ षड त्र। वाक्यथा अत्र चपस्य ऊबाग कारः
वाग यथा ककुभ्यथा ककुब्धा। इत्यादि। बपा अबड्बा इत्यत्र अ वग्रहणं किमर्थं स्वास्य चपप्राप्तिर्मान्नादित्येतदर्थं न चिंतं। स्वाम वा
पाऊमानामित्यानानेवतन्निदित्वे॥ आता ज्ञायते वपा ब्रश इत्यत्र उदित्वार्थम बग्रहणं न विप्यति। तेन तान्दान्कि नत्य ज्ञ शकारस्य लकार अब
परत्वात् छत्वं स्यात्। वा कृच्छ्रा ततो त्यत्र अवम्य तिरिक्तस्याल न स्यादिति॥ जास त्रमावा॥ इपदांत वर्तमानाः अपाङ्गां ममपर मावा न भवंति। वा

भुजपटीप

क्रमात्रो इत्यत्र कोः केरस्य स्थाने सावर्ण्यात् ङकारागमः॥ पक्षे वपाश्चाव ऊवा इत्यनेन णकारः॥ तेन वा॥ अत्राद्या वा ममात्रो च सिध्यति॥
षड्मम इत्यत्र णकारागमः॥ घनमा पक्षे ङकारः॥ षण्मतमयः॥ तइया॥ इत्यादि मयटि उनित्यापवत्रमस्ताव॥ तेन विन्मयं वाङ्मय॥
मितिसिध्यति॥ चपाश्चः सः॥ चपात् तोश्चः शः॥ चपा उत्तरस्य शकारस्य छो वा भवति॥ इवाक्श्रूर इत्यत्र ककारश्चयस्तस्मादुत्तरस्य शकारस्य
विकल्पेन छकारः स्यात् तदा वाक्छूरः॥ वाक्शूरः॥ इति रूपद्वयं भवति॥ होकमाला॥ चपा उत्तरस्य हकारस्य ऊणो वा भवति॥ ऊढधघभानाः
श्वाष्टौ नियमार्थमादाय हगौ गश्चपः॥ स्वहगौ गश्च उघ्यो भवति॥ तद्व्विरिति स्थिते॥ तद्इत्यत्र तवर्गश्चपः॥ तस्मात्र हगौ गश्च उघौ धकारा
दकारस्थाने ऊतः॥ तद्धविरिति ऊतं चपाश्चाव ऊवा॥ इति द कारस्य तत्तद्धविरिति भवति॥ वाक्दशिरित्यत्र कचगौ चउघौ घकारे
ऊतत चपाश्चाव ऊवा॥ इति गकारस्य ऊतवाग्घरिरिति सिध्य ति॥ पक्षे वाग्हरिः॥ स्नाःश्चुसिःश्चु॥ तस्य चउ तस्य तस्मात्स्नाः॥ इति वि
ग्रहं मनसि कृत्वा व्याचष्टे सकारस्य तवर्गस्य शकारेण चव र्गेण वा योगे शकारचवर्गीय यथासंख्येन स्वः॥ तः॥ इति अत्रत्र
दिशास्य स्थानिनां यथासंख्यं न भवति श्चुसिरित्यत्र यथासंख्यं॥ यतश्चुसिरिति बहुवचनमयथासंख्येन प्रायोगदर्शनार्थं॥ तन स
कारस्य शकारेण चवर्गेण वा योगे शकारः॥ तवर्गस्यापि शकारः॥ चवर्गीयायां योगे चवर्ग इति॥ तेन विश्वा घश्चः॥ इत्यत्र नशादित्यनेन प्रथम
कस्यैव बुश्चस्य प्रतिषेधः श्चुकः॥ कस्सू वरति इति स्थिते सकारस्य दाशाकारः॥ कश्वरति॥ कस्सूश्वर इत्यत्र सकारस्य शकारेणायोगे शकारः॥ क
श्रूरः॥ स्नाश्चुसिरिति योगस्य यथासंख्यमुदाहरणं कश्रूर इति च च मश्चदाद तौ कश्वरतीश्चुदाहृतं॥ तद्चित्रं अत्र तकारस्य चवर्गेण योगे
चकारः॥ अत्र श्चुत्वविधानसामर्थ्याद् वाः॥ श्चरितिकत्वं नात चित्रा॥ तद्शास्त्रं इति स्थिते तकारस्य चकारः॥ तच्शास्त्रं अत्र चपाश्चः॥ छः॥ इति छक
रः॥ तच्छास्त्रं॥ नशात्॥ शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न॥ विश्नः॥ विश्नः॥ ष्टुसिः ष्टुः॥ स्नाः सकारतवर्गीयाः षकारटवर्गयोगे ष्टु भवति षकारटवर्गीया
यथासंख्येन भवत इत्यर्थः॥ अत्रापि योगो न तु यथासंख्यानतिः ष्टुसिरिति बहुवचनाभिप्रायः॥ कस्षष्टः कस्टीकात इति स्थिते षकारटव ८

र्गीयांयोगा सकारस्योऽयत्र षकारः तट्टीकत इत्यत्र तवर्गस्य टवर्गेण योगे टवर्गः॥ तट्टीकते॥ तालिलः॥ इतत्लुनाति भवान्लिखति अत्र
तवर्गस्य लकारपरे लकारः॥ लकारस्य सानुनासिकत्वं निरूपयति॥ अंतस्थाभिः प्रालदा रफव र्जितास्थावाप्ययवलाः॥ सानुनासिका निरनु
नासिकाश्च तत्र तेषां मध्ये नकारस्य सानुनासिको लकारो भवति॥ तल्लुनाति॥ विद्वांल्लिखति॥ नषिः॥ षकारपरे तवर्गस्य ष्टुत्वं न भवति॥ भवा
न्षष्ठः॥ टोरंत्यात्॥ पदांत वर्तमानात् टवर्गात्परस्य स्नाष्टुर्न भवतीति॥ सकारतवर्गयोः षकारटवर्गेण भवतः इत्यर्थः॥ षट्सनरः॥ इत्यात्र तवर्ग
स्य नकारस्य ङ्ग्लनामकारान्न भवति जिसमावाधामरः॥ पक्षे चपाश्चाव ऊवा॥ षण्णरः॥ षट्सीदंति॥ नात्र षकारः॥ नम कृत्पस्य नो तस्य पा
दस्यांत प्रत्यादारेस कृआगमा भवति॥ स्थानविधायी माद्यटिं कितावाघंतयोर्वर्क्राद्यौ इत्यस्यासदिति॥ कृ इत्यस्य अकितिताय
स्यनिर्दिष्टोतस्य क्रमादाद्यंत स्याद्वर्क्रा॥ यत्तु वर्क्राद्यौ गानुसारेण वा। तस्मात् इव विदिति ग्रण प्रतिषेधार्थं किति वानयं परि
भाष्यति मंतव्यं राजन् विवृमिति स्थिते॥ किं चांदांतस्य गाग॥ मः॥ राजन् स्वविवृश्चात्र नशकारः॥ पदस्य सकारांतस्य तन्नकार
स्यापदांतत्वेन नस्यापदांतेति स्मृत्रेण अनुस्वारः॥ राजंश्चित्रं॥ सवान्नतोति॥ भवांश्नोति॥ एवं यथासंभवं ज्ञातेपरे अन्यान्युदाह
रणानि द्रष्टव्यानि॥ शो च कृ॥ चनां तस्य पदस्य शकारपरे चगाग मावा भवति॥ भवान्श्शूर इति॥ अत्रास्नाः श्चुसिः श्चुरानेन बाधप्राप्ते शो च कृ
ति वचनबाधात् नप्रतिबंधेकृतपि पुनरपि कृतार्थं स्मिद्वेन बलीयस्त्वात् नकारस्य श्चुत्वाभवात् अनुस्वारः॥ ततो भवाञ्शूरः॥ पक्षे चपा
छ इति छकारः॥ भवाञ्छूरः॥ चमानाव पक्षे भवाञ्शूरः॥ शो कृत्वा किस्थारः॥ धकस्यादु नरां पदांत वर्तमानात् ङकारणकारनकारेभ्य
गः स्वारपरे द्विर्भवति॥ प्रत्यङ्ङिदास्ते॥ सुगण्णिह॥ राजन्निदं दंडिनात्या॥ दो अपदांतस्याच द्वित्वं॥
यत् ङकारस्य ङकारागमः॥ णकारस्य णकारागमः॥ नकारस्य नकारागमा भवति॥ तिस्र त्र कृतानां कंपरं ङणना पाव द्वित्वं तीत्यव सुकं
तन्नायमभिप्रायः॥ यत्पदांतस्थितस्य ङ॰ दिवर्णस्य द्विरुच्चारणं प्रायापुरुष वनुपक्रस्य वाक्यरूप दर्शना ननपदांत चलंग॥ तस्मात् कुर्वन्नि

सं॰दीप

स्यइत्यादौपकारस्यैवद्विर्भावारितस्यप्रथमनकारस्यापिपदांतत्वाद्गुणाभावान्नेइतिणत्वंनभवतीति॥३॥ ॥१॥ङस्याङतरस्वकाराद्विर्भवति
स्वरपरातवश्चत्रातवश्चत्रइतिज्ञात।णमवणाकमानां॥३॥ङमानांस्वसेपरचपरेभवति।इतिमवर्णविननकारस्यचकारः।तवश्चश्चत्रं।दीर्घाद
पिवक्तव्यं।दीर्घाङरस्यानकारस्यद्वित्वंवक्तव्यमिदं॥अपिशब्दात्दीर्घात्पदांतान्नवाग्नश्रीश्रीनां।इतिद्वित्वं।ग्राङमाङ्गयो।अपदांतादर्यात्आदया
ति।माश्छिदत्।कीछति।णच्छदइत्यादौनित्यमितिप्रयोगवशात्ज्ञेयं।मोऽनुस्वारः॥१मकारस्यानुस्वारोभवतिहलपरेपदांतेतन्नातसन्दसति।तं
दसति।एतुम्सदृघा।एतुंदृघा।अपदांतेतुयम्यात।नश्चापदांतेझलि॥ध्वअपदांतवर्तमानस्यनकारस्यमकारस्यचझलिपरेअनुस्वारोभवति॥
यशांसि।पयांसि।इत्यत्रअपदांतयोर्नकारयोःझलिपरेअनुस्वारः।यंतावत्यादि।यमायास्त्रिणाम्य।अनुस्वारस्ययपरअस्ययपस्य
वर्णोयमानवति।तम्नकारोपिइतिस्थितमोनुस्वारइत्यनुस्वारेकृतेकुकारेणोङकारः।तङ्कारापिद्वित्वम्सतानोपिइत्यत्रतकारः
स्ययपस्यसवर्णोनकारः।त्वत्रनापि।सम्रयंताअत्रअनुस्वारेकृतेयकारस्यअनुनासिकोयकारः।सय्यंतासव्वत्सरइत्यत्र
अनुनासिकोवकारः।लोकोच्चयस्यमिति।किंऋचातमन।यवलपरेदकारेयथासंख्यनअनुस्वारस्यमनयवलाकावालवंता
तिज्ञेयं।तनकिम्ह्मलयति।किंह्मलयति।किंह्वाते।किंय्य।किंय्य॥ह्वलयति।किंह्वलयति।किंह्लादयति।किह्लादयति।तथाशब्दास्यपर
ताङकारणकारयोःकुरुक्कायागमोलंवतः।तेनप्राङ्कृष्टः।सुगणाङ्कृष्टः।इत्यादिप्रयोगवशाद्ज्ञेयं॥८॥ ॥इतिसारस्वतनाम्नाव्याक
रणस्यास्यटीकायां।सुधियांव्यंजनसंधिनिरूपितंइजरजन॥४॥ ॥अथव्यंजनसंध्यनंतरंविसर्गसंधिर्निगद्यतेविसर्जनीयस्यसः॥१विस
सर्जनीयस्यसकारोभवतिखसेपरे।कृतानातिइत्यत्रविसर्जनीयस्यखसेतकारपरेसकारः।कस्तानाति।कृष्णा।कष्णोवानविसर्जनी
यस्यकवर्गपवर्गसंबधिनिखसेपरेक्रष्णोवाभवतः।कष्णयोःकपायुत्तारणार्थौ।कःकरोति।कःकरोति।कःपचति।कःपचति।कथंइनवीवस्यत्या
दीनामतआह।वाशमत्वादयःसंज्ञा।शब्दानिपातनात्साधवइति।मिथ्याविततिनिपातानां।अविहितलक्षणःसकारोवाचस्पत्यादिषुइष्टः ८

थः।तेनदरिद्रिविन्दः।मनस्कारः॥अयस्कारः।अयस्कामः॥अयस्पात्रं।इत्यादयःशब्दाःप्रयोगानुसारेणोदाहर्तव्याः॥कृष्णः।कष्णोवति।वाशब्दा
द्वाकुलकार्थः॥तेनकस्कादावप्रवृत्तिः।सस्करः।सःकरःइत्यादौविपर्ययः।हरिस्फुरतीत्यादौविसर्गलोपः।कःशतेइत्यादौवाशब्दं।कःसरू
रित्यादावप्रवृत्तिप्रयोगवशाद्ज्ञेयं।अकारोरात्रिषु।अहः।रा।अरात्रिषु।रात्र्यादिवर्जितेषुशब्देषुपरतः।अकारोविसर्जनीयस्यरोभवति॥
पदांतअहन्नपरितिरितिस्थिते।अहइतिनकारस्यविसर्गः।तस्यरुपरत्वः।अहर्पतिः।अरात्रिष्वितिकिंप्रयोजनात्अहोरात्रं।अत्रनरेफः॥रात्रा॥
दिष्विति।आदिशब्दात्रात्रिरूपरथंतरविलक्षितानरेफः।तेनअहोरूपं।अहोरथंतरं।अहोस्यां।इतिसिध्यति।अतोत्त॥अतः।अति।उ॥अकारात्पर
स्यविसर्जनीयस्यउकारोभवति।अतिअकारेपरे।तपरकरणंतस्ययत्रापिसवर्णनिवारणार्थं।कःअर्थइतिस्थिते।विसर्गस्यउकारः।उअप
दोलोप।कोर्थः।२३॥अकारात्परस्यविसर्जनीयस्यउकारोभवतिहलिपरेकःगतइतिस्थिते।उत्वं।उअंकोगतः॥तथादेवःयातिम
नःरथइत्यत्रदेवाइतिउकारः।उआ।देवायाति।मनोरथः॥अवर्णाड्तरस्यविसर्जनीयस्ययकारोलोपश्चभवति।अतोऽस्तु
रित्यस्यविषयंपरिहृत्यदीर्घाङदाहरति।देवाःअत्रइति।विसर्जनीयलोपः।देवाअत्रदोषइतिवक्तव्यस्यविषयंपरिहृत्यउदाहरति।वा
ताःवानाः।विसर्गलोपश्च।वाताः।वायतः।वाताःगताः।स्वारयत्वंवा॥३॥अवर्णाड्तरस्यविसर्जनीयस्यस्वरपरेयत्वंवाभवति।देवाःअत्र॥
इतिस्थितेविसर्जनीयस्ययत्वं।देवायत्र।पक्षेदेवाअत्र।लासः॥१॥लाइत्यादिवर्णाःअघोषाःइत्यातस्माकारेणप्रत्याहारतयागृह्यते।तेनलोस
मोअघोषइतिद्वयोपिसंज्ञास्तदित्यात्स्तु॥विद्यणेतेलोसगाःअघोषाःइत्यतस्मात्परस्यविसर्जनीयस्यअवपरेलोपश्चभवति।स्वरयत्वंवति
स्वरपरेयकारश्चवाभवति।लोपइत्यस्मादवपरइत्यनुवर्तते।लाः।इतिस्थितेलोपः।यदिपक्षेविसर्गलोपः।लगाः।नमःस्वइत्यात्रस्वर
परत्वाभावात्।एकामवरूपंविसर्गलोपश्चलानमःस्वात्।तथाअधाद्याद्याआदिशब्दो[?]।आधाय।दिनामिनारः।रनामिनःपरस्यविसर्जनीय
स्यरेफोभवत्यवपरे।अत्रेवविज्ञापमादि।रफश्चकृतिकस्यरवापरः।रफःकृतिस्थानीयस्यपताहृशस्यविसर्जनीयस्यस्वापपरेरेफोभवति।गा

पुंजराजटीका।

पतिरितिस्थिता॥ स्वार्थे विसर्ग इति गीः पतिरिति ज्ञाता रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य वा रेफः॥ राधिपाद्धि॥ गीर्पतिः॥ प्रकृत्योरिति द्विरूप्यं। गीपति
॥ अथ नामिनो र इत्युदाहरति। अग्निरत्र। बहुर्पंजाय। अनो नामिनः परस्य विसनीयस्य रफादेशः॥ इसोत्परस्य विसर्गस्य संभवान्न स्वरात्परत्ववि
सर्गो भवति। तत्र अतोस्युरादावलोपश्च इत्यत्र परस्य विसर्जनीयस्य विच्छिन्नमतिध्वस्यपरिशेषान्नामिन॥ परस्य रेफलेश इति बालानां विवेकधी
न नामिग्रहणं मंतव्यं राघवं। तं पदं॥१॥ रेफसंबंधिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यब्धिपराधात्। अत्रांतर्गतः॥ इति स्थित रेफसंबंधिनो विसर्जनी
यस्य रेफकृते पातरत्र। अंतर्गतइति। रिपालो दीर्घश्चारिलोपः॥ दीर्घश्च॥ प्रथमेसूत्रात् नूरम्य इत्यवतनीयत्रोटा रेफस्येति। रेफस्य रेफपरे लोप
र्भवति पूर्वस्य च दीर्घो भवति। पुनर्रमते। शुक्तिः। रोप्यात्मना। अत्र नामि नो र इति रेफकृते शुक्तिरूप्यात्मना इति स्थिते रेफस्य लोपः पूर्वस्य
दीर्घत्वकृते पुनरमते शुक्तीरूप्यात्मना लाता त्यादिरूप्यात्मनारू प्या॥ कारे तयोर्वला मतइत्यर्थ॥ सेषाद्यसोन्नापांतकर्मणि। आदौ॥
सः॥ अ॥ डा प्रत्ययः स॥ इषुइत्वायां॥ एषणामषः॥ अनयोरितिकिर णा र्थे मशाष्टा दषशाष्टा द्वितियो जकृतः॥ मशाष्टेषशाष्टा द्वितीय
रेऊकृतः। सशाष्टेषशाष्टायां परस्य विसर्जनीयस्य लोपो भवति द सपरा उदाहरति। एषदसति। तत्र यत्र विसर्जनीयस्य लोपः॥ स
एषइता। हकारूपदर्शनं। नञ्समासे कप्रत्यये वा। नो कृदकृद्रूपयो॥ र्थेन दोसिलोपो मामभिति तदर्थीयवत्सूत्रकृता सा दष स्वदस इ
ति कृ डू तियासूत्रकारणामुक्तः सच एषवासेषं तस्मात् सेषादिति अकारेकारयोः संहितादर्शिता। तत्र प्रयोजनमाद। सेषादिति संहिता सेष
दासरथोरामः॥ सेषराजायुधिष्ठिरः॥ सेषकर्णो मादत्यागी सेषलीमामाद्वाबलः॥ इत्यादौ पादपूरणसंध्यर्थो इति। सूत्रे सेषादिति यासंहिता वि
हिता। सा सेषदासरथी रामइत्यादौ पादपूरणविषये संध्यर्थी संधिप्रयोजना। सएषदासरथीत्यादौ अष्टाक्षरस्य पादस्य पूरणा सेषइत्यवरूप
तया संधिर्यथा स्यात् इत्यतदर्थं संहितां विध्वय। सेषाकारतया सूत्रप्रयोगादर्शिता इति भावः॥ आनानिवइकारणा वैदिकप्रयोगविशेषमाद
यदुक्तं लौकिकायेदत्ताद्दवङ्कलेनावदत् इदयंधयत्। लौकिकायलौकिकप्रयोगायत्रक्तां ताद्धादेशं दसिवङ्कबाङ्गल्पेन भवति। तदेवोदा १७

हरति। समांन्तम्यादादसाघारवामित्यादीनामङ्गुष्टतति। अतःकारणादसमांन्तम्यादादसारवामित्यादीनां प्रयोगाणां मङ्गुष्टताज्ञातव्या। तादवप्र
यटयति। क्वचित्प्रवृत्तिः॥ अप्राप्तस्य प्रवृत्तिः॥ क्वचिदप्रवृत्तिः प्राप्तस्याप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा विकल्पः॥ क्वचिदन्यदेव एवं अनेन प्रकारेण बाधः॥ सूत्रस्य
बहुधा विधानं वा कृशिष्टाश्चतुर्विधं बाहुलकं वदंति। समामिति। आदावलोपश्च संधिनि। एषिक्वचित्प्रवृत्तिः॥ अइय इत्यस्य प्रवृत्तिः॥ समांन्तमि
॥ आदाद इत्यत्र नामिनोर इत्यस्य प्राप्तस्य प्रवृत्तिः। न्तमिः॥ अदाद इत्यवविसर्गलोपरूपं कार्यमन्यदेवातघायत्वं मपि। एवं सति। न्तम्यादादव
ऽकुमितिप्रयोगस्य अदुष्टता। सः। उषामितिलोपशिकृत अप्राप्तस्य संधिः प्रवृत्तिः॥ आदिशाक्षात् गूढात्मानप्रकाशतइत्यादीनामार्षाणांप्र
योगानामदुष्टता। एतदेव निरुक्तमूलमाद। वर्णागमो वर्णविप र्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थातिशायनयोगस्त
दुच्यते पंचविधं निरुक्तमिति। धातोस्तदर्थातिमायन अन्यक्षत्रा र्थेन तदर्थस्यातिशयः॥ अतिक्रमणं अन्यार्थवातनयोगः॥ इति।
क्रमणेनोदाहरति। वर्णागमो गावंप्रादौ सिंहवर्णविपर्यय॥ हिनस्ति इति सिंहः॥ वर्णविपर्ययोयास्त्र वतिषोडशादौ विकारः॥
स्यावा सा द्वादः मइति वकाररूपो विकारः॥ पृष्टदुदरमितित कारस्य नाश॥ पात्रणां स्खलिनावा त्रं पि वदित्यादौ पिबारतः॥
रन्यध्वत्वाधिनत्वाक्षणनसंबंध इति॥ ब॥ ॥ इति सारस्वतटीकायां वि रचयतापुंजराजेनयेंप्रतिबंध्नदुश्चणं विसर्गसंधिर्निरूपणं वि
हितं॥ ब॥ ॥ अथ विसर्क्तिर्विनाद्यते। विसर्जनं तकर्ट्कर्माधार्थायस्यां सा विसर्क्तिः विनाप्यते प्रकाश्यते। सा विसर्क्तिर्द्विधा। एकास्यादिरप
रा त्यादिरिति। प्रातनसुपि डो विसर्क्तिसंज्ञाविस्पुक्तं भवति। विसर्क्तंर्पतं दं विसर्क्तिवाक्तो ताविसर्क्तिः स्वरूपेण कार्यतो वा ज्ञेति यस्यत
त्पदं। तनादराजन् दिदिक्रुइकृत्यादीनां। अव्ययानां वपदत्वसिद्धिः॥ तत्रस्यादौतितत्रत्योर्विसर्क्त्योमध्ये स्यादिविर्सर्क्तिर्वक्ष्यमाणलक्ष
कृण नाम्नो योज्यते। नामलक्षणमाद॥ अविसर्क्तिनामार॥ शब्दस्वरूपं नामस्वक्तिपदं नाम भवति। तथाहि स्य र्थमविसर्क्ती सुक्तं। अ
विसर्क्तिशब्दस्वरूपं नामस्यक्तिध्नतावति व्याप्तिः तदर्थं धातुवर्जमिति धातुवर्जं विसर्क्तिरहितं शब्दस्वरूपं नाम सुक्तिअनर्थकस्यटा

सं॰रू॰टी॰

सत्यादेशानित्यत्वप्रसंगः॥ तदर्थविभक्तिरहितं धातुवर्जमर्थवच्छब्दस्वरूपं नाम स्यात् इत्युक्ते न तु प्रत्ययांतं नोऽकरणं नामानुबंधात् । तद्धितसम
ासयोश्च विभक्तिसहितत्वात् कथं नामसंज्ञा स्यादिति तत्राह । कृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचिद्वैयाकरणा वदंति । विभक्तिप्राति
पदिकनामपर्यायाः इति नामव्यवहारः सिध्यति॥ ॥तस्मात् सि। औ। जस्। अम्। औ। शस्। टा। भ्यां। भिस्। ङे। भ्यां। भ्यस्। ङसि। भ्यां। भ्यस्
। ङस्। ओस्। आम्। ङि। ओस्। सुप्। इति द्वाविंशत्यवं सूत्रं। तस्मादिति एवं प्रथमैकवचनानि। अन्यानि सा कृतकप्रथमैकवचनांतानि। तस्मान्नाम्नः परा
स्यादयः सप्तविभक्तयो भवंति। तत्रापि विभक्तिमाश्रित्य केवलमार्थैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनं सिः देव सि इति स्थिते। इकार उच्चारणार्थः। सेरा
आमंत्रणे सिद्धिः इत्यादौ विशेषणं तथा उच्चारणार्थ इति व्याख्यायं॥ स्रोर्विसर्गः॥ रसयोः स्योः॥ स्रोः विसर्गो भवति अवसाने इति पदं
नाम परं व्याख्येयं। तेन नाम्नो रसयोः परे विसर्गः। पदांते अवसाने नाम्नः रूलायां विसर्ग इत्यर्थः। अन्यथा आसीत् विसर्गो त्वत्र अवसानेः सक
ाररेफयोः रसपरे विसर्गः स्यात्। पदांते अवसाने। अथ काः इत्या दिसिध्यति। देवस् इति स्थिते पदांते सकारस्य विसर्गः कृते।
देवः इति रूपं। द्वित्वविवक्षायां प्रथमाद्विवचनं देव औ इति स्थिते आ औ औ। देवौ इति बहुत्वविवक्षायां प्रथमाबहुवचनं जस्
। जकारस्य संज्ञायां लोपः। कार्यार्थेयं। इति जसंज्ञायां जसि ज्ञात स्या लोप इति लोपः। एतत्किमर्थमित्यत्र आह अन्यथा जनेजसीति वि
शेषणं। अन्यथा असी स्युरयमानतस्स्युः जस् संबंधिनो प्यसः इकारः स्यात्। देव अस् इति स्थिते। सवर्णे दीर्घः सह। स्रोर्विसर्गः। देवाः इति रूपं। द्वं
दसिविशेषं दर्शयति अकारान्नासः। असरूपदि विधदकत्वइति। किंचास्माः। तादेव अस् इति स्थिते। सवर्णे दीर्घः सह। स्रोर्विसर्गः। देवाः॥ द्वि
तीयैकवचनान्देव अम् इति स्थिते। अम् समासारण्यस्य समानाद्धलोपोऽधतोऽम्ये त्युक्तत्वात् अधतोः समानात्परयोरमसोरकारस्य लोपो
भवति। देवम्। द्वितीयाद्विवचने देवौ इति स्थिते। आ औ औ। देवौ। बहुवचने देव अस् इति स्थिते सकारः शसि इति विशेषणार्थः। सान्
पुंसः। पुल्लिंगात्समानात् सन् सस्यासः सकारस्य नकारादेशो भवति समानान्तसमानां तात्पुल्लिंगादित्यर्थः। शसि। शसि परे पूर्वस्य दीर्घो ११

भवति। दीर्घश्चाधिकारिणः समानात् भवति पूर्वस्य समानस्य तिनाका असमासास्त्यकारलोपः। देवान् इति रूपं। तृतीयैकवचनाद्देव टा इ
स्थिते। टकारो ह्रस्वबंधः इत्याह टा इनेति विशेषणार्थः। टेन। अकारात्परः टा इन भवति अइ एदेव नाहुतीयाद्विवचनाद्देव भ्यामिति स्थिते। अभि अव
ति। श अस्वकारः। भिसकारपरस्य आ भवति। देवाभ्यां। भ्यां। भ्यां। भिस् इति पदं विश्लिष्य भावरूपाः इति पूर्वेन कारस्य बकारश्च इति सूत्रं। तद
वविशेषणाति। अकारात्परस्य भिसो भकारस्य अकारादेशो भवति। शत्त्वद्यादेक इति भकारविनाशस्य अकारस्थितः। देव अइस् इति स्थिते प्रत्यय
स्थान्याद्यप्रथमसंधिरित्यादेव अइ ए। पाए। ए। स्योर्विसर्गः। देवैः। अकारस्य भंदसि सि सिपरे एकारो वक्तव्यः। तेन कर्णौभिः रिति विदिक्षः। प्रयोगाः सि
ध्यंति। चतुर्थ्येकवचने। देव ङे इत्यत्र ङकारो। ङित्कार्यार्थः। सर्वत्र ङ इ ङसि ङस् ङि पते ङित्यर्थः। ङ अकार अकारात्परस्य ङे इत्यस्य यागमो भ
वति। किंचादंताद्देव य अ इति स्थिते। यञ्जि दीर्घः। देवाय। पूर्ववत्। देवाभ्यां। पञ्चवहुवचने सकारे सकारे वपरे अकारस्य एत्वं भवति। ब
हुत्वे सति। देवेभ्यः इति रूपं। पञ्चम्येकवचनाद्देव ङसि इति स्थिते। ङसिरत्। अकारात्पराङसेः अत् भवति तकारस्य कार्यमावात
त्संज्ञा। सवर्णे दीर्घः। देवात्। देवाद्। दिव्यादौ यस्य लोपः। इत्यस्य पाप्तिरायकिंवा स्यादत आह दिकिमर्थं ङसिरत् इति सूत्रे अकर्याद्
तत्पत्सिद्धं विभक्तिप्रादाय यस्य लोप इति न प्राप्नोति ततः स्था अडङ्इत्यादि सिध्यति। असीत्याद्य। देवात्। नसिबहुत्वे आवि
सर्गः। देवेभ्यः। षष्ठ्येकवचनाद्देव ङस् इति स्थिते। ङस् अकारात्परो ङस् स्य भवति। देवस्य। ओसि अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति। देवयो
रस् इति जाते। यस्वरहीनं परेण संयोज्यं। स्रोर्विसर्गः। देवयोः। उडाम समानात्परस्यामः उडागमो भवति। अधतो रावत्य उ इत्यता
यां। समानादिति पदं कृस्य परं। दीर्घ परं उ आदं तर्इकारांतं पुल्लिंगादित्याल्लिंग स्थित्या ख्यायं। अत्र आमो उड् विधनाद् आमा उ डिति सू
त्रे कर्तव्य। उडाम इति तु टोनित्यत्वा ज्ञापनार्थः। तेन वारीणामित्यादौ प्रथमं उड्योगः। तस्मान्नामिनाम्ह रङ्कृत्यस्य प्राप्तिर्न भवति। सच उड्
इत्वादादौ। नामि नृ सहितं आम् नाम्नाति नयङ्नामित्यत्र न दीर्घः। नामि पूर्वस्य दीर्घो भवति। देवानां। सप्तम्येकवचनाद्देव ङि इति स्थिते। अइ

प्रंरुपटी पदाव।देवायां इति पूर्ववद्भावः ऊवचानादवसु इति स्थितं।किलात्मसाः कृतस्य॥ धऊचा इलवत्किलं तस्मात्कवर्गादिलाक्षप्रत्याहाराड
न्नरस्याकेन विसूत्रेण कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति।अत्र षुणी नानंतइत्यत अनंत इत्यनुवर्तनीयं।ततदस्मिन् त्यादौ षत्वाभावः॥ उ
म्विसर्गव्यवधानेपि षत्वं वक्तव्यं।दवीषि दविः षु इत्यादि तेन सिध्यति।अत्र सकारस्य षकार इति प्रथमसकारस्वयोक्तात्वापस इति प्रयोगः।क्व
विक्किलपूर्वत्वाभावेपि सस्य षत्वाद्याः॥ तेन अवष्टंभः अवष्टा इत्यादौ वपरस्य सस्य षइति नियमानान्निदादेवत्वा आमंत्रणे सिद्धिः॥ इआमंत्रणे
आ इति सुरव्या विदितः सिः धिसंज्ञा भवति।समानाद्धेर्लोपो धाता॥ध अधातोः समानाड्उत्तरस्य धेर्लोपो भवति।अत्र समानादिति प
दंकस्मात्कंख्याख्ययं अन्यथा देहादेहा॥ हे कृत्या देवा तथमी॥इ त्यादौ विरोधः स्यात्।असि सुखस्य लाव॥ आनि सुखं तस्य अधि
निक्त्यादि इत्यस्य शब्दस्य प्रयोगः॥ हादवाद्धेदवोदादवा॥ एवं घटादयो अकारांताः पुल्लिंगाः साधनीयाः॥ ३॥ अकारांत
त्वेन सर्वादीनामपि देवशब्दवद्रूपे प्राप्ते तत्र विशेषमाह॥ अ कारांतानामपि सर्वादीनां विशेष इति।तानेव सर्वादीन्निर्
दिशति।सर्व विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर डतर डतम।सा मासि मानेम।पूर्व।पर।अवर।दक्षिण।उत्तर।अपर।अधर
।स्व।अंतर।त्यद।तद।यद।एतद।इदम्।अदस्।द्वि।किम्।युष्मद्।अस्मद्।एते सर्वादयः त्रिलिंगाः॥ अत्र एत इति निर्देशेन शब्दान्यायेन
सर्वादीनां विशेषः।न तु गौणत्व इति सूचितं।त्रिलिंगा इत्यनेन संज्ञायां नियतलिंगत्वेन सर्वादीनां न विशेष इति ध्वनितं तस्मात्।प्रि
यः सार्वीयस्य तस्मै प्रियसर्वाय दहीति सर्वादिकार्यं न भवति तथा सर्वानाम कश्चित्तस्मै सर्वाय इत्यत्र न स्मट्।समः अतुल्यार्थः॥ स
र्वपर्यायः॥ तुल्यार्थे वा शास्त्र समाय इत्यत्र स्मडभावः॥ सिम शब्दः सर्वपर्यायः॥ नेम शब्दः खंडवाचकः॥ पूर्वादीनामवस्थायामेव सर्वादि
त्वं स्मट् ज्ञातिधनान्यवाचित्वे सर्वादित्वं।अंतरशब्दस्य आपुरि बहिर्योगापसंव्यानयोः सर्वादित्वं।वदूब शब्दयोर्द्वंदसिवाकुल्पते
प्रयोगाड्प एको नवयूक्तस्य प्रधानस्य डादिकार्यविवाषुपर्वोक्ते।।तीयासमासेतदर्थवाक्ये भवते तेषां सर्वादित्वं।इत्यादि लाक्षादूक्ष १२

तवं।सर्वादीनां त्रिलिंगत्वेपि प्रकृतत्वात्पुल्लिंगत्वे रूपनयः॥ रूपनयनं रूपनयनः सर्वः।सर्वौ।निर्विशेषत्वात्पूर्ववद्।जसी जसः।शी।श सर्वा
दरकारांतात्परो जसः ईर्भवति दीर्घकरणं यथा ऊ भवेत् कात्यनादा।गुरुः सिवसर्वस्य वक्तव्य इति गुरुत्वात्सर्वादेशः॥ अडप।सार्वे।अस्मात्सारस्य
सर्वं।आओ।ओ।सर्वौ।अस्मात्सारस्य मानपुंसः।ससि।सर्वान्।सार्वणा।सर्वास्यां सर्वौ॥ अत्र सेणा टनत्र जि।इण इति सूत्रेः सिद्धिणचात्र विधना
र्थमाह इत्युनो णानं तो।ष्वः।नः।णनंताधस्तूचरू वश तस्मात्॥ विष्टणाति षकाररफऋवर्णेभ्यः परस्य नकारस्य णकारादेशो भवति अंतस्थितस्य न
भवति।सर्वानित्यादौ पुधर्नीणानं तद्वत्त्वरफाड्उत्तरस्य नकारस्य णत्वाभाव निर्देशाज्ज्ञापकान्निपादेणत्वाभावस्य।अत इस्सुरशीकृत्यवद्ध्य॥
ति।समासस्कविदिकपर्यंगणद्वेत्तितिरि।अवंधानपिकर्पणं कमि त्यांशादाहा अवऊर्ध्वं तारपिश अकारादवकारपर्यंतः अवप्रत्याहाः
राः कुः कवर्गः पुः पवर्गः॥ एतदंतरविपतिर्व्यवधानेपि नस्य णत्वं भवति।अपिशाद्याद्युक्तकुमसुद्धयोर्धः॥ तेन तु न विसर्गव्यवधा
नेपि स्यात्।रिषणं।उरःकेण।उरग्नेण।उरःपणेन।उरःगेण॥ इति सिध्यति।नात्यनेति।एतद्वेन व्यवधाने सति णत्वमित्य
र्थः॥ चतुर्थी वचनसर्वं इति स्थितं।सर्वादेः स्मट्॥ ४॥ सर्वादेर कारांतात्परस्य चतुर्थी वचनस्य स्मडागमो भवति।डि अकः।सर्वा
दस्म इति स्थिते कमादाडेईत्यस्यान्वृत्तिः॥ टिवादादा।।एवेणाए।सर्वै।स्मै सर्वास्यां सर्वस्याः॥ अतः॥ ५॥ सर्वादेः परस्य ङसिरस्यानेन कृतस्य
अतः स्मडागमो भवति।टिवादादो।सर्वस्मात्।सर्वास्यां सार्वस्य॥ सर्वस्या सर्वस्या सर्वयो॥ पूर्ववत्सुडाम॥ ६ सर्वादेः परस्याम सुडागमो भवति॥
।अत्र अकारांतात् सर्वादेरिति वक्तव्यं अन्यथा भवति मित्यत्र सुधात्तिस्यात्।पस्निबक्तव्वा किलात्मसः सर्वोषां।डि स्मिन्॥ सर्वादेरकारांतात्
राडिस्मिन्न भवति।सर्वस्मिन्।ओसि।पअयु।सर्वेषु॥ पस्विबक्ताब्रा किलात्मसः सर्वेषु।हे सर्व।हे सर्वौ।हे सर्वे इति पूर्ववत्।एवं विश्वादीनां
मकनशब्दपर्यंतानां रूपानयं।उतरउतमौ विहाय।कुतः।यतः स्त्रीप्रत्ययौ।तस्मात्नदंता।कतरकतमादिशब्दाः सर्वशब्दवत्साध्याः॥ नेः
मशब्दस्य जसि विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्।नामानेमा इति रूपद्वयं।पूर्वादीनां विशेषमाह।पूर्वादीनां नवानां जस ईकारो वक्तव्यः॥ अत्र

पूर्वादीनां ङस्मिनित्यश्चात्स्मईकारो विकल्पेन भवतीति प्राप्ते पायाते। दक्षिणशब्दस्य प्रावीण्ये शृंगारे नायके वाचित्वे च न सर्वादिकार्यं। अधरशब्दो ष्ठ
वाचित्वे न सर्वादिकार्यं। अन्यत्र पूर्वामिव लिखितं। पूर्वे पूर्वाः परे पराः। आदिशब्दात् अवरे अवराः। दक्षिणे दक्षिणाः। उत्तरे उत्तराः। अपरे अपराः।
अधरे अधराः। ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा आदि। ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा वक्तव्यौ। पूर्वस्मात्। पूर्वस्मिन्। पूर्वात्। परस्मात्। परात्। परस्मिन्। इत्यादि। अवरद
क्षिणोत्तरापराधराः स्वान्तरा। पर्यंतं ङसिङ्योर्विकल्पः। पातयं च उपष्ठीकवचनेन षष्ठी बहुवचने च नित्यमेव सर्वादिकार्यं। प्रथमचरमतयाय
ड्ल्पार्धकतिपयतमानां ङसी वा। प्रथमादीनां सप्तानां ङसः ईकारश्चापि विधीयते। नेमशब्दस्य च सर्वादित्वात् प्राप्त एव ङस इकारो विक
ल्पितः तस्य च बहुत्वादौ सर्वादिकार्यं नेवात्व वृ इतरेषां उवर्णा च तु र्थादिषु न सर्वादिकार्यं। उभयशब्दस्य अयप्रत्ययांतत्वात् सर्वादित्वा
त् ङसी कारो न विकल्पेन सर्ववत्। तयाय। द्वी प्रत्ययो। तयाय। डावित्यपपाठः। ततश्च तदंताः। शब्दाः। द्याद्याः। द्वितयद्वितयाः। द्वय
त्रयाः। शेषं देववत्। तीयस्य सर्ववद्रूपं ङिस्यु वा वक्तव्यं। तीय शब्दांत तीयप्रत्ययांत यद्रूपं। अस्य अ सर्वादित्वाद् शासर्वादि
कार्यं ङित्सु विधीयते। द्वितीयस्मै द्वितीयाय। द्वितीयस्मात्। द्वि तीयात्। द्वितीयस्मिन् द्वितीये। एवं तृतीयस्मै तृतीयाय। तृतीय
स्मात् तृतीयात्। तृतीयस्मिन् तृतीये। शेषं देववत्। चरमशब्दस्य सर्वा दिमाह्यपावस्थानागात्पृष्ठी तृतीयादिशब्दस्यार्थः। तस्य नित्यं द्विवचन
तस्य एकवचन बहुवचनानि शिवमिति सर्वादिकार्यं नाधिकारांत्। अलोश उलात्यां रउलयो॥ इति रूपं। मासस्यापि अकारांतःस्य विशेषमा
ह॥ मासस्यालोपो वा मासशब्दस्य सर्वविभक्तिषु अकारलोपो वा भवति। अयं उ वक्तव्यार्थः। सूत्रवृत्या कारनयाकेन विडपन्यस्तो स्मि। अक
रलोपपक्षे। रसपः सलोपः। अ विसर्गः। माः। मासौ। मासः। मासं। मासौ। मासः। मासा। अ विसर्गः। आदव लोपश्च। मास्भ्यां। मासिः। मासे
। मास्भ्यां। मास्भ्यः। मासः। मास्भ्यां। मास्भ्यः। मासः। मासोः। मासि। मासोः। मास्सु। पक्षे देववत्। एतच्च यथाकारमातापदादयः। पृथक् शब्दाः। एवातेन स
शब्दो स्थारपत्तनमादयः। आदशान विहिता। अग्रजरायाः स्वरादो ङस्स्वा वक्तव्य इति। वक्तव्यतदंत वाधरस्थ इति शब्दात्। एकादशावि १२

कृतमान्य च भवतीति न्यायात्। निर्जरशब्दस्य स्वरादो जरसादेशः। निर्जरसौ निर्जरसः। निर्जरसं। निर्जरसौ। निर्जरसः। निर्जरसा इत्या
दि। कचिद्द्वृतीयैकवचनात् इनादेशे कृते पंचमेकवचनात् अति च कृते जरसि जरसा अभिन्नेति यतं कृतान्कृतप्रसंगीपाविधिः समित्य इति नित्य वाद
। जरसादेशे कृते अकारांतात् वा टः इना तो न भवतः। तस्मान्निर्जरसा। निर्जरसः। इत्यतरूपांपक्षे ह्लमादौ च देववत्॥ ७॥ अकारांता न्निरू
प्या आकारांतस्ताम पाशब्दं निरूपयति। तत्र स्यादिविधेषु देववत्प्रक्रिया। अधातोरिति विशेषणात् धलोपो न। सोमपाः। द्वितीयाबहुवच
ते। आतो धातोर्लोपः। अधातुसंबंधिन आकारस्य शसादौ स्वरे लोपो भवति। स्वरहीनं परेण संयोज्यं। अ विसर्गः। सोमपः। एवं टा। ङे। ङ॥
सि ङस् ओस् आम् सुप्। ङित्सु वचनेषु आकारलोपः। शसादौ पूर्व वत्। आत इति योगविभागात्। क्वचिद्धातोः। इत्यादि सोऽप्रयोगात् सि
ध्यंति। अधातोरिति। हाहा शब्दस्य तु हाहाशब्दस्य हाहानित्यादीनाकार लोपः। समानाद्दीर्घ लोपो धातोः। हाहाः। तृतीयैकवचने हाहा। अमि
हाहा। ङस्यादौ। अं सि हाहौ। अमि हाहो। ङिहा हाहा इति हाहै र्॥ हलादौ पूर्ववत्॥ ॥अथ इकारांत पुंल्लिंग प्रक्रियामाह॥ तत्र
हरिशब्दस्य प्रथमैकवचने वा विसर्गः। हरिः। औ यू। इश्च उश्च। । इकारात् परश्च औकार मा प्रधातत् उकारात् परश्च औकारमापद्यते हरि
हरी इति स्थिते। औकारस्य इकारः सवर्णे दीर्घः। हरी। हरि अस् इति स्थिते। जसि। अः। ङसि। इकारांतस्य उकारांतस्य च ङसि
जसि च परे एकारऽकार औकारश्च भवति। इत्यकार कृते। परश्च हरयः। धे॥ १ इकारस्य उकारस्य च धि विषय एकारं कारश्च भवति। समानाद्दीर्घ लोपः।
धातोरिति धिलोपे ऽ त विपकारं ओकारो न विति न्याय्यावित्य न तद्घ्यें धे विधिपयश्चात् द्वत्रिकारः। इकारस्य एकारे कृते तादह रा। अअसार
स्य हरिम्। औ हरी। अस् अस्। सारस्य सानः पुंसः। हरीन्। टानास्त्रियां। टा। ना॥ अस्त्रियां। इकारांतात् उकारांताच्च परस्य तृतीयैकवचनं टा ना भवति।
। न तु स्त्रियां। शुनीपाणा। नांत दरिणा। चतुर्थ्येकवचने हरि ङे इति स्थिते। ङिति॥ १ इकारांतस्य उकारांतस्य च ङिति वचने परतः क्रमादेप का
रश्च आकारश्च भवति। अय्। हरये। पंचम्येकवचने तिङित्यकारे कृते उ। स्य। १। पादो ङसोः परस्य ङसि ङसो रकारस्य लोपो भवति आ नन अकारले

।पक्षांतरमाविर्सर्गः॥ हरः॥ हराः॥ राघाणाद्धिः॥ आविर्सर्गः॥ हर्योः॥ जुडामः नामि॥ नुनामीणामंतं॥ अवङस्यंतरपि हरीणां॥ सप्तमिकवचनाङव
।ङिद्वा॥ इकारोकारांतात्परस्याङेरौर्भवति॥ स च डित्॥ डइतयस्य स तथा॥ डित्वाट्टिलोपः॥ टिलोपसूत्रमाह॥ डितिपराट्टेर्लोपो भवति
इकारस्तु त्रेहरौ॥ हर्योः॥ किलात्यः सः॥ हरिषु॥ उकारांताः अपि शब्दा यतिरवस्त्रैः॥ साधनीया इत्यादि उकारांताश्चैव टः॥ डितीत्यादि तथाहि
आविर्सर्गः॥ नाउ॥ ओत्वनातू॥ ओङसि॥ नानवः॥ अस्मात्सारस्य नाउं॥ नाव॥ अस्मात्सारस्य नाः॥ उम्॥ समिनादन्ना॥ टानास्त्रियां नाउना॥ ङि·
ति॥ औ॥ अवलानवे॥ ङितिङस्य नाना॥ नाउत्या नाउस्यः॥ नानाः॥ उवलाबाद्उडामः॥ नामिनाननां॥ ङौ॥ ङित्॥ डितिटः॥ नानौ॥ नावा॥ किलात्यम
ःनाउषु॥ ॥सखिशब्दस्यालदः॥ इकारांतत्वेपि विशेष इत्यर्थः॥ स डौघः॥ असखि शब्दस्याधिसंज्ञा वर्जितस्य सडौ भवति॥ डित्वं टिलोपा
र्थं॥ सखा॥ आधिरिति विशेषणात्॥ इति सूत्रेणपकारयव॥ ह॥ सखा॥ ए सखा॥ असि सखिशब्दस्यैकारादिर्भवति पंचसुवचने
षु॥ युष्मद्॥ सिद्धं सर्वस्यक्व्य इति सर्वस्यापि सखिशब्दस्य प्राप्तं॥ कारादशमार्गक्वाह॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदंतस्य ङ
य इति॥ षष्ठ्या विलक्षणनिर्दिष्टस्य शब्दस्य य आदेशः स तदं तंतास्यअंत्याकारस्य ज्ञेयः॥ सखायौ इति स्थितं॥ ए आसः॥ सख
ायो॥ सडौधरित्वतः आधिरितिपदं॥ ए सखुरित्यत्र अपवर्तनीयं॥ अ॥ न्यथा॥ दसखइत्यत्र स्यैकारो न निवार्यता वेदिकप्रयोगसाधय॥
ति॥ द्विवचनस्यां वान्वंदसीति॥ द्विवचनस्यौकारस्य॥ आकारादेशः॥ सखायां॥ द्विता॥ एकवचनकृतात्कृतप्रसंगाः॥ जनप्रथममेकारः॥ सखायं सखा
यौ॥ अश्रारास्यातस्य॥ ना॥ स॥ शसि॥ सखीन्॥ खख्यपत्योरीकृर॥ सखिपतिशब्दयोरागागमा भवति टाङडिपरतः॥ सखिटा इति स्थितं॥ ए इदृ॥
सति खिपत्योरीकृ॥ किश्चादंत सवर्णे दीर्घः॥ सहाद्यस्वार॥ सख्या॥ क्ष्वइ रुकरणसवर्णे दीर्घः॥ सदेमाननदीर्घत्वकृतेपि॥ कष्वस्यैवांत॥
स्थितत्वान्नादिष्वाप्रिःस्यात्॥ तच्च हृस्वदीर्घ सखिपत्योरागातिदीर्घकरणं॥ एतदिवमनसि निश्चयो दधद दीर्घत्वान्नभवतीति॥ टानास्त्रियामित्यत्र
रूष्वइउवर्णपरियद्भावदीर्घ इकारांतात्परस्य टाइत्यस्य नानभवतीत्यर्थः॥ आर्षप्रयोगसिद्ध्यर्थमाह॥ आगमजाननित्यां॥ आगमाज्ञातं आगम १४

मजं॥ यथा सखिशब्दस्य दीर्घत्वं तदनित्यं क्वचिद्भवति॥ तेन सखिना पतिना इति सिद्धं दसप्रयोगसिद्धिः॥ सख्यसखित्यां॥ सखित्यः॥ कृङुः॥ अकृड
ज्ञश्रत्र उकारणउपलक्षितअः सडन्तस्मिङु॥ इति सूत्रकृदाशयः॥ अन्यथा चतुर्थीसप्तम्येकवचनयोः अकृ उर्णवारःस्यात् तावदवृत्तिकृद्धि
त्वणानि॥ ङसिङसोः॥ ईकारपरइति क्विवादात॥ सरव्युइति स्थिता॥ कृता ङसता॥ ङः॥ उः॥ ऊकारांतात्परस्य ङसिङसोरकारस्य उकाराद
त्वा भवति॥ सूत्रवडित्वा डित्वाट्टिलोपः॥ सख्युः सखित्यां॥ सखित्यः॥ सख्युः॥ सख्योः॥ सखीनां॥ सप्तम्येकवचने सखि ङि इति स्थिते अत्र यदि प्रथमं
ईकृक्रियाता तदादीर्घत्वात्॥ औ न स्यात्॥ ततः श्च सख्या वितिरूपं ङर्घटो इत्यलिप्सयाह॥ प्रथमं ङिरो डित्यौकारस्कृत सखिपत्योरीमित्या
गागम॥ कृद्धमिति तत्वाष॥ इदमपूर्वविक्षमं वक्तव्यवलाद् बध उवाद॥ सख्यो सख्याः॥ सखिषु॥ अतिसखा॥ सुसखा॥ एवमुसखिश
ब्दवत् अन्यत्र हरिशब्दवत् प्रक्रिया ज्ञेया॥ पतिशब्दस्य प्रथमा द्वितीययोर्हरिशब्दवत्प्रक्रिया॥ तृतीयादौ तु सखिवत्॥ अत्रैव
विशेषमाह॥ पतिरसमास एव सखिवद्वक्तव्य इति समासे तु दाहरति॥ प्रजापतिना प्रजापतेः॥ प्रजापतौ॥ इत्यादि॥ असम
मास उपत्या पत्यै पत्युरित्यादि॥ द्विशब्दो नित्यं द्विवचनांतः॥ पु ल्लिंगः॥ तत्र द्वि औ इति स्थिते त्यादेष्टेरस्याद्॥ त्यादः॥ टः॥ अस्यात्
दो यदादाष्टेरकारो भवति स्यादौ परे॥ अकारांतत्वात्स्थापितप्रतिद्वि वचनांदवशब्दवद्रूपंज्ञेयं॥ ॥त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनांतः॥ तत्र
ङसि॥ ए॥ आङसो त्यकारः त्रयः॥ त्रीन्॥ त्रिभिः॥ त्रिभ्यः॥ षष्ठीबहुवचने टिकृते॥ त्रयय उ॥ अयङ्॥ अत्रि शब्दस्य अवडादेशो भवति नामि
परे॥ त्ररितिषष्ठीनिर्देशाद्वा व्यादेशासिद्धि डिकरणमनर्थकं सन्नवानकाकर आदेशा युष्मद्वद्भवतीति ज्ञापयति॥ तेन न वक्तव्य॥ सका
दयः सर्वादेशा भवन्ति॥ तस्मात् सन्नवसर्वादेशप्रसक्तो ङिदंतस्य वक्तव्य इति परिनापांतरमाह नामीति दीर्घः॥ त्रयाणां॥ त्रयाणां॥ किल
त्वम्॥ त्रिषु॥ त्ररिति एकवचननिर्देशादस्य मानपवत्रयडुः॥ तेन त्री इत्र विकानानां प्रियाः॥ त्रयो येषां अति त्रीणां प्रियत्रीणां॥ इत्यादि॥ ना
यहा॥ ॥कतिशब्दो नित्यं बहुवचनांतः स्यादसः॥ कतिशब्दो जस्शसोर्लुग्वक्तव्यः इति जस्शसो र्लोपः कृते॥ कति॥ कति॥ धिलापव

सुंऊपदीपं

ऊँस्वाम्सानौ। प्रथितन्निमित्तं स्त्र्यादिमात्रादित्याद। सुक्तिमतिनतंनिमित्तमितिसुक्तिमतियस्य तु कृतंन्निमित्तकार्यं न भवतीत्यर्थः। तेन पञ्चो ऊम
१म्से कार॥ शसीतिदीर्घत्वं न प्राप्नोति। कृतिभिः। कृतिभिः। कृतीनां कृतिषु। अथ ईकारांता॥ तत्र सुश्री शब्दः॥ सुश्री स् इति स्थिते। स्वादिविसर्गः॥
सुश्रीः॥ य्वाधातोरियुवौ स्वरे। धातोः इयुवौ स्वरे। धा। धा रितिदीर्घकारोकारावा वष्टधातोः ईकारोकारयो रियुवौ भवतः। स्वरपरे।
इयं स्वर इति स्वरात्। तत्र इयुन स्वरयदर्णस्वरकार्यं निरस्मादित्यर्थः। तस्माद स सारस्य तु डामइत्यादिनभवति। अन्नस्वरशब्दे न प्रत्ययस्वरप
वगृह्यते। तेन सुश्च्याश्रय इत्यादौ न भवति। सुश्रियौ। सुश्रियः। सुश्रियं। सुश्रियौ। सुश्रियः। सुश्रिया। सुश्रियसुश्रियः। सुश्रियः। सुश्रियाः॥
सुश्रियां। सुश्रियि। इत्यादिरूपं। एवं सुधी शब्दः। साधनीयः। सुधीः। सु धियौ। सुधियः। सुधियं। सुधियौ। सुधिया। सुधियौ। सुधियः। सुधि
।या। सुधियाय। सुधियः। सुधियि॥ ब॥ एवं स्वयं स्वू शब्दः। श्वसंयव। संयोगपूर्वस्कारणां कूटन्हुप्रभृतीनां ममपत्युरप्रयोगवादनाद
ताविदितः। स्वयंस्वूः। य्वाधातोरियुवौ स्वर इति सूत्रादा तु गौ पंचूर्वव। ह। सेनानी शब्दस्या विशेषाद समादौ स्वरादौ स्वरा
दौ विरोधः इति धात्वन्नानुसुधी शब्दे न साम्यपि विशेष इति। वः। यो वा। यो वा॥ रधातोरवयवसंयोगः। सुश्रायवकीय मूव
तत्र वर्णो यस्मादीकारोकारावनास्मिन्नदंतस्य स॥ धातुरवयवसंयोगपूर्व कत्वरहितईकारऊकारावाश्रितयस्य सतदंतः। तस्यानेकस्वरस्य
शब्दस्य ईकारऊकारस्थतस्य क्रमाद्यकारोवकारौ भवतः। स्वरपरे। वर्षाभ्वृन्नच्छब्दस्य वकारयोरतिरिक्ताया स्त्र शब्दः। स्वयंभूः। सच सुधी श
ब्दप्रतो वर्जयित्वा या वा भवतः। इयंस्वारा नवं ई ऊ स्त्र्याख्यौ तु भगिनी भगवत्या॥ ध्याभावपि। यवकारो अस्मात् सारस्य त्यादिति न क्रियाकार्यं
नित्यमिधीयते। पातनवा य्वाधातोरियुवौ स्वर इति पूर्वस्य द्वेधाचवयवदिसिध्यति। अनयतौ सुन्नो। इत्यादौ धातु चवयवपूर्वकाभाव
दा दा अन्यो अन्यः। इत्यवरूपं नवा यद्दणाविकल्पः। प्रतीयते कथं नियमार्थं सूत्रमित्याशंक्या दावा यद्दणादीयं विवक्षितिः इयमः
वाद्दवासूत्रकाता विवक्षावायद्दणाल्लत्यत इत्यर्थः॥ विवक्षित्यानन प्रयोग सिद्धेरन्यापि वक्रमिच्छा प्रात्यते। तेन ह्यू कारा द्योरपिव २५

कारावतिवक्षातव्यं ह्रयौ। ह्वः॥ कारावोकारावं वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। इत्यादिरूपसिद्धिर्ज्ञातिव्या तथा प्रादिककारकपूर्वस्यैक्षिवंतस्याद्यो। प्र
धीः प्राध्यै। सुलः। सुल्वौ॥ परमधीरित्यादौ न यकारः। परमधियौ। परमधियः। इत्यादि विवक्षा तात्पर्यं रूपं। सेनानी। य्वोवतियकारः। सेनान्यौ
सेनान्यः। इत्यादि। सेनान्यादीनां वा मा तु इकृत्यां। तेनसेनन्या। सेनानीनां। इतिरूपद्वयसिद्धिः। आमूडः। स्त्र्याख्या बतादीवंतां नी शब्दा व्वान्नरस
स्याङ्रामादद्या न वतः। आम् डः नियस्व इति संघटितं। अन्यथा नानी शब्दादितित्वन्नो ऊतस्य लत्यादा ङरामू इति वक्त्याव्या केवलस्याम ः। प्र
धमं प्रयोगान् ङरामौ न तु डादिरितिसूचितं। सेनान्या। सेनानी ज्ञा। एवं ग्रामणी प्रभृतयः। ग्रामणीः। ग्रामण्यौ। ग्रामण्यः। अग्रणीः। अग्रण्यौ
। अग्र ग्रामास्यां नयातर्णन्विवाव्यमितिणत्वं। एवं ऊकारांताश्च यवस्त्रुप्रभृतयः। यवल्वौ। यवल्वः। सत्र म्यैकवचने यवल्वि। इत्यादि
। धातुत्वात् स्व दयवल्वः वातप्रमी शब्दस्य अधातुत्वात् विशेषः॥ इयं स्वारवातप्रम्यः। वातप्रमीः। वातप्रमा निरत्य त्र अमूशसोर
स्य त्यस्कारलोपः। आमिन तु ह्रा वातप्रम्यां। डिः सवर्णे दीर्घः। घोतप्रमी॥ श घं पूर्ववत्। एवं पप्यादयः। साध्यः। अथ ऋ दूक
रांता ऋकूच शब्दः। तस्य अन्तुशा सोः क्रूक्रू मू क्रू क्रू स्॥ आमि तु डसा वः। क्रूक्षं इत्यादि। अथ ऋकारांता उदादरति। ऋकारां
तः पुल्लिंगः पितृ शब्दः। सरा। सत्र्या॥ र ऋकारांतात्य रस्या सरा भव तिस च डित्। डित्वाद्विलोपकस्त्र्यः। पंचसु॥ ऋकारो अर् भव
ति। पंचसु स्यादिषु परेषु। पितृ सि इति स्थिते। सः आस वसि डि ग्रा ऋकारस्य अस्तत टिलोपः। पितारौ। पितरः। आमंत्रणे सिद्धिः। धर
ऋकारांतात्य रस्या धर भवति स च डित्। पंचस्वित्यत्र पितस्त्र्य अस् इति स्थिते। टिलोपः। आदिर्गः। हे पितः। अमूशसोरस्य। सानः पुं
सः। शसि पितृन्। पितृ ना इति स्थिते। ऋरा। दास दस। पित्रा। तथैव पित्रा ऋते ङ ऊ। पितुः। पित्रोः। ऋन्यां पितृस्य। पितुः। पित्राः। ऊडामः। न
नाश्रितान्निणनंता पितृणां। डौ॥ र॥ ऋकारस्यारू भवति डौ परे। पितरि। पित्राः। पितृषु। एवं जामात्रादयः। जामाता। जामातरौ। जामा
तरः। भ्राता। भ्रातरौ। भ्रातरः। इत्यादि माधुं ह्र शब्दस्य आमि विशेषमाद। उर्वीनां मिदीर्घ इति। इणां। शेषं पितृवत्। ऋकारांता नाम

पुंलिंगटीप

पिट्प्रत्ययांतानां पदस्य विशेषमाह। कर्तृशब्दस्य पंचसु विशेष इति। सुशः क्रसन्नस्य स्वसृतस्य सुः। आरू। इति सूत्रार्थं विवृणोति। सकारस्य ऋ
त्वयर्थसंबंधिनः ऋकारस्य आरू भवति पंचसु परेषु। सकारसंबंधी ऋकारो यस्य शब्दस्य तस्य ग्रहणं तेन पितृ इति शब्दादौ आरू न भवति। अत्र तृप्रत्ययसं
बंधिनः ऋकारस्य आरू विहितः। कर्तारू इति स्थिते। ऋकारांतत्वाभावात् सः इत्यस्य प्राप्तिर्नास्ति। यदादेशास्तद्वद्भवतीति। तस्मादृकार
स्यादेश ऋकारवत्। सरा इति न स्यात् स्मरणं। किंतु। सरा। डित्वात् टिलोप इत्येकोऽयं प्रतस्यार्थः। सर्वत्र आकारांतस्य डित्वात् टिलोपः कार्य इति। कर्ता।
रः कर्तारौ। कर्तारः। कर्तारं। कर्तॄन्। इत्यादि पूर्ववत्। एवं नप्त्रादयः साधनीयाः। उकारांतस्य विक्रोष्टुशब्दस्य घुर्णितसुस्यादिषु पंचसु वचनेषु तृ
प्रत्ययांतस्येव क्रुन्दत्रादिशब्दस्य वद्रूपं। क्रोष्टा। क्रोष्टारौ। क्रोष्टारः। क्रो ष्टारौ। अधिरिति विशेषविधानान्नाधिक इत्याकारः। हे क्रोष्टः। तृतीयादि
स्वरादौ तृप्रत्ययांतता वा वक्तव्या। इति। टादौ विकल्पेन तृ नवद्भावात्। अवशिष्टे तृप्रत्ययांतवद्भावनिवृत्त्यनंतरं तृप्रत्ययांतवद्भा
तस्य अभावात्। क्रोष्टून् इति निर्देशात् क्रोष्टोः। शसि तद्भावः। विकृतेऽपि उद्भवत्येव। अतः कृताकृतप्रसंगी यो विधिः स
नित्यः। कृतेऽकृते वा यो विधिः प्रसज्यते स नित्य इत्यभावान्नित्या यानूपूर्वउमिकाततता विशेषलक्षः स्वरादित्वाभावात् तद्वद्भा
वो न भवति तस्मात् क्रोष्टूनामिति रूपं। डौ इत्यरू। क्रोष्टरि। क्रोष्टौ पक्षे हलादौ चतुर्ष्वा शब्दवद्रूपं नेयं। ईकारांता ऊकारांता एकारांता
श्च अप्रसिद्धा इति नोदाहृयंते। ऋकारादव मानावर्षः स्मृतः। एकरूपातविशुः इत्यादि असिद्धानलिखितो अपि अप्रसिद्धाः। ईं। सिद्धतयाप्रयोग
गाहानि भवति। नोदाहृताः। ऐकारांतः पुल्लिंगः। रैशब्दः। रैस्तीः। रैरिश्शब्दस्याकारादेशो भवति। रैशब्दस्येति षष्ठीनिर्देशादंत्यस्य भवति। सकार
हलकारादौ विभक्तौ परतः। रा स इति पूर्वसूत्रात्। आकार उद्वृत्तिः आकारो भवतीति वृत्तिकृदाह। सुरायो। सुरादौ। एआप्। सुरायः। सकार
लकारांतानादावाकारांतादशः। इति। ओकारांतः पुल्लिंगो गोशब्दः इति। ग्वारो। श। ओकारस्य ओकारो भवति पंचसु स्यादिषु परतः। इति औक
रः। गौः। गावौ। गावः। हे गोः। ओ रिति निर्देशात् गोशब्दवद्भावनवत आकारस्य वो कारो भवतीति ज्ञेयं। तेन ना नाशून् इत्यत्र ओकारांत

१४

वेन ओकारः। आसन् शशि। श। आकारस्यापवर्तं भवति अमि शसि परे। गां। गावौ। गाः। अत्र दीर्घीकारविधानं अमशसोः कार्यांतरस्यापवर्तं। तेन अ
मुना सा रस्या मानः सुम। इति कार्यं न भवति। अथवा। यदादेशास्तद्वद्भवतीति न्यायात् समानत्वाभावेन अमिनाकारलोपानवशासः सकारस्य
नत्वमिति ज्ञेयं। एवं द्यो शब्द इति। द्यो शब्दस्य स्त्रीलिंगत्वात् तस्यैव पुल्लिंगादप्युक्तत्वात् समासांतो द्योशब्द इति मंतव्यं। सुद्यौः। सुद्यावौ। सुद्यावः। सु
द्यां। सुद्यावौ। सुद्यवि। सुद्योषु। इत्यादि। ओकारांतः पुल्लिंगो ग्लौशब्दः तस्मादादावविशेषः। स्वरादौ आवादेशः। ग्लौः। ग्लावौ। ग्लावः। इत्यादि
वा॥ ॥इति श्रीमालाद्वयतिलकपुंजरूतिसुजाविनाप्रमाण्यावपुण्यछंदयालादिवत्सकृतायां टीकायामिदं सदिष्टाकृतिचत्र
स्वरांताः पुल्लिंगाः पिपविश्वसुजाक्रिमादिविधाय॥ वा॥ ॥अथ स्व रांताः स्त्रीलिंगाः। तत्र अकारांतस्त्रीलिंगाभावात् आकारांतो गंगाश
ब्दः प्रदर्श्यते। आप्। आबंतात्परस्य लोपो भवति। आरूपः। अ एअआप्। सः। आंतस्य समआबंतः। तस्मात् सलोप इति व्याख्येयं। तथा
स्मादिति पदव्यादौ स्याल्लोपो न भवति अतिप्राद्य इत्यत्र। पि टो मा रत्यानमत्कृत्य प्राप्नोति। गंगा। औ। आबंत्याराः। आइ
कारमापद्यते। अ इ। गंगे। सवदीर्घः। गंगाः। धि रिस्आबंतात्परः धिः इ भवति। हे गंगे। गंगा। हे गंगे। गंगाः। अंबा
दीनांधिप्रस्वइति। अंबादीयः समानाधीयकस्वरा ह्रस्वांताः। तेन अंबिके। अंबालिके इत्यादौ ज्ञात्वानां टोसो पाः। रआरूपः। आप
आबंतस्य तस्माट्टोसोः परयोः एत्वं भवति। पश्चात् अयादेशः। अय। गंगया। डिन्ह्रोः यट्। ह्रस्व आबंतात्परेषां डितां डे। ङसि ङस् ङि इत्येतेषां यट्
इत्याग मा भवति। टकारस्थाननियमार्थः। गंगाय इति स्थिते वृणण। गंगायै। यट् सवर्णेदीर्घः। गंगायाः। टौ सो। गंगयोः। सुडामः। गंगानां
डितां यट् आप्। गंगायां। गंगायां। गंगायाः। गंगासु। एवमन्येऽप्याबंताः साध्याः। माला। मालादयः। आबंतात्विपि सर्वादीनां डिःसुविशेषमाह। यटोऽ
यट्। अस्वे। आबंतात् सर्वादेः परस्य यटः सुडागमो भवति। पूर्वस्य च आपः अ कारो भवति। टकारः स्थाननियमार्थः। सर्वस्यै सर्वस्याः सुडा
मः। सर्वासां। सर्वस्यां। शेषं गंगावत्। एवं विश्वा। अन्या। अन्यतरा। इतरा। कतमा। समा। सिमा। नेमा। एका। पूर्वा। परा। दक्षिणा। उत्तरा। अप

सा०टो०सा०१४६

उंजराणटी

रा।अधरा।म्हा।अंतरा।विश्वस्यै विश्वस्या इत्यादि सर्वावत्।रूपं नेयं।जरया।जरादो।जरस्भ्यां वा क्रम्या।जरा।जरा।जरसो।।जरसा इति कश्चित्।तस्मा
त्।आवातवेन इकार कृता।पश्चात् जरस्मादेशः।यद्यपि कृताकृत प्रसंगत्वात्।नित्यस्य जरशब्द प्रथमं प्रवृत्तिः पश्चादादावंतत्वान्नावात्।दीकाराश्र
प्रजरस्मा तिरूप मत्र प्रथमत्र पयं नेत थापि विशिष्ट प्रयोगाणां दर्शितत्वात् जरसी कर्त्तव्या।तथा मतिधाश्रित्य त्र दीर्घ इकारः प्रवितव्यः।।तेन त्रोइत्यमि
नू स्त्राज्ञदा।पूर्वोत्तवृत्तिर्न विप्रतितत्वात् स्मृते जरस्मातिरूपं सिध्यत्।जरसः।जराः।जरसं।जरा इत्यादि।हस्मादो गंगावत्।स्त्रियां श्री स्यादय
श्रवत्।इकारांतं स्त्रीलिंगं बुद्धिशब्दस्तदादरति।बुद्धिः।औ यूत्।बुद्धी।।पद्मा ऊमि बुद्धयः।अम्बा।मारम्भा।बुद्धि।बुद्धी।अपू शसामारम्प शशि।स्त्रा
ला वः।बुद्धी।।इयं स्वारा।बुद्ध्या।।डिन्तु विशेषमादाइडुत्यां।इद्वत्वद्य। डातो।नात्यां स्त्रियां वर्त्तमानात्यामि कारोकारात्यां परयोर्ङितां व
नां वा अडागमा मानवति।बुद्धि अप इति स्थिते।प प्पो।इयं स्वार। बुद्ध्यै।पक्षे बुद्धये।बुद्ध्याः।बुद्धेः।बुद्ध्यां।तुडामः।नामि।बुद्धीनां
स्त्रियां वर्त्तमानात्यामित्यस्त्रियां वर्त्तमानात्यामिति व्याख्येयं। ।।तेन श्रुचिशब्दाद नियतलिंगत्वात् दरिवन्न्यः।।अत्रापि शब्दा कथ
यतो डितामदां डरां मंवक्ष्यति।। ।।स्त्रियां त्या स्त्रियं।।यो।।यो।।रि तिविशृद्ध्या वृष्टिः इश्वः श्वाति तुस्मा दृद्धि वता डवर्णांता वा स्त्रियां व
र्त्तमानात्परस्याङ्‌रा स्मृ लवति।अत्र वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं मंतव्यं।। तेन नदीजंबादीनामपि ङ्‌रा सूवंर्तेति।सच अद्रूसादव यीनू।स्य
अइतादिवलवति।अतएव वक्ष्यति।अडागमा मानावआ मोप्यलावइति।बुध्यां बुध्यो बुध्य।बुद्धिषु।इकारांतामतिन्नूत्यादयः।उकारांताश्च
उरज्जुप्रभृतयः साध्याः।धेन्वा धेनवा।धेन्वाः।धेनूनां धेन्वां।।धेनोधेन्वाः।धेनुषु शेषं प्रदारिवत्।ईकारांतः स्त्रीलिंगा नदीशब्दः।नदीशब्दः।ना
दीम इति स्थिते।दासपः।सलीपः।दमांतादीवं तावृपरस्पर नेलोपा लवति।नदी।इयं स्वार।नद्यो नद्यः।।प्रेकस्वः।।श।स्त्रियां वर्त्तमानयोरिव र्णो
वर्णायाह्निपिरस्त्रा लवति।अत्र अनिष्टवेताइकारोकारांता नित्यस्त्रीलिंगाः शब्दाः।स्त्री शब्दस्यात संबंधिनोर् एव ईकारोकारायाश्चेज्ञ
स्य इति स्वयिष्टं वृत्तिकृता वर्णग्रहणं कृतं।अन्यथादिशाधद्धाद्यधत्वा।इत्यत्र जस्य नाडवशिस्यान्।ईति ज्ञातव्यं।।दनदि।दजंबादिव। १८

श्र।दस्त्र।अनिष्टवंतः किंदश्रीः।दस्त्रुः।मात्यं कुर्वीष्व मंत्रः।रितिप्रयोगाः।क्षेत्र सुचूं शब्दः।स्त्रीवदिति कश्चित्।तस्मात देस्रुवा कस्य विधनस्तामाध्मीद
वमादिश्रयुगणा नावः।विमानना सूत्र ऊता।पित्रीशदा इति प्रयागः।डितामङ्।नित्यं स्त्रियां वर्त्तमानादीकारांता दूकारांताप्र परयोर्ङितां वचना नाम
डागमा लवति।अडागामम कृतपपपान धेः।नद्याः।स्नद्याः।स्त्रियां।याः।नद्यां।कितात्यमः।नदी।शशरी।वंगा।रामरवतापृष्टतयः।रातेरवश्य
विःसिध्यंति।लक्ष्मीशब्दस्यैवं तत्रानावादूड्डामपः।सालीपः इति सिलापानास्ति।लक्ष्मीः।लक्ष्म्यौ।लक्ष्म्यः।अधमत्रत्वा प्रोक्तम्।दलक्ष्मि
श्रीशब्दस्यैवं तत्र।रूसपः।सालीप इति सिलोपा स्ति।श्री।श्रीशुवाः।स्त्रीशब्दस्य च शब्दस्य वस्वार परइडुवोलवतः।स्त्रियौ।स्त्रियः।
दस्त्रिवानसस्ति।स्त्रीशब्दस्य अमिस मिवपरावयादानलव ति।स्त्रीस्त्रिवा रितिमाद्वयां दस्त्रशब्दस्यापि श्रवना द्माः।तेनस्त्रुवमित्यक मे
वरूपं।स्त्री।स्त्रियं।स्त्रीः।स्त्रियः।स्त्रिया।स्त्रीभ्यां।स्त्रीभिः।शेषं नदी वत्।इत्यस्यायमर्थः।डडसि।डसडिचु ~ अडादिकत्वाद् इत्कर्त्तव्यः।अ
मित्रडागमइतिविशेषस्त्रं तस्मात् स्त्रीणामिति रूपं ला। वति।शेषं नदीवदित्यतावतमर्थी विशृणोति।श्रीशब्दस्यालदं वर्त्ती
यति।वस्रुवः।वाईश्रुवः।इस्रुवं तान्।स्त्रियां वर्त्तमानाद्ङितां वे वचनानां वा।डागमा लवति।स्त्रियां वर्त्तमानादित्युक्तत्वादनाप्रसुस्त्रि
यइत्यत्र अडागमानं।श्रियै।श्रियाः।श्रियः।स्त्रियादीनां वामा उद्धकत्वः।अत्रादिशब्दः प्रकारवचनः।तेन स्त्रीशब्दायश्चा नित्य स्त्रीलि
गः।वाहुशब्दानां इत्युवंतानांधीप्रभृतीनां विकाल्यना माउच्छक्रत्याइत्यर्थः।।तेन धियांधीनां।सुवां सुना मित्यादि सुक्तं।श्रियै।श्रीणां।श्रियांश्रि
यि।नत्र अडागमानावपाके पित्राम्नकथं नलवतीत्यत आह।अडागमानावश्च।मोप्यनावः।आम अडागमस्तदेव रुपवलवतीति पूर्वं निर्णीतं।वा
वश्रूनावापित्रामत्वा।श्रियां मित्यकाम वरूपं स्याद।श्रियाः।श्रीप्रापवंधीप्रभृतयो प्यनीवं नाः।शिक्षा।ध्वां शुशब्दः स्त्रुसाध्यः।धीः।धियो।धि
यः।इत्यादि।लीः।लियो।लियः।भूः।भ्रुवो।भ्रुवः।भ्रुवो।भ्रुवः।इत्यादि।श्रीशब्दवत्।ऊकारांतानामपि वधूजंबादीनां विशेषमाह।तेषांतु नदीश
ब्दवद्रूपं नेयं।धेकश्च।दवधू इत्यादि।मातृशब्दस्य पितृशब्दवद्प्रक्रिया।पंचसु अरु।माता।मातारौ।मातरः।।दमातः।मातुः।स्त्री।त्वा।अन्यानाः।

डाक्टर भण्डारकर ... MEMORIAL

वा॥ मार्या पितृवदाचष्मा। स्वसा। स्वसारौ। स्वसारः। हे स्वसः। शेषं। त्रिलिंगा त्वत्रा वा विशेषः॥ मातृका कर्तृवत्। एकारांतस्त्रीलिं
पंडप्रयाप गो रा शब्दः तस्य गौरिति विशेषणत्वेन स्त्रियां प्रयोगोपि न कश्चिद्विशेषः॥ गोशब्दः स्त्रियामपि वर्त्तमानो ति विशेषस्तथापि पूर्ववत्॥ नौश
ब्दो ग्लौशब्दवत्साध्यः॥ ७॥ इति स्वरांताः स्त्रीलिंगाः स्यादिकार्यविधानतः॥ सारस्वतस्य टीकायां पुंजराजेन दर्शिताः॥ ॥ अथ क्लीलिं
गवचनांतरं स्वरांतनपुंसकलिंगाः॥ शब्दाः॥ प्रदर्श्यंते। प्रकाश्यंत इत्यर्थः॥ तत्र अकारांतः॥ कुलशब्दः॥ तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचनविष
र्षं मनसि धृत्वा सूत्रं पठति॥ अतोम्॥ अतः अम्॥ अकारांतान्नपुंसकलिंगात्परयोः स्यमोः स्थाने अम् भवति॥ नतु अम॥ अम्विधानं किमर्थमि
त्यत आह। आमाग्रहणं तु आगमार्थमिति। नपुंसकादस्य म। लुक्। इत्याग्रहणे मा ... लुक् मा भूदित्य ... विधा
नं लुक्निवारणार्थमित्यर्थः॥ अत इति तपरकरणं किं। ऊवर्सिद्धत्यर्थांतनिर्देशः॥ नपुंसकान् स्वविन दीर्घस्य वर्त्तनात्
वा भवन्प्राय्यादीनंतपरकरणं नकुलं सू। अधावितिवि व्याघणाद्। हे कुल। ईमो। ईं औ। नपुंसकात्परयोरौ ईका
रमापद्यात। अधा। कुल। दधिन्। त्यादौ दीर्घत्वस्पष्टं। कुल। शः। कुले॥ शि॥ नपुंसकात्परयोर्जस्शसोः शिर्भवति॥ श
करः सर्वादेशार्थः। कुल इत्यादि। उक्त। शिद् सर्वस्य वक्तव्या। इति। कुल इ। इति स्थिते। नुमयमः॥ नुम्। अयमः॥ नपुंसकस्य नुमा
गमो भवति स्वरोपारि यमप्रत्याहारांतस्य न भवति। मिदंत्यात्स्वरात्परो वक्तव्य इति। वक्तव्यबलेन मकारादेशनियमार्थः॥ चकार उच्चारणा
र्थः। कुल न् इ इति स्थिते॥ नोपधायाः॥ नः॥ इति नकारांतालक्षणात् तस्य उपधानो तो पधा तस्याः॥ दीर्घो भवति। शोधिव ... पंचसुर
इत्युवर्त्तते। कुलानि। पुनरपि कुलं कुले कुलानि। शेषं देववत्। एवं फल फल पत्र पुष्प कुंड कुंडवादयः॥ पत्रशब्दस्य गुणि
मंत इति णत्वे पत्राणि। एवं पात्राणि। एवं उच्यशब्दः पि सर्वादिः सर्ववत्साध्यः। अन्यादि विशेषः॥ अन्यादेः॥ अन्यादेः॥ परयोरौ
स्यमोः सुर्भवति। अकारः सर्वादेशार्थः। अन्यत्। अन्ये। अन्यानि। उभौ दीर्घश्चाः अन्यतरत्। इतरत्। कतरत्। कततमत्॥ शेषं सर्ववत्। इक २५

रांता। स्थिशब्दः॥ नपुंसकात्स्यमोर्लुक्॥ नपुंसकलिंगात्परयोः स्यमोर्लुग्भवति॥ अस्थि। अत्र नपुंसकाभावाद्गुणो न वक्तव्यः॥ इस्थ। अस्थ
स्वाद्यतकापन्नामिति विग्रहः। दध्यस्थि। देस्व। अस्थ्विति ... मितिमात्। व्याघ्रपदां व्याघ्रपादाशाणां वरिष्ठः। अथामाध्यं दिनिर्मध्यं दिन
स्यापत्यं सुनिः। उसनसन्धि रूपं त्रिरूपं एवं वष्टिकामयतानाव प्रधानानि निर्देशः॥ रूपत्रय विवरणं करोति। एकं सांतरूपं दस्त्रयान
तथानांतं दत्त्रयानद्रूयापि अदंतां दत्त्रयान। अनेन प्रकारेण त्रिरूपत्वमित्यर्थः। उ इति पुनः शांतं नपुंसकयुणत्वं शि। दिवारा
दिवारिदमाधा। दमधु। दकर्त्रीः। इकटीत्यादि वा मिन श्वारः। शना मं तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति। श्वारपार। अत्र वित्तक्य
धिकारान्। वित्तश्चिसरावस्थात्। तनदध्यात्यादौ उम्। इमो अस्थिनाउद्वासो। शि। नुमयम। नोपधायाः। अस्थीनि। अ
बाभ्रासा दोस्त्वं व। अस्थि। आसादौ अस्थ्यादीनां उ मागमो भवति। इकारस्यवाकारो भवति। आसादौ अरपरा। आ
सआदिर्यस्यखर स्यान्यतरुणसंविज्ञानावज्ञा। द्विराश्रयणीयः। तेन आसउपरिष्टाटादि ऊआर स्थितिल
स्यात्। कविशुदादादित्यव पाठः। अथ प्रियास्थ। ... नपुंसपा। प्रियदधः। अरुकृषाङ्। इत्यादि प्रयोगसिद्ध्यर्थं आसे
पियदंर्णंञ्ज्ञानं। मिनसार इत्यानानेव उमप्राप्तो पुनर्व। मविधानं तानास्त्रिया मिन्यादिनायद्भनादिशप्राप्तितन्निवृत्त्यर्थं। आद्या।
पः। श्वारस्तुअक्वाहसा। दा। अस्थापः। श्वार। आसादौ नानस्यापधया अकारस्य लोपो भवति। आसादौ श्वार मकारवकारांतस्य योगात्। इत्र
स्थन भवति। अत्र सामादावितित कृत्संविज्ञानेन त्रासात्रिग्रहणं। उपधाया अकारस्य उपधाप्रहतास्य त्यर्थः। अस्थ्ना। अस्थियां। इ अस्थिलिः अ
स्थिभ्यः। इ अस्थ्नः। इ अस्थ्ना। इ अस्थ्नी। वाड्यां। वाडयां। शब्द्याः परायाः वी अकारस्य लोपो भवति। अस्थिअस्थिनि। अस्थिषु। एवं दधि। सक्थि
अक्षि प्रष्टत्यः। दध्ना। दध्ने। दध्नः। इदध्नं। दधिद्धिनि स स स। शक्वास अक्षि। अक्ष्णा। अक्ष्णे। अक्ष्णः। अक्ष्णो। अक्ष्णां
अक्ष्णि। अक्षणि। इत्यादि। नपुंसकस्य। नपुंसकस्य आद्यो भवति। स्यमोर्लुक्। ग्रामणि कुले। स्वरादौ नामिन। घेरइति नुमागमः। ग्रामर

सरूपटीप

णिनाथामणानि।दादाउकेंउं ष्कंउवद्।उक्रउमरायननवउकेंउ ष्कं।यनि मित्रंराष्टप्रवृत्तो उसितादवनउंसाकवद्।नडुकउं ष्कं।तन्ना
मंतंयादोष्टारउं वत्वालवति।ऋमण।अमणिना।स्रुध्रिया।स्रुध्रिणा।पद्।ना।पटाव्।इत्यादि।उमंतस्यामिदाघेइति।एवं ज्ञा।व।उ।ट।
नित्यवित।उटिकातष्ठरादिवामावादांना।मिनःष्ठरइत्यस्याप्राप्तोनामातिदाघैंवामवाउवज्ञावा।नाघप्रक्तना।मिनःष्ठरइति।उमिक्रातउमंत
स्यामिदाघैः।तनयामणानां वाराणां।वहूनामित्यादिरूपसिद्धिः।सामपंकतं।अत्रनउंसकास्यतिक्रष्ठावकात।लापितउंष्का।वपिनहूपा
दः।सामाप्।सामपा।निश्सामापन।सोमपाय।इत्यादिकं लवत्।उकारांतामधुराष्टः।तस्यापिष्ठारउमागः।विराद।उल्लिंगस्यापिम।
धुराष्टस्य।क्रोष्टवाविद्यानउंसाकानामिनःष्ठरइत्यानिनउमाग मः।कार्यः।त्यपिराष्टस्याध्यैः।मधुना।मद्धेति।मधुना।मधुनइत्यादिक्र
कारांतःकर्टराष्टः।कर्ट।कर्टणा।कर्टणिशदकर्टी।दकर्तः। कर्त्री।कार्त्रिटणा।कात्री।कर्टणा।इत्यादि।क्रष्टा।दरासंघ्रकराणा
मिका।राकारोवक्रव्यो।सुरि।सुरिणा।सुरा।णिय।सुराय गसुरिणाइत्यादि।सुउ।सुउना।सुरनि।सुउना।सुनाया।सुउ।
म।सुनाया।इत्यादि।ब इतिसारष्ठतविवृतोविडपाप्याउं ऊरा।जनक्लीवास्वरांतराष्टाविलक्तिकार्यायनिदिष्टाः।ब॥ ।अ
ष्ठयघापरिगणितंव्यंजनक्रमणयघासंमेवंदसांता।प्रदर्घ्यं ता।नत्रदकारांता।नडुद्राष्टः।पंवष्ठनडुदवआमागमावक्रव्यः।यत्र
प्रडराष्टराणावत्यस्यनंतरंअनडुद्शष्ठतिष्ठत्रंदउपाततः।पंचष्ठनडुदआमागमावक्रव्यइतिवक्रव्यं।प्रयाजनदानवादनर्थकंस
दजापयति।यइअन्यत्रापिक्वचिदअनडुदआमलवता।।तनअनद्वादीत्यादिसिध्यति।मिदंत्याष्ठरात्याराव क्रव्य।इतिअनडुआक्रसुष्ट
विछ्वात।एवंअनद्वाक्रमइतिनिष्पन्नं।मावउडुदः।अउडुद्राष्टस्यासोपारउमागामालवति।मिध्याद्यादंत्यष्ठरस्याम्ननकारः।अ
नद्वानक्रसुइति।कात।संयागांतस्यलापः।रासपदांतवसंयागांतस्यलापालवतोत्यानंदकारालाप।द्वासपः।सलोपः।अनद्वान।उ
सुविधिसामध्याद्विवसांरसइतिदत्वालावः।यघाकातपिदकारसंयागांतस्यला षान्नरूपाविपरातं।अनद्वादि।अनद्वदः।ष्ठवह।अ

११५

नडुद्राष्टस्यासोपारअमागामालवति।इत्यमिकात।।दअनद्वह।अधाविति।विश्राघणात्मदार्घः।अनघांदअनद्वा।द्वो।अनडुदः।अनडुदा।वा
सारस्य।श।अत्रवमामितिवक्रवचनलक्षितानुवमादोनाचाष्टावसुसंसधंसुअनडुक्रइत्यातघांरासपदांतवदंत्रंलवति।षष्टानिर्देशादंत्य
स्य।अनडुस्या।श।अनडुद्भिः।अनडुद्भ्यःखासवपाक्रमानामितिदकारस्यतकारः।अनडुत्सु।गाडुजराष्टस्यहकारांतानिपिविराषदादघं
।श्दादक्षीनादकारस्यघत्वंलवति।असपारनाउश्ठरामपदांतचाधाताःप्रकातदकारस्यरासनात्रःअधिकारस्यरासपदांतवतिविवक्रः
गाडुघ्रसइतिष्ठितात।आदिजबानां जलानस्यप्कनास्या।।धधातार्कत्तांतस्यादोवन्नमानानांजद्धानांकन्नालवतिस्वाध्वस्कता।नायारितिस
नमाद्विवचनं।तादवविद्ददणति।सकारद्धुञाष्ठवपरइति। नात्रश्ठरासपदांतचावावसानवा।अवसान।अवसानवन्नमानानांक्र
सानांजबानवति।वपावा।गाडुक्रसइतिष्ठितादादघां।अ गदिजबानामितिदकारस्यधकारःदासपः।सालापः।वावसा।सागधु
क्।गाधुयागाडुदा।गाडुदः।गाडुदं।गाडुदा।गाडु दाग।धुद्भ्या।गाधुद्भिः।सप्तमावकजवचनदादधः।आदिजबानामिति
धकारक्रातगाधुघ्रसइतिष्ठित।खासवपाक्रसानामिति। घकारस्यककारः।क्किलात्यसः।क्रत।स्यतिसकारस्यषकारक्रातकषयो
गाक्रः।गाधुक्षुः।हकारांतघसाम्यपिमधुलिक्राष्टस्यविराष ।दादः।दः।ढधानाध्रुतिसंबधिनादकारस्यढत्वंलवति।प्रकृत्याःधातार्क
रसपार।नामत्रा।धस्यरासपदांतावतिविवकः।वावसानमधुलिह्।मधुलिड्।मधुलिड।मधुलिदः।दाढःक्रावडबा।मधुलिङ्गा।मधुलि
ड्भिः।हस्यढात्रक्रातखासवपाकमानां।मधुलिट्सु।दुहादीनांलदमादः।इदादीनां घत्वढावविकल्पनक्रातपाक्रढत्वंनवत्यव।पवंसतिअलयो
विकल्पविधानंक्कविदुत्त्यारपिनतिष्ठवयति।यथाडुद्गुक्रसुक्रमिस्निदइति।यथावदद्दादानामित्याव।माउमंतारादनामाउमडुदइ
त्यादोदुहाकारदर्शनपिउनयंननवति।मित्रधुक्र।मिधुग।मित्रधुह्।मित्रधुड्।डुहादस्यघत्वंत्वक्रातआदिजबानामितिदकारस्यढ
धावावसानइतिकत्वं।गात्रटत्वावचपतादक्रकपघउष्टयं।रासपदांतावत्रक्रत्वादाघत्वढत्वनमित्रडुहा।मित्रडुहः।नकारादोपंचढावक

॥बरुवा॥ गकारेकारवकारान्तमित्रध्रुवा॥ इत्यादि मित्रध्रुवु मित्रध्रुत्सु॥ ॥ एवं तत्र सुजन्निक्षु दें॥ साधकः॥ अत्र उदाघवस्यदादिष्वादे
वशात्॥ प्रात्रवि ल्पः॥ अन्यथा उभयत्र विकल्प इति तात्पर्यं॥ अघारफान्तेव उक्तश्चाष्टन्दादेरति॥ यकारान्तानसंज्ञा भवति॥ स्त्रीलिंगस्य
द्विवु अष्टस्य उभलिंगघञ पञ्चकयादारफान्तादादेशाणनक्रमसंग॥ वञराश्रात्रो वा॥ अधः पंचसुस्यादिषु शेषपारं चवरुष्टस्य आसूत्रव
ति॥ मिदंत्यादू॥ अष्ट॥ त्यरः॥ ऊर्ध्वं॥ चवार॥ चतस्रः॥ एरःसंख्यायाः॥ अरफान्तसंख्यायाः परस्यामाडागमो भवति॥ त्रीणि नन्न इति॥ ञ्चरा
घाप्॥ क्वि॥ चतुर्णां॥ अत्र संख्यावत्स्यक्षनंत द्वितिद्वि रितिरःसंख्यायाः॥ इतिसंख्याप्रदाणनघ्यं ऊितं॥ तन चतुरां अतित्रीणि॥ परमचतुर्णां
॥परमत्रयाणां मित्यादि सिद्धिः॥ यत्तु सखवाः कुत्या दोश्रासस पंचक्षितिपंचयदणासामर्थ्यादिति कृयं॥ क्विलात्यसः॥ स्वबर्शी॥ दोषाम्
तिष्ठान्तणकृतास्येवारफस्य सप्तमा वक्तव्यवान यार विस र्गः॥ नान्यास्यति वक्तव्यं॥ तस्मादूवऊर्ध्व इति विसर्गानिः॥ वनकारा
॥ताराज न्नराष्टानापध्यायाः इति पंचसुदीर्घो॥ नाम्न॥ ना लोपश्च॥ ध्नः॥ ना म्न नः॥ लोपश्चाधो॥ अनागमऊस्य नाम्नान
कारस्यालोपः श्रश्च भवति॥ रासपदांतचाधो॥ पदांतात् तिवकाराद्वक्ष विदना॥ म्नापिनकारस्य लोपि नकारस्य लोपान
ऊदिद्॥ सुदिसो॥ दिसंदिसायां क्विपि रूपं॥ अनागमऊस्य तिनामांतच्चतास्योवापलक्षणस्॥ तन ऊश्रात्र ऊत्राशामोपघाः॥ यशासा
त्यादौ वनलोपश्च राजानो राजा नः॥ अथ वितिविशेषणाद्॥ मंत्र द्विन दिराऊत्र॥ राऊन राऊद इतिस्थित अल्लापः॥ अरश्च ऊक्राकृश॥
सौ दावित्यकारालापः॥ स्रोसुतिसु रितिऊकारस्य त्रकारः॥ ऊकारनकारसंयोगानष्टघगन्य पवर्णइत्यनिश्चत्या द ऊा॥ नोऊइ
ति॥ राज्ञा॥ लापश्च ऊन नसंधि॥ रितिनियमाद न्त्याबनलवति॥ एतत्र संधिपक्करणपवप्रपंचितं राऊत्योराऊनि॥ राज्ञः॥ राज्ञा॥ राज्ञा॥ वरूभ्या
॥ राज्ञि॥ राऊनि॥ राजस॥ एवं यक्वन्॥ त्मन् उधर्म इत्यष्टतयः॥ अल्लापश्चात्रश्च ऊक्रादूराज॥ दाविति ऊात्र अश्वक्रादिति विशेषणात् मक
॥ रचकाराच्चकयाद् अलोपा॥ न॥ तन आत्मन आत्मना॥ यक्वनः॥ यऊनाश्च वर्मणा इत्यादि॥ अन ऊव न् मघवन् शब्दानां पंचसुराज॥ २७

इ ऊक्रिया॥ श्वा॥ श्वानो श्वानः॥ उवा ऊवानो ऊवानः॥ ऊवे॥ न ऊवानि॥ मघवा मघवा॥ नो॥ इत्यादि॥ ऊवन् इति निर्देशात् मघवन्
शब्दस्यैव ग्रहणं॥ न तु मघवत् शब्दस्य॥ श्वादः॥ श्वादेर्वाकारस्यत्वं प्राप्नोति॥ आशादोश्चारपारस्य रयदणामोपलक्षणं॥ तेन श्व
नी मघानीत्यादिसिद्धिः॥ वकार इति सप्रकरस्य वकारस्य उत्वं॥ शुनः शुना शुत्यामित्यादि॥ ऊवन् शब्द वकारस्याचकारात् सवर्णदा
र्घः॥ मघान्नः॥ घ्नः॥ घ्ना॥ मघानः॥ मघानो॥ मघवत्यामित्यादि॥ मघवत् शब्दस्य उ अन्यर्थे वरूपं मघवं तो॥ मघवंतः॥ मघवंतं॥ मघव
तो मघवतः मघवता॥ मघवद्भ्यां मित्यादि॥ रूपं पचिन् शब्दस्यानदः॥ इतातं वऊ॥ इवा॥ अत पंचसु॥ पंचसुस्यादिषु पथ्यादीनां इकार
स्य अकारान्तादेशो भवति॥ घोत्तरूपघादीनां थकारस्य उ डागमो भवति॥ पंचसु स्यादिषु॥ टिवादादो॥ पन्थ इतिस्थिते आसे
॥ पथ्यादीनां सौ पारा टराचं भवति॥ टराच्चविधानसामर्थ्या दमिलोपाताबः॥ अत्र इति टरान्चकृतानस्यात्स्वारः॥ स्रो॥ विसर्ग इ
ति विसर्गाच्चकृतपंथाः इति सिद्धं पंथानौ पंथानः पंथ॥ पंथानं पंथानौ॥ पथः॥ टः॥ पथा मितिवऊ वचनमिर्देशात् पथि
इ ऊद्विन्नाष्टश्चलं॥ तात॥ दव विंशाणात् पथ्यादीनां मि॥ ति॥ अशादो॥ अरपारपथ्यादीनां॥ र लोपो भवति॥ पथः॥ पथा॥ पथ्या
मित्यादिनालापः॥ क्विलात् ऊषःसः॥ पृथिवी॥ मंथानो॥ मथामथ॥ मथिक॥ ऋभुक्षा॥ ऋभुक्षाणौ॥ ऋभुक्षाणः॥ ऋभुक्षाणं॥ ऋभुक्षाणौ॥ ऋ
भुक्षः॥ ऋभुक्षिणा॥ ऋभुक्षिणा इत्यादि॥ दंडिन् शब्दस्यानदः॥ इनो॥ शेषासो॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्यातपो॥ स्रो आधे॥ सौ वपार उपधया दा
र्घो भवति॥ न पुंवसु॥ मिलापः॥ नाम्नान इति नकारालापः॥ दंडी॥ दंडिनौ दंडिनः॥ अथ विशेष कवाक्यदं दंडिन्यां॥ दंडिषु॥ इत्यादि॥ अन्यहा
॥ वृत्रहणो॥ आसादो अल्लापश्च॥ इत्यकारालापः॥ हनो घ्ना॥ हनघ्ना॥ न॥ हते दंकारस्य घत्वं भवति॥ नकार ऊशि॥ तिवपरिहानो घ्नान
इति वक्तव्यं॥ गघ्न इति स्थिते॥ किंहातरकारस्य र्वाभ्येव मतिणत्वनि मित्रनस्यणत्वं प्रसक्तं तस्य निषेधश्च प्रप्नोतीत्यादीन ऊ सर्वत्र घकारव्य
वधानेन णत्वाभावः इति मंतव्यं॥ रहणा मित्यादि॥ अयोगवर्जिनात्र ऊब्रह्मघ्नः॥ ब्रह्मघ्न्यां॥ ब्रह्मघ्नः॥ ब्रह्मणि॥ ब्रह्मघ्नि इत्यादि॥ पूषा॥ पूषणौ

MEMORIAL

तुं॰ऊ॰ट॰पा

पूषणः पूष्णः । पूषणः पूष्णा । पूष्णि । पूषणि । अर्यमणः । दः अर्यमन्नाम अर्यमणाः । अर्यमणं । अर्यी । म्णि । अर्यमणि इत्यादि नकारांतात् प्रियसं-
ख्यावाचक्षनं विशेषमाह संख्यावाचि । पंचादयः तायावकत्वनो त्रिसंसद्रूपा इति । सद्रूपाः समानरूपा इत्यर्थः । जसशसोर्लुक् । उप
कारनकारांत संख्यायाः परयोर्जस्शसोर्लुग्भवति संख्यायदृणाद्विंशु षड्त्यादौ वनत्वति पंचन् इति स्थिते नलोपः । नोपधाया इति दी-
र्घप्राप्तौ निषेधमाह । उक्तिसतिनत्तनिमित्तमिति । किं जातयस्य कृतन्निमित्तं न भवति सतिलावद्रूपंकार्यं अनावश्यकपत्वना । ग्राना
लोपस्याधवितिनलोपस्याधवितिनलोपात्पूर्ववद्भावाद्दीर्घत्वादिकार्यं लोपवद्रूपं । लोपस्यादिकार्यंवलावद्रूपमिति लाव । पंच । पंच । पं-
चभिः । पंचभ्यः । पंचसु । पंचन् आम् इति स्थिते षट्चतुर्भ्यश्च । तनांतसंख्यायाः परस्याम आउडागमो भवति नकारलोपः । दीर्घः । पंचानां । पंचसु । अत्र सं-
ख्यायाः इत्नवाद संख्यायाः । प्राधान्यप्रवेतकार्यं । गौणे । त्रियानुक्तिनापि आमि गाडागमः । परमपंच । परमपंचानां । प्रियाः
: पंचयस्याः सप्रियपंच वा प्रियपंचानो प्रियपंचानः । अ सादौ आल्लोपस्य इत्यकारलोपः । आप्स्वेनिष्ठ । प्रियपंच प्रियप-
ञ्चा । वाच्या । प्रियपंचि । प्रियपंचिन् इत्यादि राजन्वत् । पंचसप्तन् । नवन् । दशन् । इह तयः । पंचन्नष्टवद्दसाध्याः । प्रि-
यमप्ताः । प्रियदशाद्यादि शब्दवत् साध्यं अष्टन् शब्दस्य विशेषः । प्रमादह अष्टनो डौ । अष्टनः डौ अष्टन् शब्दात् । परयोर्जस्शसोर्वा डौ भ-
वति डित्वादिलोपः । अष्टौ । अष्ट । अष्टश्रवासुपदानिविशेषणम् आचाष्टे । अष्टन आ उपरासु विलक्षिणचा आधत्वं भवति । डोपदस्यवार्थे । आत्वंद
लावायारपि अष्टानामिति कामवद्रूपं । अष्टाभिः । अष्टभिः । अष्टाभ्यः । इत्यादि प्रियाष्टा । प्रियाष्टानो प्रियाष्टानः । इत्यादि राजन्वत् । पक्षे
प्रियाष्टः । प्रियाष्टौ । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टं । प्रियाष्टौ । प्रियाष्टान् । प्रियाष्टा । प्रियाष्टाभ्यां । प्रियाष्टैः । इत्यादि हाहा शब्दवद्रूपाणि अथम-
कारांतमिदमाद्यंदर्शयति । इदमुत्तमस्य पुंस्त्वं जिविषयं अयं भवति । मोराम् अर्थी मिसहितस्यास्य अथवा अयमिति मकारांतत्वादि ।
मयः से रिति सिलोपः । अयं । द्विवचनादौ त्यदादीष्टरस्यादावित्यकारस्य तदस्य मः त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति । स्यादौ परे इति । २२

दकारस्य मकारत्वात् । आ । औ । आः । इमौ । इमाः त्यादानदकारणा सद अहमात्रम् । त्यादादीनामात्मंत्रणा संभवात् । धरनावः । इमं इमौ । इ-
मुत्तमारस्यासति उसः । इमौ । इमान् । अनेन । इमाः । अनेन । एसोः । इदमो मः अनादेशानं भवति । इमौ । पराया । इदम अनादेश अत्र त
। एन अ इप आनन । आः । भिः । इदमः सकारतकारवपर अका रादायावती । ज्यानानं सिद्धंमादेशनयत्र विधानं सर्वादेशार्थं
। अतएवादासात्मसंपति । अनेनात्यार्थे । आस्यां । भिस्भिः । इदम दासा भिसिनिमवनवति । इदम दस्याकारावन भकप्रत्ययसहितायां । तन
इमाकैः । अखाके रित्ययनात् । अस्यहस्वस्य वह त्रिनिमिसा भिसि विधानाद्याकि भिन्नकारस्या निषेधा । तदेवाह । तेनननकारस्याकार इति ।
। एभिः । इमकाया एभिः । तदा धर्विसादाद इति स्थितावसर्वादे स्मैइ । या । ए । ए । ततः सकारादिवादेषु इत्यकारा देशः । अस्मै । अस्मिन् अन्यां
। एषिवकायाः । एभ्यः । अस्मात् । अस्यां । एभ्यः । अस्या अनायोसे । । अनयोः । सुडामः । एभिः वजाव । एषां । अस्मिन् । अनयोः । एषु किमु
प्रश्नस्यन्यादावष्टरस्यादावितिसर्वत्राकाराकारात मर्वत्रापि धृवद्रूपनयः । कः । कौ । के । कं । कौ । कान् । केन । काभ्यां । कैः । कस्मै । कस्मात् । कस्य इत्यादि अथ धकारां-
तान्दर्शयति । तत्र तत्र बुधशब्दस्य निरूप्यते । तस्य रासपदांतं अादिज बानामिति तत्कारः । वावसानइति तकारदकारौ । तत्र
भूत् तत्र भुत् तत्र बुधौ । तत्र बुधः । वपा आ बुधौ । तत्र बुधा । मित्यादि खामवपाक्रमानात तथ खभ । उकारांते संज्ञा अत्र श्रः । छकारषः
राजा । दयत कारांत तस्य त कारांतस्य षकारांतस्य चपाङ्य इर्भ्रं । अछमाजा । दस्य षकारान्त भवति । धातोः धीसपरनात्र । स्वरांत पदांते च । घ-
कारांतस्य विधानं डवव्यापत्य घीमित्याद । परस्य प्रवेडत्वनिषेधधर्मेत्याद्यष्टात्यादौ षकारांतस्य इति वक्तव्यं द्विट् । आरुड इत्यादौ डत्वं स्यादि
वत्सघवाकविदः । इस्त्रएण्मर्थे इत्यस्यतिवादौ डाष्ट्र इति प्राणमञ्जरात्यादिनात्र तपावपाड इत्यानानडत्वं मात्रदिति ज्ञापयितुं । षाडः षं-
डः । घकारस्य डत्वं भवति धातोः क्रासपरनाग्रस्वरांत पदांत बवावसाना । संग्राट् । संग्राड्रौ । संग्राड्मः । संग्रा जिसामा राट् । आधपर त्रेउवारा-
ना । वावक्तुः समाट् इत्यत्र क्वचित्पदांतनापयाणा । यति प्रतितव्यांतनपात्रस्यष्टवस्यपरत्यादित्यानननिषेधः । आदिराष्ट्रात् । अयंवास्तुः प

सं॰ऊ॰टी॰

खिाऊस्थयदां।यवघ्रङ्।परिखाड्।तरुङ्।तरुड्भ्यो।इत्यादि।दकारांतास्य हृत ड्यद्रूपतदशाष्टाः।तत्र्यादाष्टरस्यादा वि तिसर्वत्राक
रुक्तविशार्षदर्शयति।त्रिः।स्मृतः।त्यदादेम्रकारस्य संज्ञनवति।सोपारास्य।त्यो।सर्वादित्वाऊसा।त्यत्य।स्मि।त्यस्मात्।त्येषां।तस्मि
न्।शाषांदवत्।पवं।सः।तौ।ते।तस्मै इत्यादि।यः।यौ।ये।यस्मै इत्यादि।त्यादाष्टरः।त्रः।किलात्यसः।विसर्गः।एषः।एतौ।एते।एवं।यतो।एता
न्।एतदौ।द्वादशाछिता।या।रौ।ष्ठानावावक्तव्यः।छितीयायां विनक्तिः त्रिषु वचनेषु वो।साष्वप्रयां।रनादेशावक्तव्य इत्यर्थः।त्रक्तस्य
नः।एनाम।शाष्विद्यादेशाः प्रकृतेवक्तव्यदा एतदानिदिश्यतत्तदा एनादेशा नवती त्यर्थः।एवेनं।एनौ।एनान्।एतेन एना त्याः।अन्वादेशसर्ववि
।त्नकारांतः।तत्र प्राश्च शाष्टः।षडं।षाडः।सिलापः।वावसाने तत्रप्राङ्।तत्रप्राङ्।तत्रप्रा।ञ्चौ।तत्र प्राञ्चः।तत्र प्राञ्च इत्यादि।ष्वकारांता
धग्निमथ्शाष्टः।तस्य वावसाने इति नकारदकारो।अग्निम। न्।अग्निमद्भ्याम्।कृबुडुना।अग्निमत्सु।खसव फाकसानां।अग्निमथु
वकारांतः।प्रत्यञ्च शाष्टः।श्रांवः।पञ्चसु उत्तम्रं वक्तव्यः।इति उमिक्त तमिदं त्याक्वारात्परइति प्रत्यनञ्च सिइति स्थितो।स्त्राष्ठविति
स्ठुरिति नकारस्य ऊकारः।चकारस्य संयोगांतत्वादूलापः।। वाऊ।चवर्गस्य कवर्गादेशा नवति।क्षा तो।कास्यपारना सुष्टुरा
तमपदांतत्र।इति ऊकारस्य यथासंख्येन ऊकाः।प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ ।प्रत्यञ्चः।श्रावदाघ्रिस्विशाश्रेच तरला।पालवति।पूर्वस्य वदाघः।आर
शादोष्ठारपरात छितईपिईकारवा प्रतीचा।वो ऊः।किबुडुबाः प्रत्यग्भ्यां किलादसः।प्रत्यक्षु।तछित।प्रतीचीनः।प्रतीचः।ईपिप्रतीचा
दिक्।पश्चादयइतीचा।ईकारप्रत्यक् प्रतीची।प्रत्यंविष्वूऊर्ध्वप्रत्यष्ठशाष्टः।तस्यास्यादिरंवत्प्रत्यवशाष्टस्य चवाहूयं।शाश।दोउ।
प्रत्यच।प्रत्यंचा।स्त्राश्च निष्ठ निष्ठा।वाऊः।किलात्यसः।प्रत्यष्ठ।एवं तिर्यञ्च प्रष्टतयः।तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः।तिर्यञ्चं तिर्यञ्चौ।तिरश्चादय
ःशाष्टा निपात्यंत।शासा।दोश्चारतछितुइतिडकारचा।तिरश्चः।तिरश्चा तिर्यग्भ्यामित्यादि।तछित तिरःश्चानः।ईपितिरश्ची।इकार तिर्य
क्‌तिःरश्चा तिर्यग्वि।एवं उदाचः।उदच्या।उदग्भिः।उदच।उदङ् इत्यादि।तकारांतो।मरुत्शाष्टः।वावसाने।मरुत्।मरुद्।मरुतौ।मरुतः।म २२

रुतः।मरुद्भ्यां।मरुत्सु।एवं अग्निचित्प्रष्टतयः।तकारांतस्य।पिमदत्शष्टस्य उकारानुबंधत्वरूतंविशार्षदर्शयउमात्।तकारांतच्छकारानुबं
धमदत्शष्ट इति।त्रितानुबंधितः।उस्।उकारः।ऋकारस्थ इ तोयस्य सवित्।तस्य त्रितः।तादद्व्यावाष्ट।उकारानुबंधस्य ऋकारानुबंधस्यच
उमागामा नवति।उं सिपंचसु पारभ्यो।चा।अं मदाता।क्षेदार्घाउौ वा।अंमदतः।आष्ठ।दार्घः।ओ।वा।पूर्वः।अ।उ।मु।च।उ।उच मदत्स्वातस्य
।अंम्मदतः।अंमद दित्यत्र पकारस्य मकारत्रे मपारजम तमा वा इत्यानन मकारः।तादवविद्याणा विश्न तस्या पशाष्टस्य मदत्शष्टस्य वदाघ
नवति।पंचसु धिव ऊितभावोवा।इति संऊन निर्दिश्यानाक्त्वादागम ऊन कारांतस्य तिष्यत्र्या।तातनकरन्त शाष्टस्य छिवंतस्य नदाघ
र्घः।कर।कंसो।कंसः।एतनाअपायस्मिदाशाश्च।सोश्चापूर्वे शः।श्चापोश्चापः।दश्वन्न इत्यादि।श्चापिसरौ सि इत्यादि ऊर्ध्वं।संयोगां
तस्यलापः।दामपौ।सलापः।मादान्।मादांतौ।मदांतः।धि वा।ऊितइत्युक्त्वात्।मदमदत्।मादांतं।मदांतौ।मदतः।मदश्चा।मदद्
भ्य इत्यादि।अश्वासाः।सो।अश्वासाः।सो।अउचअश्स्वातये ।।अश्वस्य इत्याया पलक्षणततयादः।अश्वतस्यासंतस्यवंदाघ
नवति।धिव ऊितसापरा उकारानुबंधेन वदूशाष्टः।तस्य अश्व सो।छितासु सुदासापः।सलापः इति श्यन्त्रेनवा निति रूपसिद्धिः।न
वांतो।नवतः।धिव ऊितइत्युक्तत्वात्।दनवन्।नवंतं।नवंतो।नवच्छा मित्यादि।असंतास्यति।इत्ययासंतस्य तिवि।वछितं।तन पिंडय मवि
इतिपिंडयसछिवंतः।पिंडयः।पिंडया।सो इत्यादौ नदाघत्वं।ऋकारांतान्नवटशाष्टः।तस्य ऋकारानुबंधित्वादउमागम एव।अश्व तद्यानावा नदाघ
।नवन्।नवांवौ।नवंतः।नवंतं।नवं।तौ।नवतः।नवता।इत्यादि।एवं पचत्प्रष्टतयः।मत्रवा।ऊय्याः।पवन्।पवतो।एवं न इत्यादि।शकारांताविश
शाष्टः।त्वशा।इत्यादिना षडं।षाडः।वावसाने।विट्विड्।विशौ।विशः।विड्भ्या मित्यादि।षकारांता।नित्यंवऊवचनांतः।षष्शाष्टः।षाडः
साने।विड्विड्।विशः।विड्भ्या मित्यादि।षकारांता नित्यं बऊस्मा।सार्वक्त।वावसाने।षड्।षड्।षड्भ्यः।रषष्ठ्याम्र इतिस्थितो।म्नः इति उद्
।षाड्नानम्रइतिऊाणङ्गः।षांत संख्या संबंधिनाऊकारस्य एणंत्वनवति।इतिणात्वकृते।ष्टु निष्टुरितिणकारात्परस्य नस्य एणात्वकृतं।षण्

सुऊपटापा।

षण्णामिति रूपं सिध्यति। षष्ठ इत्यत्र षो डः तस्य च खसेचपाऊमानामिति टकारः स्तात् ष्टुनिष्टुरित्यस्य प्राप्तौ तत्प्रतिबंधकस्यादौ रत्यादि
त्यस्य अवकाशदानाय ढकवित्यदो ततः अयण्ण्यतिः आद्दोषा। दोषस्शब्द आ स्त्रिषु दविषप्रभृतीनां षकारस्य राफ आनवति। राम
पदांते वा सिलोपः षकारस्य राफ आ विसर्गः। दोषौ। दोषः। दोषं। दोषौ। दोषोऽशसा दोविशप्रमादशासादावनेनावाववक्तव्या। य उत्र
मा दोष्णारइषि पर्वति तदस दाय तत्रारप रनंततः या दोषत्सं। दोषत्तिरित्या दोहूप सिद्दिनिस्यात्। तस्मादशसादावित्यववक्तव्यं। दो।
ष्णः। दोष्णा। दोषत्यां। दोषभिः। दोष्णे। दोषत्यां। दोषत्यः। दोष्णः। दोष्णोः। दोष्णां। वडोः। दोष्णि। दोषणि। दोषस्तु। षाक्षादोषः। दोषा। दोर्त्यां।
दोर्भिः इत्यादि सप्तमी बहुवचने उपकारोतस्या पिउत्वनिषिद्ध ईंत्रशाषराऊ। दरिति षविकृततस्या दोषां इत्याननाराफस्रातत्किला
त्यसः इति षत्वस्रात। दोर्ष इति सिध्यति। कविहाष्पुइत्यत्रं पर्वति एवं यथासंभवसूहं। सऊ शत्रा छंदर्शयति। ऊपणंऊ।
दूमदऊषावर्त्तेइति सऊ। मित्रमित्यर्थः। सऊषा। त्रिषार सपदांतवदाघविकव्या। सऊ। सऊषः। सऊत्र्यां। सऊर्षसि
कारांतउमशाब्दः। तसा। द्यसु। उंमशब्दस्यासु। आदेशान। व्यतिडित्यादेत्यस्य। उमसु सिद्धि इति स्थित। तितोउसू। मिदंत्यासू
रत्यर इति उमहसु सिद्धि इति जातसं मदतइ ति दोर्ष्विं कामपमे लोपः संयोगांतस्य लोपः उमा इति रूपं। उमां। सो। उमांसधि।
ऊितइउवाद। दिउमान। उमां सं। उमासो। उस्यामित्यत्र संयोगांतस्यालोपः। इत्यादि रूपं नेयं। सप्तमी बहुवचने संयोगांतस्य लोप
स्रातनस्थापदांतकासइत्युआर। उंस्तु इति युक्तं। शिष्टशया व्यांदर्शयन्नाह। असंभवउमः। कस्मा विति सोम सप्तम्येकवचने पारउ
मसुशब्दस्य असंभववा व्यककु आगामालवति। असंभवानामावदांति कावघस्या मानाबरुवा संभवः। तस्मिन्संभवावा व्यसतो
त्यर्थः। अकारउच्चारणार्थः। संयोगांतस्य लोपः। किलात्यस। कषाया गद्दःउं ह इति सिध्यति। उच्यातनत्रातानास्मात्सु कि उं। हुबऊथ
षिः इत्यादयः। संयोगादरूपं वइति। विद्धसुशब्दस्य पंवसुपूर्ववत्। वितोउसु। संमदाता। धेदोर्घः। सोवसंयोगांतालोपः। दासप २३

सालपिः। विद्वान्। विद्वांसौ। विद्वांसः। अथ वित्युक्तत्वाद्वद विद्धनशासादो विआघमाद वासा वैवासाः। वः। उंशवा सा प्रत्ययस्य संबंधीव
कारउवंषाप्नोति। उसा। दोश्च रत क्षितच। यः। विउष्यवकारात्प्रत्यिविउषावस्यः। ऊकिलात्यसः। विउषः। विउषः। वसारास विद्वशा विद्वद्भिः
दावस्रातखासचपाऊसानां विद्धसु। क्वसुप्रत्याय प्रिवासांतर्त्तावाद्मतस्थिवान्। तस्थिवांसौ। तस्थिवांसः। तस्थिवांसं। तस्थिवांसौ। उसा दो
वकारस्य। उत्यवकारनिमित्तकस्याइटा पगमात्। तस्थुषः। तस्थुषा। इत्यादि तथा। ऊ। वसुशब्द वकारस्य उवस्रात। वकारनिमित्तस्य मा।
नाधाता रितिमकारादशास्य निमित्ताना वाने मित्तिकस्याप्यभावइति न्यायात्। उपगमस्य तिरुषऊस्सु षाइत्यादि। एवं पपर्णिसत्।प
र्णश्रिं। सापर्णध्वत्सपर्णध्वासो इत्यादि साधनायं अत्रासासावि तिदोर्घः। सुवत्सा। सुवत्सो। सुवत्सः। सुवत्सावान्यां सुवाता। शिल्प
उसाधनप्रक्रियां दर्शयति। ओ विसर्गः। दाव इति उकारः। उ आ। इत्याकार इति। एवं वेऊमासा। वेऊामात्यां। वेऊमस्तु। उ
आनस्रशब्दस्यलदंदर्शयति। उसनसं। उसनसामिति। बकुवचनं गाणनिष्पाणप्रतादेव विद्वाणाति। उशानसू
रूदंसशस्रानदस्रमातषां सहर्नवति। डित्वा दिलोपउशाना। सरूदंशा। अनदा। इत्यादि संबोधनउशान सानांनतताञ्दो।
नत्रावावावक्तव्या। वकाराद्मिरुपमवसांतत्रांउक्तवप्राक्तमंबाध नस्वानस्नविरूपमिति। दउशानदादउशान। दउशानः। उशानो
त्यानुशाताति रित्यादिसकारांतावपिअदसशब्दस्यलदः। तस्यत्यादौ स्यादावितिसर्वत्राकारस्रातअदसि इति स्थित। सोसः। सोप्रथ
मिकवचनपरे अदसादकारः। ससवति सारासेः। ओ। अदसः। सारोकारानवति। ओ आ ओ। आसो प्रथमाद्विवचने अदा। आ इति स्थि
तादस्यमः। माद्। मादऊ। ऊत्रुऊवऊअदासामात्यस्यउत्वम्यऊद्य उकारादीर्घस्यदीर्घत्वति। अमा ओ इत्यत्र आ ओ। औ। इत्योर
कारऊतसंध्यक्षराणां ऊस्थाने संतो तिदोर्घ ऊ आदीर्घ ऊकार। अमू इति निष्पन्नं। सर्वादित्वाऊसौ। दस्यमं। अइ पाञ्चामइ इति स्थिता। पराव
ऊावपः। इवऊाव। अदसाएकारईकारानवति। बऊावसति। ईकार विधानसामर्थ्यादमाइइति उकारानलवति। अमी। परावऊवऽरा

सा.ऊपटीप

त्वत्रमाङ्त्यतः ॥ मादित्यत्र वर्त्तनीयं ॥ अन्यथा ॥ अस्माकं इत्यत्रापि ईदृशं प्रसज्येत ॥ अस्मान्मारस्य दस्यमः ॥ माङ्ङ इति ङस्य ङस्यत्र कारः ॥ अ
स्मत् ॥ त्वदादेश्च मा च अस्मान्मा रित्यलोपः ॥ शसो न इति दीर्घो अस्मान् नपुंसके इति न च स्त्रीतः पश्चात् माङ्ङ इति दीर्घ ऊकारः ॥ अस्मान् ॥ टतो ॥ एक
वचने दस्यमङ्ङ इति म त्व माङ्ङ इति ङस्य उकारः स्नात टाना ॥ स्त्रियामिति ना अस्मना ॥ अस्ना ॥ स्त्यादेर्दीर्घ द्यादी घ ऊकारः ॥ अस्मत्या ॥ अस्मानिति
त्यत्र तिस्र तिसृ इत्यान नकारस्याचो नाविपक्षे वजश्च इत्यात्र परा ब जञ्च इति इकारः कर्त्तव्यः ॥ एतद्भ्यां एकवचनस्य वादित्वात् सु
डागामः स्नात पाणाय ॥ दस्यमः ॥ माङ्ङ इति सूत्रे ॥ अस्माभिः ॥ हूपमिदि ॥ अस्मत्यां ॥ अमात्यः ॥ षष्ठ्येकवचनान् ङस्य ॥ दस्य ॥ दस्यमः ॥ ङस्य ङस्य
उकारः ॥ क्लिलात्यस्य ॥ अस्मभ्यं ॥ अस्मिन्नित्यस्मात् अस्मीति पर्वं पञ्च आम्नां विसर्गः एतान् तिस्रात्यविहितपश्चात् ङ्ञ्च उकारः ॥ अस्म
त्या सर्वादित्वात् ङस्त्रामः पक्षेविजञ्च इकारः परा ब जञ्च इ तोकारः ॥ क्लिलात्यस्य अस्मीयां ॥ सप्तम्येकवचने अत्रादौ स्मिन्न
तमाङ्ङ ङकारः ॥ अस्यायां ॥ पूर्ववत्साध्यं ॥ सप्तमीबहुवच चने पक्षेविजञ्च इत्यकारस्नात परा ब जञ्च इतोकारः ॥ क्लि
लात्यसः इति षष्ठं अस्मासु विशेषमाह ॥ सामान्यस्य दसः कः ॥ स्यादिवद्वयं अदसः शब्दस्य सामान्य विशेषाय कारान्तो वा त्य
मतिक प्रत्ययः ॥ स्यात्तत्र तिस्र स्यादिवद्भवति ॥ स्यादिवन्नावम त्व त्वा दि कार्यं भवति ॥ चकारात् स्वयमेकवचने असको इति रूपं
उ सि ब्रियामपि भवतीति रूपं अस्मकः ॥ अस्मको ॥ अस्मकाः इत्यादि सर्वं शब्दवत् ॥ ८ ॥ इति सारस्वत विवृतौ विभाषा ओङ्जश्च जन
त्राख्यः ॥ उसिद्धस्यांताः ॥ विलक्ष्मीकार्यं निदिष्टम् ॥ ८ ॥ अथ हसांताः स्त्रीलिंगाः ॥ हसांतपुंल्लिंगकथनानंतरं अथ शब्दः ॥ तत्र गाडा
ञ्जश्च हता या वा चालिंगाः पुंल्लिंगवत् साध्याः उपानह्शब्दं दर्शयति ॥ नहो धः ॥ नहः धः ॥ नहो हकारस्य धकारो भवति रासपदांत
वा ॥ हादङ्ति उम्य पवादः ॥ वावसाने ॥ उपानत् ॥ उपानद् ॥ उपानहौ ॥ उपानहः ॥ उपानहं ॥ उपानहौ ॥ इत्यादि ॥ वकारांतो दिव्शब्दः ॥
दिव औ ॥ दिवः औ ॥ दिव्शब्दस्य औकारादेशो भवति सौ परे ॥ दिव इति षष्ठीनिर्देशात् अंत्यस्य वकारस्य औकारः ॥ द्यौः स्त्रीवि २४

सर्गः ॥ द्यौः ॥ दिवौ ॥ दिवं ॥ दिवौ ॥ दिवो ॥ दिवः ॥ दिवा ॥ ऊराम ॥ ऊः राम ॥ दिव्शब्दस्य उकारादेशो भवति ॥ रस परः ॥ ऊरस इति उकारा स्नषाद्
उकारयोरवसवर्णे इति या ॥ द्युभ्यां ॥ तत्र अपि तद् इति सिध्यति ॥ इति वकारस्य उकारः तङ् ऐयं ॥ द्युभिः ॥ द्युभ्यः ॥ इत्यादि ॥ रेफांतश्चतुः
र्शब्दः ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृवत् ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां ॥ तिसृचतसृ आदेशौ वक्तव्यौ ॥ स्त्रियांवर्तमानयोः त्रिचतुरशब्दयोः तिसृ चतसृ एतौ वा देशौ
क्रमाद्भवतः ॥ ऋकारस्य अकारे वा भवति ॥ तन्न सुरारू इत्यादिवद् भवतीति पाठः ॥ सुरारू इत्यानन्न आरून पाप्नाति आदिशब्दात् ङसिपंच
स्वितिश्च तनन्तः अंगतः प्राप्नः न भवति ॥ तथा जसि अस्मत् सारस्य ऋकारलोपः पि न भवतीति रूपं तिस्रः ॥ तिस्रः ॥ चतस्रः ॥ चतस्रः ॥ तिसृभिः ॥ च
तसृभिः ॥ तिसृभ्यः ॥ तिसृभ्यः ॥ चतसृभ्यः ॥ चतसृभ्यः ॥ तिसृणां ॥ चतसृ णां ॥ उडामः ॥ नुटौ णत्वं ॥ तातन्न तिसृचतसृशब्दात् ॥ नामि दीर्घः ॥ तन्न नामि दी
र्घो न भवति ॥ बहुल इत्यादौ दीर्घो ॥ तिसृणां तिसृणां चतसृणां चतसृणां चतसृषु ॥ स्त्रियामित्युक्तवात् ॥ मुख्यतया स्त्रीलिंगः ॥ वर्तमान
यो ॥ त्रिचतुरशब्दयोः विशिलिंगयोः अपि तिसृचतसृ आदेशौ नो भवतः यथा प्रियाः तिस्रः तत्र स्त्रियो यस्य स प्रियतिसा ॥ प्रिय
चतसा प्रियतिस्रौ ॥ प्रियचतस्रौ ॥ इत्यादि ॥ ऊर्ध्वं यदा प्रियाः स्त्रियो ब्राणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः ॥ प्रियचत्वाः इत्येव भवतीति ज्ञा
तव्यं ॥ रेफांता गिर्शब्दः ॥ र्वोर्विहसः ॥ र्वोः ॥ विहसः ङस्य रव्य स्त्रयोः ॥ रवसुवर्णस्मिन् विधीयताः ॥ रेफवकारयोः दीर्घ भवति रेफ
वकारयोः उद्देसपरयोः गिर्शब्दः हस परा रफ स ति दीर्घः ॥ ऊतो दासपः ॥ सालपिः ॥ स्रो विसर्गः ॥ गीः ॥ गिरौ ॥ गिरः ॥ हगा ॥ गीर्भ्यां ॥ गीर्भिः ॥ ध
कारांत ककुभ्शब्दः ॥ वावसाने ॥ ककुप् ककुब् ॥ ककुभौ ॥ ककुभः ॥ ककुब्भ्यां ॥ ककुप्सु ॥ दकारांतो अदस्शब्दः ॥ तस्य त्यदाद्यत्वं स्यादि विति
सर्वत्र अकारस्नात आवृतः ॥ स्त्रियां आप् ॥ अतः स्त्रियां ॥ अकारांतानां स्त्रियां वर्तमानात् आप् प्रत्ययो भवति ॥ आप् इत्यत्र पकार कार्यमादः ॥ पकार
मिलापार्थः ॥ सवर्णदीर्घः सह ॥ आप् इति मिलापः ॥ स्त्रीलिंग सर्वशब्दवद्रूपं तस्य ॥ स्या ॥ त्ये ॥ त्याः ॥ या ॥ ये ॥ याः ॥ सा ॥ ते ॥ ताः ॥ एषा ॥ एते ॥ एताः ॥ इत्य
ादि एवं किम् ॥ का ॥ के ॥ काः ॥ इत्यादि ॥ इदम्शब्दस्य इदम इयं ॥ स्त्रियां इदम्शब्दस्य स्त्रियां मियं अम् आदेशो भवति ॥ सौ परे ॥ मिस विति स्या ॥

समादेशः॥ अथवा इयमित्यादेशः कृते दर्शनात् इत्यादेः सिलोपः॥ यदिवात्यादेष्टस्यामेदादित्वात् कृते त्रापदति सिलोपप्रश्वादियमाद
॥ शदस्यमः॥ इमइमाः॥ इमां॥ इमा इमाः॥ अनेनागोसा रोः सारा॥ एत्र य्र अमया॥ आभ्यां॥ आभिः॥ आस्यै आभ्यां॥ अनया॥ आसां॥ आस्यां॥ अन
याः॥ आसु पूर्ववत् साधन प्रक्रिया॥ वकारांतः॥ स्वश्रुशब्दः॥ वाच्छुरितिऊत्वं वावसाने॥ स्रू॥ स्रुरु॥ स्रुवो॥ स्रुवा एवं रूरू॥ वाक्रूरू॥ वाक्रू वा रूव॥ वा
वोवावः॥ इत्यादि॥ ऊत्वक्विलात्वनिकषाया गरू॥ रहु॥ रूहु॥ घातुपकारांता॥ अप्शब्दो नित्यं बहुवचनांतः॥ लिदपामिति सूत्र बहुव
वनेऽपकं यदा अप् शब्दो नित्यं बहुवचनांत इति स्मिमदाता॥ धेदीर्घः॥ आप॥ अपः॥ अपः॥ लिदपां॥ लिदा॥ अपां॥ अप् शब्दस्य लकारपर
दकारो न वति॥ षष्ठी निर्दिशादस्य पकारस्य दकारः आत॥ अद्भिः॥ अद्भ्यः॥ अपां॥ अप्सु॥ अबादीनामित्यत पाठः॥ शकारांतो दिश्शब्द
॥ दिशां॥ दिश॥ दृश् स्पृश् इत्यादीनां रासपदांत वकत्वं लव
ति॥ दिक्ु दिग्॥ दिशौ॥ दिशः॥ दि दिक्षु॥ दृक् दृग् दृशौ॥ दृशः॥ दृक्षु॥ स्पृ
क्॥ स्पृशौ॥ स्पृशः॥ स्पृक्षु॥ आदिश आदिशां दृक्ष॥ द्विक्षु॥ द
धृक्ष त्विक्॥ अंव॥ ऊदि यायाद्या॥ वकारांत॥ त्विष् शब्दः॥ षोडः॥
विट् विड्॥ त्विषो॥ त्विषः॥ खास्वपाक्सानां॥ पदांतता ष्टय॥
णोया त्विड्॥ आशिष् शब्दस्य सजुष् शब्दवन्नियः॥ आशी॥ आशिषो॥ आ
शिषः॥ दोषा मिति षस्य रफः॥ सजुष्॥ शिषा॥ रास पदांत वदा॥
दीर्घ वक्रत्या॥ आशीर्भ्यां॥ आलिंगस्य अदस्शब्दस्य सोन विशेषः॥ सोसः॥
मारो॥ अमो॥ द्विवचनादौ त्यादेष्टरस्यादावितिअकारः कृतः आवतः॥ स्त्रियामित्य पिकृतदीर्घत्व सवर्णदीर्घः सदतिष्ठात वित्तक्रिका॥
र्थ वकृतमाऽऽइति क्रद्रस्य ऊत्वे उकारादीर्घस्य दीर्घः॥ अमू अमूः॥ अमूं॥ अमू॥ अमूः॥ स्त्री श्वानवालावः॥ टो॥ सारा अमुया॥ अमूभ्यां॥ अमूभिः॥
अमुष्यै॥ अमूभ्यः॥ अमुष्याः॥ अमुयोः॥ अमूषु॥ एवं प्राकृ सूत्रे॥ सिद्धिः॥ इति स्त्रीलिंगशब्दानां॥ दर्शितानां विलक्षिभावि उपायं ऊशजनसा
धनप्रक्रियादिता॥ ७॥ अथ दमातानं नपुंसकलिंगाः प्रदर्श्यंते॥ रफांता वारुशब्दः॥ स्यामा लुक्का॥ आविसर्गः॥ वाः॥ इमो॥ इति॥ आकारस्य॥
इकारः॥ वारोऊष्मामा॥ टो॥ वाः॥ वारा॥ वारिश्च मध्यादारांत वाम्॥ उमयम इति रूवारा॥ वार्भ्यां॥ वार्भिः॥ वार्षु॥ इत्यादि॥ चत्वर शब्द चतुरा २५

स्योमोव्याप्यतं वारि संख्याया इति उङ्॥ शोषं पूर्ववत्॥ नकारांतः अहन् शब्दः॥ अहन् अहन् शब्दस्य सकारो न वति॥ रासपदांत वास्याः
मालुक्॥ आविसर्गः॥ अहः॥ इमो॥ वाद्या॥ अह्नी॥ अहनी॥ इति द्विवचनरूपं॥ अयोमि॥ शशि च वा॥ नाप्ध्याय इति दीर्घत्वे॥ अहानि॥ अल्लोपः॥ श्व
रश्च सुक्रात्व ऽऽदौ इस्तुपधाया अकारलोपः॥ अह्ना॥ अह्नि॥ अह्नः॥ स्त्राः॥ अहोभ्यामहो तिरित्यादौ अहन् इति नकारस्य सकारस्तातःस
विसर्गः॥ हावइस्त्रुकारः॥ उ अ॥ पति॥ घोत्वे॥ सिद्धिः॥ वाद्याः॥ अहःसु॥ अहस्सु॥ ब्रह्मन् शब्दस्य सामान्यतः साधनं दर्शयति॥ ब्रह्मन् शब्दस्य र
सपदांत वनलोपः॥ इति स्यामालुक्॥ ब्रह्म॥ ब्रह्मणी॥ ब्रह्माणि॥ अथ उक्तादिति विशेषण इपधाया अकारस्य नलोपः॥ एवं वर्मन् प्रभृतितायम
कारसंयोगस्तु कृत्वा इत उपधालोपा ध्नदी इति सावः प्रभृतिः॥
दणा दशार्मन् कर्मन् इत्यादयः॥ छंदसि नांतानामदंतनां॥ डि स्यावा लाः
पावकृत्वः॥ पराम त्वामउ परामत्वा॥ सिद्ध इति अत्र इति॥
यापरामत्यामन इति छंदसि पठंति॥ तिघा सर्वाणि वृत्तानि इति वक्र
क्वि इस सहिता सिलोप सर्वांवृत्तानि छंदसि॥ त्यदादौ॥
नां विशेषमात्य त्यदादीनां स्यमा भुक्कि कृतादरं भवति॥ स्यादा
विति विशेषणात्॥ अत्र क्वित्यादेष्टस्यादौ विहिता सिद्धि॥
तस्मादुमो अमिवतु व्रत त्रिमि त्रशब्दरकारानंतवतोत्यर्थः॥ वासमान
त्यन्नात्यदावं नता यहः॥ एतद् शब्दः॥ स्यामा स्य द शब्दवन्नाधि॥
वचनादौ त्यादेष्टरस्यादावितिमर्वत्राकारकृतसर्व शब्दवत् नपुंसक
कइदमतादाः॥ तघादाः॥ अमिपनदितिवक्तव्ये॥ किं शब्दस्य स्यलुक्वि टकारान्॥ अन्यत्र टरकारकृतसर्ववदप्रक्रिया॥ किं कका नि॥ श
कनइत्यादि॥ षकारांतः॥ प्रत्यञ्च शब्दः॥ स्यामालुक्॥ वाक्रुः॥ प्रत्यक्॥ अंतद्वा घेमुत्वालोप पूर्वस्य दीर्घः॥ प्रती चि॥ प्रतीचा उत्त प्रत्यं विशेष
स्तुवद्ध॥ प्रसृत्यांउ प्रत्याङ् प्रतीचा प्रत्यं वि॥ प्रत्यग्भ्यां इत्यादि॥ तकारांताः॥ जगत् शब्दः॥ जगत् जगद्॥ जगती॥ जगंति॥ इत्यादि॥ महत् शब्दः स्वसंमद
त इति शिविषयदीर्घत्वे॥ महांति॥ पुनरपि महत्॥ महती॥ महांति महता॥ शेषं पूर्ववत्॥ सकारांतः॥ पयस् शब्दः प्रभृतयः॥ एवं साधनः॥ पय
ः॥ पयसी॥ पयांसि॥ पयसा॥ पयोभ्यामित्यादि॥ अदस् शब्दस्य प्रथमा द्वितीययो रेकवचने ठिविशेषमाह॥ स्यमोर्लुक् कृतसोविस

[illegible]

गइति। अदः द्विवचने टावद्भूतदस्य मात्वं। माइ इति दीर्घ उकारश्च भूत। अइदस्य मात्व उमि उपधा दीर्घ दीर्घ ऊकारश्च भूत अमू
नि। पुनरपि। अद। अमू। अमू नि। अमुना। अमूभ्यां। अमीभिः इत्यादि पूर्ववत्॥ ॥ इति त्यदादि समाप्ता नाम साधनां रूपसंचयाख्या माला कृ
ता पुनश्चाणपञ्जनप्रकाशितः॥ ॥ अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते। स्वरूपं स्वरूपं। पतनसमस्यमानायां युष्मदस्मदोः गुणतो
यां कश्चिद्रूपविशेषः संभवति तथापि स्वरूपं निरूप्यते। न तु गौणत्वविशेषादि कं लौकिक प्रयोग निष्पत्तये वा न्याय्यते। व्याख्या
न प्रतिज्ञा नत्वादिति। तयोश्च वाच्यलिंगत्वा त्रिष्वपि लिंगेषु समानं रूपमिति। तयोः युष्मदस्मदोः वाच्यलिंग यान् अविषय लिंग धो
तकाभावात् वा विशेषलिंगत्वं वचनं वा कृतस्यां वा विभक्ती रणे अलिंगत्वं वचनं वा कृतस्यां वा विभक्ती कारणे अलिंगत्वं वचनं वा कृ
तस्यां वा विभक्ति कारणे अलिंगत्वे लिंग वचनाभावः तस्मात् न तु अलिंग्य लिंगत्वात् तत्र सर्वादि व्याप्तिर्वा रतिर्मा भवेदिति लोक
ः सर्वज्ञाता सर्वज्ञ इत्यादौ लिंगद्योतकतयाव्य भिचारादुपात। अत एव शिवः। त्वं चाक्षिः। त्वं भव इत्यादौ व्य
क्तविषयत्वा लिंगद्योतकाभावात् त्रिष्वपि लिंगेषु समानं रू पं। तस्मात् अदस्वरूपवत् प्रतिलिंगं युष्मदस्मदोः स्वरूपं न निरूपि
तमिति भावः। त्वमहं सिना प्राक्च यूयं वयं इत्यादौ टा ना स्त्रियामित्या दिवत् लिंगविशिष्टविलक्षिकार्यानिषिद्ध नाइस्त्र कृतापि प्रघाति भा
यमिति भाव। अत एव लिंगत्रयसिद्ध त्रिलिंग्याः [illegible] निष्पत्ति विदितं तयोश्च तिच्छकारात् षकारांतं तकारांतं सख्यायते त्या
द्यपि त्रिषु लिंगेषु समानरूपं द्योतयति॥ ॥ त्वमहं सिना युष्मदस्मदोः सिसहितयोः यथासंख्यं त्वं अहं इत्येतावादेशौ भवतः॥
युष्मद त्वं अस्मद अहं सिना इति सहार्थे तृतीया। युष्मदसि। अस्मदसि इति स्थिते सिसहितयो आदेशो। त्वं अहं प्रियस्तु त्वं व यूयं वा यस्य
स प्रियत्वं। प्रियः अहं आवां वयं वा यस्य स प्रियाहं इत्यपि भवतीति युवावो द्विवचने युष्मदस्मदोः द्विवचनपरयोः युव आव इत्येतावादेशौ
भवतः। यथासंख्यं। आमो। औ। युष्मदस्मदोः परस्य औ आम् भवति। युवां। आवां॥ युष्मदस्मदोः द्विवचनपरयोः वो न तु अर्थ वा विभ मा। २६

त्यातनं पुत्रवाया: युष्मदस्मद: इत्यव भवति। यूयं वयं जसा। जसा सहितयोः युष्मदस्मदोः यूयं वयं इत्यादेशौ भवतः। यूयं वयं प्रि
यः त्वं युवां यूयं वा यस्य। तत् प्रिययूयं। एवं प्रियवयं। इति युष्मदस्मदोः नामसंस्था त्वन्मदेकत्वे। युष्मदस्मदोः त्वमद इत्येतावादेशौ भव
तः। एकत्वगम्यमाने एकवचनानामप्यर्थे वा विभ न तु आक वचनं। तनय सुनामसु त्व इत्यादौ त्वन्मदावादेशौ भवतः एव। आम्। युष्मदस्मदः परस्य आं
भवति। अमि सकारलिंसिच परा वा। मां त्वां वा वो द्विवचने आमो। युवां। आवां। त्वा दाष्टरा ब्रह्मसा इति दीर्घ कृत अलिंगत्वात् अप्रा शासन
तं सह इति नाचा नच विधेय वक्तव्यं कारा इति शासा नावक्तव्य इति। यस्मात् त्वन्मदो वा कृता पटाभ्यां युष्मदस्मदोः टा भवति टा ङि
त्यतायाः परयोः आदेशौ वदादेश इति न्याया त्वन्मदादेशाया इष्ट रूपं त्वया मया दशः त्वया। मया। युवावादेशे युवाभ्यां आवा
भ्यां त्यादाष्टरः। आम भिस। युष्माभिः। अस्माभिः। तुभ्यमह्यं ङय डा इति सहार्थे तृतीया। तादवविष्टाणाति। ङसहितयोः युष्मद
स्मदोः तुभ्यं मह्यं इत्येतावादेशौ भवतः तुभ्यं मह्यं। प्रियाय त्वं युवां यूयं यस्य प्रियाः। अहं आवां वयं वा यस्य तस्मै प्रिय तुभ्यं
प्रियं मह्यं इत्यादि कृयं युवाभ्यां। आवाभ्यां। भ्यसो भ्यम्। युष्मदस्मदः पर स्य भ्यसः भ्यम् भवति। सकारात् तकारादिश्च विदितः। तना
ज्ञात्यां द्वाप भ्यं भवति। युष्मभ्यं। अस्मभ्यं। ङसिभ्यासां सु ङसिभ्यसोः पंचम्याः अकारः सर्वादेश्च
त्वन्मदादेकत्वे त्वाद्यादेशाव कृत्वा इति युवाभ्यां। आवाभ्यां। भ्यसो म्। युष्मदस्मद्भ्यां ङसा। ङसा
सहितयोः युष्मदस्मदोः तव मम इत्येतावादेशौ भवतः। तव मम। प्रियत्वं युवां यूयं वयं यस्य स प्रियत्वं तस्य प्रिय तव राज्ञः पुरुषः तथा प्रियाः अहं
आवां वयं वयस्य स प्रियाहं तस्य प्रियमम त्यादि। कृयं युवावादेशे सो त्यावचनकृत। युवयोः। आवयोः। सर्वादिषात् अमि
टिस्कृत। सामाक सुट्। सहितः। आम। साम्। युष्मदस्मदोः परः साम् आकं भवति। युष्माकं। अस्माकं। सुट् सहितस्याम। आकादेश विधानं
प्रिय कृत्वा इत्यकारेनिष्टत्यर्थं। नचा आम्नाय विन्या कारस्य निवृत्यर्थं कृतपि तद्धि। त्वन्मदादेशकृत पटाभ्यां। त्वयि। मयि। युवयोः। आवयोः।

युरूपटाप।

स्मेइत्यार्थे। युष्मासु अस्मासु। प्रियत्वयि प्रियमयि इत्यादूह्यं। अत्र बालव्याकुलतालावात् समस्यामानाध्यकत्ववाविना युष्मदस्मदौ। सा
मासार्थान्यसंख्याश्वास्माश्रुवावोत्वमावपि इत्यादिशेषपंचाशुनरूपं चिंतः। साला। कात्यपस्य सिद्धिरिति क्वादन्यतोध्यक्षांतस्यांपदकृत
युष्मद्रूपं निरूप्य इत्यवइति ज्ञा। नत्तु समासार्थव ग्रादव्यादौघा दीघा विग्राष्ट्रागणानां यामन्यथाभूता निरूपाणि निरूपयितुं तस्मादूर्ध्वा
उत्तारिणा वयमपि अस्मिन् विषये उदासीनास्मः॥ अथानयाराद्रा विशेषविधिः। अतयोर्युष्मदस्मदोः। आदेशविशेषस्य विधिर्विधा
नं तत्र यतइति शेषः। युष्मदस्मदोः। षष्ठीचतुर्थी द्वितीयानि। इति वा प्रोवन्नसो युष्मदस्मदोरमा आदेशा यथासंख्यं भवंति। कीदृशायो
षष्ठीचतुर्थी द्वितीयासहितयोः। युष्मदस्मदोः स्थिस्वकं विलक्षवंवे। नत्रयास्मकद्वात् षष्ठीचतुर्थी द्वितीया नामकवचानाः। वोमध्येव
चानेवम्नसो। लवतइति अर्थालिम्यातात दवविष्टाणाति। तावौ। कवचानत्यादिना। द्वितीया चतुर्थी षष्ठी ति वक्ताप्यप्यक्रामण
षष्ठीचतुर्था द्वितीयानिरिस्रक्रवातक्कविदक्कविदवयामा। यत्यस्मिन्नार्थतामलवतइत्यपिष्ट्यविततं यथाप्नुतांता
निखिलंपार्थत्यादिवायाग युत्तदादारणानि। स्वामीतसमा। यातइति। स्वामी मसां इतं गतः। इति च युष्मदस्मदाईः सासहि
तायारादेशविशेषः। नमः। अलगवन्नुत्यादिति मामाक्रमद्र। याहत्यइडस्मदितायाः आदेशविशेषः। द्वितीये कवचाननआदे
शांतरं आस्नव लवति ष्यति स्वामीवांयुवायाः सा उपेरुईहास। किंकृत्य। नो आवयोरादीन। यातनां दानतात्रवदनां दृष्ट्वा। आसि आ। दशा
विशेषः राजवां युवात्या दानं दास्यात। ज्ञानं नो आवाल्यामदष्टदानादास्यात। इति चतुर्थीद्विवचान स्वामी वा युष्माकं बलवानराज्यो
मानअस्माकं आसोज्ञानंदनइति आसू। नामा वा युष्माकं बलवि रूप। ज्ञानंधनंत। अस्मत्यदायतो। इति स्यषु। सानंदा नव। युष्मान्त्र
पञ्चामः। पञ्चामः। नआस्मौ नृतुडः। खिनपञ्चामः। द्वितीयैकवचानेत्र आगणआपत्स्यात मआदेशस्यबाधकं सूत्रं प्रणयति। त्वामा।
मा। अमासहितायाः युष्मदस्मदोः स्वामा इत्यतावादेशौ लवतः। पञ्चामित्वामदालादपञ्चपस्मां चामदानदकं। इति। अत्रादेशोंभानम २७

यादयएवशव्याकृत्याः। त्वत्वादयः। यथा। त्वन्मनायाद्मी ज्ञाननस्यामान्यात्रिनप्रयुतात्मोमदद्दिसंतार्थं तमामाद्वप्रत्यिज्ञ। इत्यादि।
ज्ञेयं। नादौ। पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते आदेशा भवंति। सूत्र आदावितिसामान्यनाकृत्वान्वाक्यादावपि नैते आदेशा भ
वंतीति ज्ञेयं। तवायश्चात्रवाराजन्ममतप्यतिशत्रवः। इति पादादौ तामआदेशोन ज्ञातो। तवस्त्राघ्या युणा विमलंवकुलमित्यादौ वा
क्यपि ज्ञेयं। वादिनिश्चवादिनिर पिव्योग नैते आदेशा भवति। यथा वा दाएवं शूलं। इतिपंविवबादः। याप ते साह्मा घा गसति नैते आदे
शा भवंतीत्यर्थः। तद्यमम वसमागमप्रदासौ दृतवमम वान किमप्यसाध्यमस्ति। तवमम मद्द मद्रद्र का स्विसखं तत वममाद्दनावदा क्वविद्वियोग
भवसुतवमामेव। सर्वदा संन्निधानं। इत्यादि द्विवचनादावपि। त्यागवशादूह्यं। रामतवदा सा त्मिदृरामउत्यतमः। इत्यादिषु संबाध
नपवादपि नैते आदेशा भवंति। लाकात्वेषज्ञेयं निरुक्तादि। नामाख्यातोपसर्गनिपाताइति वाउविधं शब्दानामामनंति। अत्रा
अविलक्किनामत्यादिनानामतिरूपितं आख्यातं उआ। ग्रनिधास्यांत। अधुना उपसर्गान् निपातान्श्च बालव्युत्पत्त्यर्थं।
प्रसिद्धसंज्ञापूर्वकं निदिशति। प्र। वादिनिपातः। वादिगणो। निपातसंज्ञो भवति। तामव निदिशति। ववादित्यारम्यप्रराष्ट्रात्यता
वत्पर्यंतनयोंध्यनावादयात्वल्पपरिमितार्थवानुक्ता। त्यन्नव्याख्या। तेनशाश्रानरपरात्रात। प्रत्यापा। उनरूद्य। पोन। उत्या। आदाछिद्मवि
तार्कसिद्ध। साक्कं। समं। सत्रा। सार्धं। अमा। इति संबाधा। अंतरा। मध्ये। नमस्। प्रकारा। वश्लेषणप्रयाया दिछाकृतं निवारणे। आमा। ना। नाप
तिषेधा। इयदवस्नन। क्रिलाख्यवि। निश्चये। स्मरणायाः। आरादुरां तिका। याहिंशामत्यार्थः। यत्कारणा। छरा। स्थितिश्चर प्रतिरूपकावर्णानि
पातसंज्ञालवंति। असंबाधान। इत्यर्छानौ। उआदौ इत्यस्मिन्नार्थउकंपायामश्चार्येचाकृत्वणी। झालववानो। पसंबाधाने। पआश्चार्ये। आअ
उनायां ओलवत्याधि। आस्तेगीकार आ। साधसाश्चर्याः। इत्यवमादिगाणो निपातसंज्ञः। आदिशाद्वात् शाश्वद्वसानात्यां औषद्र
वोपइ। वषडिति। दविप्रदाना। इत्यादयो प्यपि ज्ञेयः॥ ॥पातश्चा कचित्तु स्वकाश्चादयः। कचित्तु षायकाः। एवमादय उक्तं हि। को।

सुबंतटीप

प्यर्थो घातकाः॥ केपि घातकाः॥ केप्यनर्थकाः॥ केप्यनर्थकः॥ आगमापवाकपिष्ठाः संपूर्णार्थस्य साधकाः इति॥ अथ अव्ययांतानि॥ निपातानां
ह्याः॥ तत्रादिविभक्त्यर्थे निपात्यंते तत्र दव निरूपयंति तस्मिन्निति सप्तम्यर्थे तत्र। यस्मिन्निति यत्र। कस्मिन्निति कुत्र कुत्र। कस्मिन्का
ले कदा। यस्मिन्काले यदा॥ तेन प्रकारेण तथा॥ येन प्रकारेण यथा॥ केन प्रकारेण कथं॥ अनेन प्रकारेण इत्थं॥ तस्मादिति ततः॥ यस्मा
दिति यतः॥ अस्मादिति अतः॥ इतः॥ कस्मादिति कुतः॥ सार्वविभक्तिकः॥ प्रसिद्धत्वात्॥ सर्वासां विभक्तीनामर्थे भवतीति सार्वविभक्तिकः॥ त
स् इत्यादि वैयाकरणा वदंति॥ पूर्वेति पश्चात्॥ अग्रतो गच्छत्यादि प्रयोग दृश्याः॥ पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात्॥ अथ स्तात् परस्मिन्निति पर
पादक्षिणस्यां दिशि। दक्षिणादि वसंति चांडाला वसंत्यनेन दूरार्थे निधाय अादि प्रत्ययः इति ह विभक्त्यां चांडाला दिया मावादक्षि
णस्यां दिशि दूरात् वसंति तस्माद् दक्षिणाहि त्यनेन अस्मा। माप्य वा विनय धिकरण प्रायाग इति ज्ञापितं तस्मिन्निति तत्र
दिदक्षिणा दिवसंति चांडाला इत्यत त्रयं ते विभक्त्यर्थो स्यावादादरणं। किमङ्ग इति सर्व विभक्त्यांतात् किं सा छा
दसामान्यधिवा व्यचिदादिः प्रत्ययो भवति। कश्चिदको। विद्यां कचित् कंचित्। केनचित् कस्मैचित् कस्माच्चित् इत्या
दिरूपं। कश्चन। कोपन। कचनेत्यादि। तदधीनकार्ये त्यो वा सात्। राजाधीनं राजसात्। सर्वं भस्म भस्मसात्। ऊरी उररी अंगीक
रणे ऊरीकृत्य। उररीकृत्य उपसर्ग इति रूपकनया कस्मार्गे श्वरी कृत्य वक्री त्यादि प्रयोग दृश्या ज्ञेयं। मघादि। कालनिपात्य
ता मघादिगणः। मघः सपदि तस्मिन्नेव क्षणे इत्यर्थः। अद्य अस्मिन् दिने। अधुना इदानीं एतस्मिन्काले प्राग्वत्। पूर्वस्मिन् दिने प
रद्यः परस्मिन् दिने। येद्यि यस्मिन्काले तर्हि तस्मिन्काले। प्रादि उपसर्गाः। प्रादिगण उपसर्गसंज्ञकाः। प्र परा अप सम् अनु अव नि
र् दुर् वि आङ्। नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप। अथ तत्र आदि। अयं प्रादिगणः। प्रादीनां चमर्थरूपमायका नि
विद उपसर्गा हि त्रिधा तु दाहरणानि लिख्यंते। प्र। आदिकर्मणि। प्रयाति। दीर्घप्रवृत्तः। प्राप्रवृत्तः। दिशस्य। भजा घ प्रवदंति दाया। २८

दाः। संभवः प्रभवति। गां गादिमवतः। प्रेतो प्रकर्षे। वियोगा प्रोषितः। शुद्धौ प्रसन्नं। शक्तो प्रभुः। स्वाम्यं प्रा भवतां शांतो प्रशांतो मिः। इ
च्छायां प्रांजलि भ्रम प्रवाले दर्शने शलाकयति। परा वधा पराहतः। गतो परागतः। दर्शने पराहष्टिः। विक्रमे पराक्रांतः। अभिभवे प
राह्नः। हरि पराजितः। अधीने पराधीनः। माक्षणो पराकृतः। प्रातिलाम्ये पराङ्मुखः। अप वियोगे अपयाति। विकृतो अपकृतवान्।
विपरीत अपशब्दः। निदर्शने अपदिशति। आनंदे अपदसति। वर्जने अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। चौर्ये अपहरति। वारणे अपसरति।
कतारो अपवर्यः। सं। संयोगार्थे संगतः। संगतः। संगतसंख्या संभवत्यग्निः संजानाति। संजानाति सिध्यति। संस्करोति। संधत्ते।
संरक्षति। संरूढः। संवेष्टतः। अनु। अनुज्ञादौ। अनुजानाति। अनु तापः। अनुवाकः। अनुष्ठानं। अनुशयः। अनुहरति। अनुधनमसतां
ति। अवयोगः। अव। अवज्ञादौ। अवजानाति। अवगच्छति। अवदा नं। अवलंबते। अवधानं। अवकिरति। द्रमिनः निपद्यादौ निष
णं॥ नि। संगे निदिष्टः। निक्रांतः। निर्विष्टः। निषिद्धानाति। दु दुरु। आघार्थे। दुःकरः। दुर्जनः। दुर्वलः। दुर्दिनं। दुर्मनाः। प्रवि
वि। बाधाद्यर्थे। विभिन्न। विविध। चाचवाहक्रयः। वियुक्तः। वि कार्यः। विकटः। विमनस्कः। विष्टः। विवदति। विस्मरति। विमुखः। वि
क्रांतः। विशिष्टः। विलोकयति। आङ्। आ अनि स्पार्थे। आगच्छ ति। आकांक्षति। आताम्र नखो। आलिंगति। आरभता। आसंचति। आद
त्ते। आमंत्र। आचमनः। आमंत्रणं। आज्ञा। आञ्छ्यात वदनं मिंडः। आरादिति पर्वतं। आर्यपर्वत वदा वा। आपवेय व्यवनं। आघातः। आमाक्रांत
वाकास्मिदरः। आ दाक्षा सर्वदिशि किंकराः। अनुत्रम। आदिशति। आचारः। आलंबनं। आमोदः। आदरः। आयतः। वर्ने इत्यादि। नि। निरूपादो
ति क्षिपति निकारः। निग्रहः। निपतति। नियमः। निदेशः। निवेशानि वेशा निपुणः। निबद्धः। निबद्धः। निषादः। निपातः। निकृष्टः। निदर्शनं। निवर्तनं
निलयः। निमग्न निनः। निवातः। इत्यादि। अधि। अधिरध्ययनादौ। अधीतः। अधिपतिः। अधीनः। अधिरूपः। अधिष्ठानं। इत्यादि। अपि। संभावनायाघ
र्थे। तदपि भवति। अपि याजनमस्य। तिसंता व। अपि पापानां इति गर्हायां। अपि सिंचि। अपि नहासारः। इत्यादि। अति। अति शायाद्यर्थे। अतिज्ञानम्

डाक्टर भाऊदाजी स्मारक संग्रहालय
Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक संग्रहालय
Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

सं॰ ऊ॰ प॰ टी॰ प

तिरश्चः। अतिक्रामति। अतिरिच्यते। अतिदिशति। अतिसारः। इत्यादि॥ २ सु प्रसंसादिषु। सुरूपः। सुवर्णः। आसुतमत्यसुकारः। सुतप्तः। सुल
भः। सुगंधिः। सुषमा॥ ३ उत्। उत्कर्षादौ। उत्कर्षः। उत्फुल्लः। उत्तिष्ठति। उत्तिष्ठति। उत्पलः। उच्चरति। उत्सवः। उद्भवः। उन्मादः। उत्कः। उत्पथः। उ
द्धतः। उन्मिषितं। उल्लासः। उत्सुकाः। उद्रिक्तः। उद्रूपः। उत्कृष्टः। उन्निद्रः। उन्नतः। उत्थानं। उन्मनं। उद्गमः। उज्जृम्भितं॥ ४ अभि। अभि
वादयति। अभिवदति। युद्धे अभियुक्तः। अभिलषति। अभिसंधि। दावाग्निः। अभिजातः। अभिमुखः। अतिधनं। अभिहतः। अभिरूपः। अभिभ
वति। अभिनयति। अभिषेकः। अभिनवः। अभिज्ञा॥ ५ प्रति। प्रतिष्ठादौ। प्रतितिष्ठति। प्रतिकृतिः। प्रतिमा। प्रतिग्रहः। राज्ञां प्रतिमान्य प्रतिक्षु
यः। प्रतिमा। प्रतिज्ञा। प्रतिषेधः। प्रतिरूपः। प्रतिपराक्रमः। प्रतिलिखति। नं॥ ६ परि। परितः। परिवादः। परिलवति। परिभ्रमति। परिवादः। परिष्करो
ति। परिध्वंसः। परिचयः। परिचरति। परिपृच्छति। परिणयति। परिणमति। परिधानं। परिवासः। परिदेवनं। परिष्वंगः। परित्रिगर्त्तस्यास्त्राद्यादि
वः। परिधिः। परिमितं। परितिष्ठति। परिसरः। परिकरः। परि णाहः। परिव्रज्या। परिवारः। परिमलः। इत्यादि॥ ७ उप। उपस्थ
नादौ। उपतिष्ठते। उपकंठं। उपकंसं तिष्ठति। उपकरोति। उपदिशति। उपरतः। उपघातः। उपचारः। उपकारः। उपचितं। उपार्जितः। उपज्ञा
उपक्रमः। उपरागः। उपनयः। उपायः। अदं इति अधिकव्रतोऽय ऽर्थगतिः। अस्माधः। अंतर्गतिः। आविर्भावः। आविष्कृतः॥ बा॥ बा॥
नाः। उपसर्गाः प्रायः धातोः प्राक् प्रयुज्यते। प्राक्रूप्य वदिता अपि प्रायः प्रयुज्यते। प्रत्यवतिष्ठत इत्यादिवत्। उपसृष्टत्वं तस्य उपसर्गाः। क्रियायोगे उप
सर्गसंज्ञका इत्यर्थः। तत्र कश्चिदुपसर्गो धात्वर्थं बाधते। यथा वितरति अभ्यादौ धात्वर्थं बाधित्वा दाना र्थे बाध्यति। क
श्चित् धर्मे धर्मिवा उपवर्तते। यथा अधीते अधीयते। कश्चिदुपसर्गो धात्वर्थं विशिनष्टि। यथा विजायते विरयति। कश्चिदुपसर्गो धातुना
एकार्थः वा। धात्वर्थ प्राधान्यादनर्थकः यथा अवतिष्ठत इत्यादिवत् तथा वा। धात्वर्थबाधनकश्चित् कश्चित् समं उपवर्तते तमेव विशि
नष्ट्यन्यानर्थकन्यः प्रयुज्यत इति। अथ निपातानां उपसर्गाणां च संज्ञांतरमाह। तदव्ययं तदिदं वा दिशः शब्दरूपं अव्ययसंज्ञं भवति। बा॥ २५

दिवादिशाब्दरूपमव्ययसंज्ञमित्यर्थः। क्रार्थं च। न केवलं वा दिशः शब्दरूपं क्रार्थं च अव्ययसंज्ञं भवति। उच्चा नीचा। क्व प्रभृतयः। विद्यायच्छ
आकर्ष्य दात्। पण्याः। दारं दाराः। कारं काराः। दिवि खिलीकृत्य। अस्तं गतः। याते। घटवत्। आसन्। कृतस्त्ररा। ध्वज ध्वजा। शनैः। भूजःनाः। कृत्वा। एवं कृत्व
॥ एवं वादीनां क्रार्थेतानां व अव्ययसंज्ञा मा भूत्। संज्ञाकार्यमाह। अव्ययात् लिङ्गाक्रिया लुक्। अव्ययात् परस्य विभक्तेर्लुग्भवति। नञ् शब्द निद
श अव्ययानां प्रादात्वं न स्वरूपनिर्देशः सति विभक्तेर्लुङ्न भवति। यथा। पापानां समर्थ्यां स्पार्थाः। प्रसदानां इत्यस्य रसकर्मत्वाद् इत्या
दौ प्रयोगः। अव्ययानां तल्लिंगादि नियमाः। अव्ययानां लिंगविभक्तिवचननियमा नास्तीत्यर्थः॥ संमतिमाह। सदृशं त्रिषु लिंगेषु
सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययं। मिति। त्रिषु लिंगेषु सदृशं। सर्वासु विभक्तिषु प्रथमादिषु सदृशं।
सर्वेषु वचनेषु एकवचनद्विवचनबहुवचनेषु सदृशं। यद्यपि दृश्यमानं न व्येति नान्यथा भवति तत् तस्माद् अव्ययमित्युच्यते।
उच्चैः पुरुषः। उच्चैः स्त्री। उच्चैः कुलं। उच्चैः पुरुषा पण्ये उच्चैः स्त्रियः। उच्चैः कुलानि। उच्चैः पुरुषाः। उच्चैः स्त्रियः। उच्चैः कुलानि
इत्यादीनात्मनीत्यव्ययमित्यर्थः॥ ब॥ इति युष्मदस्मद्व्य यनिरूपणं कृतं। ज्ञानसारस्थ तस्य विद्यतो सम्मतवर्णकृत्रिमता
लिप्तिं॥ बा॥ ॥ उक्ता उवाद स्वर्वकं तत्रं अर्थसंबध्नाति। उक्ता न्यलिंगानीति। अलिंगान्यव्ययानि युष्मदस्मदसहिता। नियुक्ता निपात
न युष्मदस्मदादाः। स्व्यलिंगं प्रकाशितं। अधुना लिंगविशेष विज्ञापयिषया विजापयितुमिच्छा विजिज्ञापयिषा तया स्त्रीप्रत्ययाः स्त्री
वाचकाः प्रत्ययाः प्रस्तूयंते। अधिकारविहिताः प्रत्ययाः। प्रसंस्यात। बालादि प्रत्ययविज्ञापणलिंग विज्ञापकाः सन्तो तिन्नावः। आवतः
स्त्रियां सु अकारांतान्नाम्नः स्त्रियां वर्त्तमानादाप् प्रत्ययो भवतीति। आपि विहित आप इति सलोपः। जाया माया। अत्र धरापवमादिषु
स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट उशाच्छ बालानां लिंगविज्ञापकः प्रत्ययो भवतीति लिंगविज्ञापयिषा विजिज्ञापयिषया यतिशुक्ता मवाकांइत्यादौ तिश्रां दिशा
शाद् पिद् टिद् नदादिव्यतिरिक्तां गंगा। गोदावरवाहतया। कांता। जया। श्रद्धा। दिष्ट्या सृष्ट्वाम इति। जातरक्षो विषयादायापक्षा दिग्

सं॰प्र॰ ॥दिनादिभ्यस्तस्मान्नाप्राप्तिस्तत्र यवक्तव्यविधानं॥अजा॥एडका॥कोकिला॥बाला॥दंष्ट्रा॥ष्ट्रजाजातिःस्त्रीयामायत एतस्य ष्ट्राष्ट्रजा॥माद्या॥
ष्टन्नादाष्ट्रान्तोऽपुंयोगादपि न आप्॥मामाद्यापद्मा॥अजादिष्वित्रिकारादगणिकात्ततस्तामंत्रस्राष्टान्नवात्राऽननपूर्व॥मा॥म॥मा॥मा॥नोब
जराजा॥बजरांजा॥नो॥बजरा॥त्रो॥इत्यापघज्ञकमस्य द्वयार्थस्य वकारामंतव्यागणिका इत्यादोऽकारविधानार्थमादकाप्यत॥कापि
इअत॥का॥पिककारपूर्वा॥कआपिपरि॥अकारस्य॥इकारो न भवति॥कका॥राणास्य वदितआप्रकाराइति॥अयं उस्यादिष्ववदितः
॥तेन बजपरिव्राजकामागरात्यादौ इकारो न भवति॥कारककारिका॥पावकपाविका॥पाचकपाचिका॥इत्यादि॥दसांतेध्यापं
दशयितुं॥कर्षा॥विन्मतमादौ॥वष्टिनागुरिरल्लोपमवाप्योरु॥ उपसर्गयोः॥आपंवेदसीतानीयथावा॥निअ॥दिअ॥लागुरिनामाकृपि॥
अवाप्याः॥अवस्थअपिअवापानायारवाप्या॥नवाष्ट॥ निर्विअइत्युक्तवाव्ययाछितकर्तुंक्रा॥तयोश्चपसर्गयोः॥क्रिया॥
योगे प्राप्तायोरवअकारस्यलोपं षष्ठि इच्छति॥तथा॥ वाचानिआ॥दिआ॥इत्यतआह॥यथानादआनामवदसांता॥
नाआपं वइच्छति॥यातनाच्छयानप्रायाक्रव्या इत्यनिआ॥ यःकाष्ठावाशब्दियांकापिपारतरा॥दोवपूर्वस्य काष्ठावा भवति
॥कणिका॥वणिकानदिका॥नदाकाश्रयसितरा॥श्रयस्म॥ तरावा॥मारुतरावा॥माहृतरा॥ब्रिनरा॥ब्रीतरा॥विजयितमा॥विरुन्नम
भवतितरा॥भवतातरा॥भवतरा॥इत्यादि॥नोकादौ कार्छ्नता॥नावच्छवाश्रदणा॥दव्सिध्यति॥निष्ठायनपतंत्यलाकथा॥घीधिति निपाना
मानकार्थद्वात्॥इत्यादिरूपासिद्धिः॥नोका॥दो॥वित्या॥दिआष्टास्त्रीकाश्लोका॥यो॥रित्यादिसंध्यकारांतानां संग्रहः॥अण्इज्ञानका
रां॥नाहकारांतादण॥वाच्छ्रियामाप्प्रत्ययो भवति॥नकारांतान्नां दंडिनी॥दंतिना॥करिणी॥इधिराजा॥राजन्नाष्ट्रस्य आलोपो वक्त॥
व्यः॥राज्ञी॥वक्तव्यस्य ष्ठायोगवत्रावाच्यात्॥अन्यत्रापि च्छिदाक्षीत्या॥दोअल॥पाज्ञातव्यः॥स्वादत्रिरिति वस्पउर्व्हुनी॥साघानी॥तिक्कका
रांतात्॥कात्री॥देत्री॥दात्री॥अणंतात्॥औपगवइति स्थित॥यस्यलोपः॥स्थइअस्थ॥॥तस्यलोपो भवति॥अस्यकारस्व पारवित्कश्च॥ ३०

स्वर्जितत्वारात्प्रत्ययविरहितयकारः इतिज्ञातव्यं॥तनादावइत्यज्ञअणीत्रिरिस्यन्नवन॥औपगवी॥ऋकारांतात्रपिश्चद्रादीनांनकारांत्क
पिसंख्यावाविनावई इन॥इतिवृत्तिश्चात्रकारादवावासयं॥श्वसा॥तिस्रश्चतस्रश्चननांदाउदितातथा॥याता॥माता॥तिस्रा॥तत्तश्चद्रादयतदारू
ता॥पंचनघ॥इतिङितः॥षुवइवउऋवष्टइत्युयस्यसतथा॥तस्मात्षकाटकारउकारऋकारांतवंधान्तस्त्रियामीप्रत्ययो भवति॥षप्रत्यय
नाम्नबराको॥टप्रत्ययांता॥ऊरुचरउप्रत्ययांतानमउपप्रत्ययं॥तत्राङकारांतबंधात्॥गामती॥कुआवंतात्॥पवंती॥पाचंता॥इत्यादिङितइति
इपूर्ध्व॥तान्नभवति॥अप्रनप्र॥पाइत्यादि॥प्रताच्यादयस्तुपच्या॥दिपाव॥रूपान्सिध्यंति॥दस्यानन्यच॥याउनत्वात्मधटस्तुस्पादवस्रतेधध्याका॥
न्या॥नदादेः॥नदादीर्णातस्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति॥नदी॥गो॥ रा॥गो॥तमी॥इत्यादि॥नदादिराकृतिगणोमंतव्यः॥तेनपीवरी॥सर्वरी॥घादआ
चतुर्थी॥पंचमी॥त्यादीना॥शिष्टप्रयोगदृष्टानांइन्द्रा॥विदित लक्षणानांनदादिगणपाठात्लोवावदितव्यः॥इन्द्रादरानीप्रवान्न
न्नस्थाकजीनवशार्वष्टडवरुणः॥आदिआच्छनलोपश्च ॥हिमारण्ययोर्महत्व॥यवनाल्लिप्यांयवादाघा॥इत्यतावत्
कृत्यंआनीघतिवकारादज्ञातव्यं॥इन्द्राणी॥उर्नाणीनंतइ तिणद्या॥वृद्धाणीनलो॥पस्कृतरूपसिद्धिः॥भवानी॥शर्वाणी॥रुद्राणी
॥वरुणानी॥मातुलानी॥याचार्यानी॥आचार्यादणत्वंच्छूर्याणी॥ आर्याणी॥स्वयं आर्या॥उपाध्यायानी॥क्षत्रियाणी॥विकल्पापि॥मातुली॥
॥आचार्या॥क्षूर्या॥अर्या॥उपाध्याया॥क्षत्रियाइति॥अरण्यान्महत्वात्अरण्यानी॥यवनाल्लिप्यां॥यवनानी॥अन्यत्रयवनी॥डष्टयावय्वानी॥इत्या
दिरूपं॥इप्रसमाहारशणस्तुसमाहारईप्नभवति॥त्रगुणपिभवति॥त्रिआष्टादापिउणस्तात॥त्रयीतिरूपं॥डं॥व्यागवअकारांतात्उयागव
ईपप्रत्ययो भवति॥स्तइस्यस्त्रीष्टइ॥गणकस्य स्त्रीगणकी॥ऊातराया॥पधाद॥अयकारोपधज्ञातिवाचिनः॥अकारांतात्स्त्रियामीप्प्रत्य
यो भवति॥मदिप्राश्नकरादिसी॥कुक्कुटी॥ब्राह्मणी॥इत्यादौज्ञातिवाचकादौ॥अयकारोपधग्रहणात्॥क्षत्रिया॥वैश्या॥हयगवयादिवर्जि
तानयकारोपधादितिकथं॥पुष्पमवाया॥वाविनातई प्रवक्तव्यं॥कुमारी॥किशोरी॥कन्यायाः॥न भवति॥कन्या॥प्रथमवयइतिप्रथमयद॥

सं.रू.प.टी.प.

॥रक्षा॥पक्त्या॥तन्न विरिंचि तरुणी॥त्युट्लवति॥रक्षा॥अविराइत्युक्तत्वान्न॥अतइत्युक्तत्वाद्‌ शिखा॥अत्र वृद्धमवयस्य पिनार्थो गार्ग्या॥गार्ग्या॥
विनावाच्यायामीप्रत्ययो लवति॥अथवा शाङ्गरवादेर्विकल्पप्रसङ्गे नादौ कोडादौ वा नि षेधः॥गार्गगात्र कं वा दिक्ष्व
अविकल्पं वा घातयति॥गार्गवा विनतुच्यु क्तत्वादुपसर्जनीभूतादवस्थागादीशाननुग्र्या वा॥कंधरत्वादावुपसर्जनत्वं विप्रियाम
पातिरूपं सुसुखी सुसुखा॥श्यामाङ्गीति विग्रहे नउच्चदाहरणं तत्र विध्यादवनित्यम्॥प्राप्तः प्रसवदनादित्यादौ निषेधः॥तथा
इत्यादौ नित्यम्॥॥प्राणिस्थमङ्गवस्तुत्वस्थांगं स्यादविकारजं॥तत्रदृष्टमतत्स्थं वा॥चितं तद्धृतं हि॥प्रस्तुदादहरणं तु सुसुखा॥
ला॥अप्राणिस्थत्वाद्‌वज्राखदाङवत्वाद्‌॥सुजाना॥अमूर्तत्वा॥ दृविजानापाविकारजत्वात्सुकेशी सुकेशा वा रथ्या॥प्राणिस्थ
स्य अप्राणिदृष्टत्वाद्‌ सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा॥प्राणिवत्॥ प्राणिस्थत्वाच्छितत्वाद्‌रूदिकरादकरावक्रव्यः॥अंगुली अं
गुली मुली मूलिः॥आजी॥आजिः॥एवमत्यादिः॥मत्यादि॥ गणात्स्त्रीत्वामीप्रत्ययोलवति एवलवति मन्त्रअपि वृषाका
पिग्रतकृतु॥कुसितः॥कुसीद॥इत्ययंगणो मत्त्वादिरित्या॥ दिशाप्ठन वृद्धातामाना॥स्त्रीमनायी॥अत्र उकार एकारश्चातपे
आयूवकारादमानारोवा॥मनावी॥अत्र ओकारश्चातौ॥ आयाहपाकपायी॥अमायी॥इत्यादिरूपं॥पत्न्यादयः॥पत्न्यादयः॥
शाख्यानिपात्यं तपत्नी॥यज्ञसंयोगएवास्यपत्नी समानः पतिर्यस्याः समानपत्नी इति वा सहादिस्थाः॥इनिपातनादवक्तुकृमिहि
॥अंतर्वत्नी॥गर्भिणी॥अन्यत्र अंतर्वती॥पतिवत्नी सलर्टका॥अन्यत्र पतिमती नगरी॥सखी इत्यत्र ऋदिकाराद्विकल्पान्नअशिष्वा॥शि
शुदीनाम्‌ अर्धजरती प्राची॥उदीची॥मत्सी॥मानुषी॥हरी॥आगस्त्री॥अत्रयालोपईप्रत्ययनिपात्यते॥पाणिगृहीती लार्यायां निपात्यते॥एनी
॥हरिणी॥असिक्नी॥पलिक्नी॥पितामही॥मातामही॥छाला॥कुंडी॥गोणी॥छला॥कंबरा॥नागी॥कुशा॥कामुकी॥इत्यादयःपत्न्यादिषु
इष्ट्याः दारशाब्दो वा विवपिप्राप्रत्ययालावकारणमाह दारशाब्दो नित्यं बहुवचनांतः पुल्लिंग इति॥अमी दारा इति प्रयोगः॥वो ३१

शीणामवाअ॥अणादउकारान्तादप्रणवाचिनः शब्दात्स्त्रियामीप्रत्ययो लवति॥सा च निविशात्पतिष्टपद्रा तिषुद्रपातआध्यस्था
क्रियाऽऽस्व्रमासवंप्रकृतिर्गुणः इति॥पट्वी॥पटुः॥मृद्वी॥मृदुः॥तन्वी॥तनुः॥लघ्वी॥लघुः॥पांडुरित्यादीनाम्‌ अनुकार्यउकारान्तात्प्रत्ययोलव
ति॥पंगुः॥वामोरूः॥करभोरूः॥तनूः॥इतिदृष्ट्जातिप्राणीजातरूकारादूप्रत्ययः॥नदः॥धेनुः॥यापधरस्याद्दन्तः॥अधर्वुः॥मायुः॥रज्जुः॥दा
नुरित्यादि प्रभृतः॥स्त्रिः॥भ्रुवकुशब्दादीप्रत्ययो लवति॥एणइति प्राप्तस्यापवादः॥नासोत्ता॥नापउभृतवतिः॥मतिशब्दवत्‌॥पत्न्यानाम
शाख्यादयइति॥विलक्षितिरिक्तस्य नामत्वान्‌ मित्रो ऊमित्यादिना विलक्षायायाः॥ततः आवंतादापइति मिलापः॥इवंतान्न
प्रासमासलोपइति मिलाः॥प्रवर्तते ऊप्रत्ययः आवंतानांग॥ गावद्॥ईवंतानां नदीवत्‌ युवतिशब्दस्याग्नि वद्ऊप्रत्ययः॥ब॥पंवंड
ऊनारंडाविनादिमतिप्रभिनाचंडः स्त्रीप्रत्ययान्तरूपस्य दस्यां सारधृतटीकायां॥ब॥ ॥अथ विलक्षणार्थो निरूप्यतेऽथ
स्त्रीप्रत्ययकथनानन्तरं विलक्षणार्थो निरूप्यते लिंगाधिप घमाध्मउद्यादिप्रत्ययाविलक्षादिः॥तदन्यद्‌॥अर्थविलक्षाय
विशेषरूपं तल्लिंगशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति यावद्‌ तास्य वलि गस्यार्थसमाहकारकालदश्चान्यवस्तुनि प्रथमाविलक्तिर्लवति
लिंगादावपि प्रथमार्थ इति क्वचिदप्रादिशब्दाल्लिंगप्रतिमा॥ एवचनानि॥तन्मतलिंगस्था॥रूपज्ञानं॥परिमाणं॥खारी॥द्रोणः॥आ
चर्यकः॥ो॥बहवः॥अत्र प्रथमा॥कविदितिअनामयदाणाद्वनमतअनादरस्तवयद्‌॥लिंगार्थप्रथमातिथम तादाहरणं प्रथमस्तुप
न्यस्यतितन्मध्यस्यति अत्र त्रिधापिपादेशसन्मात्रलिंगार्थे प्रथमा॥विरिवराज तराजत्यादिसर्वज्ञात्मा कृप्रथमादाहरणं॥कृदंतु॥
क्रियायदा पविवक्षितात्र नकार्यविलिंगार्थेगमयितव्यं स्पष्टं तु अन्याकृप्रथमायागावादाहरणं॥रविविवराजानराजतिअत्रराजन
इत्याख्यातनअनिहितकर्त्रीशिराजशब्दास्थमात्रप्रथमा॥राजतिपुंसुंकर्त्र्यो वचनं च तत्सर्वंप्रथमार्थः॥एवमन्यत्रापि इष्टव्यो॥राघादू
कुमारी॥राहूयते॥अविक्रियातिशयविलसितनारख्यातेनअनिहितकर्तृकारकं कुमारीति प्रथमा स्त्रीलिंगएकवचनं च प्रकाटम

व अतिशायनस्तुन क्रियाबाहुल्याताय प्रथमा प्रथुज्य । ततत्रापि व्यवस्था स्त्रि अर्थस्य एकत्वे एकवचनं द्वित्वे द्विवचनं बहुत्वे बहुवचनमिति प्र
सुं.ऊ.रा.पटा कटयितुं क्रमाडुदाहरति । नृपाल इत्येकवचनं । प्राग्यः समलक्ष्मणौ वितिप्रथमाया । द्विवचनं । संति संतः किंयं तद इति बहुवचनं । सोक
यद्यस्मन्मदप्युदाहरणं । कुमारी । शारातिश्चिरं । शारतः इत्याख्यातनामिति कर्तृकारकेऽपि लिंगबहुवचनत्वात्कुदाहरणं रोचयते ।
कुमारिका इत्यत्रापि स्त्री लिंगबहुवचनात्युदाहरणं सुमप्रत्ययस्वरेन । तत्प्रत्यये । राह्यतइति श्रुता वा क्रियातः रूपा
द्विताइतिक्रियाया प्रथमायाः उदाहरणं ॥ ॥ आमंत्रणे च लिंगा । घस्य संबुद्धौ कारणे च प्रथमा विभक्तिर्भवति । संबुद्धौ प्रथमायाः त्रिषु
वचनेषूदाहरणादर्शयति मांसस्तुहरणा विंदप्रसादप । रामस्त्वरा । गा विंदप्रसाद स्वरतिवएकवचनादाहरणं । कुमारो च
रमासाधामि तिद्विवचनादाहरणं । कृमधं लात्रपष्ठिनइति बहुवचनादाहरणं । धिविषय मंत्र द्विविषयादश्च वदः
लालागा आधासूणत्राश्चनिपात्य । तालाभरा । ध्यरूम श्रालाग्गाः । अस्तु तत्र त्पनमः । नविघातस्तुतिर्यस्मा सो अस्तु
ति: । तस्य संबोधनं अस्तुत । अथवा नास्नो नाति अस्तुतता सि उत्पनमः । लामाहा प्राकृ अधीष । अघा । प्रयस्म रंस्य आत्म ।
नाघस्मरलक्षाकाघस्मारा स्मर इत्यम । ॥ ॥ शेषा कार्ये कर्तृसाधनायदानपात्रविश्लेषावधे संबंध आधारलावाया: ॥म
षा: प्रथमायक्रय । द्वितीया । विलक्षयः । क्रमादेषामर्थेभवति । कार्ये द्वितीया । । कर्तृसाधनयोः तृतीया । दानपात्रे चतुर्थी । विश्ले
षावधे पंचमी संबंधे षष्ठी । आधारलावाया सप्तमी । । कारकविलक्षयः । उपपदविलक्षयश्चेति विला द्विधा । तत्र कारकविल ।
क्रिं दर्शयन्नादकार्यकर्म काराकत्वात्प्रथम आप्यसंज्ञा यो विकार्यो वति । तत्रवत्पदैत्वा छं । यथाघटंकरोति त्यत्र घट उत्पाद्यं क
म: । प्राप्यदृश्य यथा । घत सिद्धमवप्राप्यतायथा ग्रामं प्राप्नोति त्यत्र ग्रामः । संस्कारानामक श्चिदस्ति तिशयः । तदर्थकार्य: । यत्र कि
ययात्व ष्टादृष्ट वा गुण: । आधी । यातमलापकाषविक्रियातयथा व्रीहीन्प्रोक्षतितथावा विलंक्षालयति । । विकाराद्विका ३२

र्यथा । सामंसुनातिअत्रसर्वविष्णापरिण्यागनअवस्थांतरमापद्यत एवं चत्रिविधं कर्मकारकं कर्तुरीप्सिततमं अनीप्सितं च तथा युक्तं अपा
दानादिविशेषातदं अपिनं च तत्रापिद्वितीया विलक्षिते वा प्रवा । तत्राद्यस्योदाहरति कारुकः । कटंकरोति । तत्र उत्पाद्यं कर्म कष्ट: रूपं प्रा
तिवायु इत्यत्र रूपं कर्मसंज्ञायां यातादर्शनं क्रियया व्याप्यमानत्वात् अतिशयः क्रियातः अनयन मालाया वर्ण्यते । राजशानातिधर्मिष्ट इत्य
त्र राज आप्यकर्म सा संस्तुनातिसाम पाइत्यत्र सामा विकार्यकर्म । अनीप्सितस्य कर्मणो विषापक्षान्त्या द्विधमवगंतव्यं । यथा द्विष
कं ष्ट नातिग्रामं गच्छन्तृणं स्पृशतीत्याद्यद्वं । तथाअपादानादिविशेषानुदेमक थितं च कर्मनत्रापि द्वितीया क्रियाय घ्यागांक्षीरं दोग्ध
न्यत्र क्षीरं मुख्यं कर्म गां त्वअपादानादिविशेषानर्हत्रिकं । सुख्यकर्मकथितं कर्म तत्रापि द्वितीया द्विकर्मकेषु । प्रमुख्यमुख्यक
र्मयुक्त मस्तुरव्यं कर्मज्ञयं । तत्र द्विकर्मकाः दुह्याच्यरु धिप्रच्छिचिञ्ब्रूशासुजयमादयः । एवं कारकद्वितीयां प्रदर्शितां
उतातान्यत्र अपि द्रष्टपतइति । अभितः सर्वतसार्या गाः रूपातः श्रूयमाण: प्रत्यक संबंधात् । अभितः सर्वतया सासात
त्यायोः इति विग्रहः । तथा धिक्रूसाक्षया । गातसंघा अ । य डितां तष्ट द्वित्रि रूपक षुउपर्या दिषु त्रिषुउपरि अधि अधस्य ।
तसु द्वितीयाकार्याशयाक्रन्या इत्यर्थः । ताता न्यत्रापि स । मयानिकखाद्वाप्रतीयागधापिप्रघाशयाग । मन्यत्रापि द्रष्टप । तत्र ।
दाहरति ग्राम मभितो नदा वहति अभितो ग्रामं । सर्वतो नगरं । अत्रा भिसर्वतसा योगे द्वितीया । धिक् दवदत्तमिति धिक् दवदत्तमिति धि
क्रयागा । उपरादितउपर्युपरि । साधमध्यधिनगरमधोधः इत्यत्र अडितानां त्रिषु धि अधस्य एषां योगे द्वितीया तातान्यत्रापि द्रष्टव्य इ
सुक्तवादव्यथाशयागमन्यत्रापि द्वितीया वगंतव्या । समयाग्रामं निकषाग्रामं हा कृष्ण मिनं । तथा लोकाश्च यस्य सिद्धिरिति विश्वमाणा
वाद अन्यत्र अप्रयोगितान्युदाहरणानि श्रूयमस्त्वा निर्प्रघालक्षणे बूतार्ख्यानलागवाक्षास्तु प्रतिपर्यनव इत्यादि । तथा गति बुद्धि ।
प्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणां त्रिप्रत्ययकारयति रिक्ताध्यालयः । कर्तृसत्रिप्रत्ययानां कर्मत्वं वति तथा शत्रूनगमयत्स्वागानिष्टकाश्रा

कुंऊपटी॥

मउपविश्वन।इत्यातषामधिपूर्वाणामाधारा पिकर्मी तथाउपश्चउश्च धिश्राङ्पूर्वस्यवसातः॥श्र निनि पूर्वस्य विशातराधारः।कर्मनवति
।रत्यादितानान्यत्रा पिदृश्यतइत्यतश्चलादवावगंतव्यं।कालाध्वनारिति।कालाध्वनानिरंतर्यवा व्यमति कालवाचकादश्रध्ववाचका
दचशा।स्थाद्वितीया।मासमधीते।मासपर्यंतं निरंतरं।श्रन्यथामासस्य छिरधीते।क्रोशंपर्वतः।श्रत्राध्वानारंतर्यं॥ ।तृतीयांदर्शयति।क
र्तरिच्श्रधात।क्रियाश्रयकर्त्रि श्रर्थेतृतीया नवति।क्रियाश्रयंकर्मादिनामपिसंनवति तन्निहत्यर्थं प्रधानक्रियाश्रयइत्युक्तं।नाकवा
लं कर्तार्यतृतीया।साधनचकिंनामसाधनं क्रियासिद्धुपकारकंसाधनं क्रियामिद्धिउपसंपन्निदिताचनश्रसाधारणाञ्चनकारकं।साधकत
नंकरणमितियावदातस्मिन्करणेतृतीयावित्तक्तिर्नवति। उदाहरति।निन्नाशारणरामणरावणालाकरावणः।करायणविदा
णापिवानरेर्युध्यतश्चनः।लोकाद्रावयतिक्रंदयतिला करावणः।एवंविधेरावणारामणश्चारणनिन्ना।श्रत्रलदनक्रिया
श्रयः।प्रधानहृतःकर्त्ता रामः।तत्रतृतीया।क्रियासिद्धुप कारकाञ्चनकरकाञ्चनकरणश्चात्साधनंशरः।तथापितृतीयाए
वंवानरेरितिकर्त्तरितृतीया।करायणेतिकरणतृतीया। वानरैः।करायणविदाणापिसउनर्युध्यते।करायणेतिज्ञाता
।वचनं॥ ।चतुर्थीदर्शयति।शाषाः।कार्यत्यादिनादान पात्रचतुर्थीविहिता।नादववित्राणाति।दानपात्रसंप्रदामकारकइति
सम्प्रकाश्रायाउध्यपदायातयत्रतद्दानपात्रंनामसंप्रदानकारकंतत्रचतुर्थी॥वदविदगांददाति।श्रत्रगादानस्यावदं विद्पात्र।रा
ज्ञदंडददाति।रजकस्यवस्त्रंददातीत्यादौसंप्रदानकारकत्वानावान्नचतुर्थी॥पंचमीदर्शयति।विश्लाषावधावितिपूर्वकिंव्यवाष्टविश्ला
षाविनागः।ससंयोगपूर्वकः।तत्रायावधिःयस्मात्कर्मकर्तृरूपंपश्यतिवाहुकः।रत्यत्ररूपंकर्मसंस्कार्यं।यातादर्शनंक्रियया श्रापज्ञान
ताश्रतिशयः।क्रियतश्रात्मनमालावश्यावश्रीतराऊंपशाप्नोतिधमिष्टइत्यत्रराज्यं श्राप्यकर्मासामंस्तानातिसामपाइत्यत्रसामाविकार्यं
कर्मश्रनीप्सितस्यकर्मणाःषापदत्यांछिधमवगंतव्यं।यथा।दुग्धिकंपश्यति।ग्रामंगछन्तृणंस्पृशति।इत्यादयः।तथा श्रपादानादिवि ३२

इषानदमुकथितंचकर्मनत्रापिद्वितीयाऊयायथागांकारंदोग्धीत्यत्रकारंसुखंकर्मगोसुश्रपादानादिविशाषानदयुक्तंसुख्यकर्म
कथितकर्मतत्रापिद्वितीया।द्विकर्मकधाधातुसुमुख्यकर्मयुक्तमसुख्यंकर्माऊयं।तद्द्विकर्मकाः।उक्ताव्यर्थकृधिप्रछिविवृशासुइत्य
वमादयः।एवंकारकद्वितीयांधृत्उडिनीतष्ठुतानान्यत्रापिदृश्यतइति।श्रनितसमवंतासायोगाद्धातश्चूयमाणउत्यकंसंबध्यते।श्र
निसर्वयाश्चासातयायोगइतिविग्रहः।तथाधिक्जाक्ष्ययोगा।तथाश्राश्रडिनीतष्ठुद्विविरुक्षुउपयोदिष्ठुत्रिषुउपरिश्रधिश्रधसपने
उद्वितीयाकार्यार्थव्याकर्वा।इत्यर्थः।तानान्यत्रापिसमयानिकखादाशतियोगावपियश्राश्रयोगा।मन्यत्रापिदृश्यत।उदाहरति।ग्राममम
नितानदीवदतिश्रनिताग्रामं।सर्वतानगरं।श्रत्रानिसर्वनासा योगाद्वितीयाधिक्जादवदत्तमितिधिक्योगाशारानितसुपडपरिग्राम
धमध्यधिनगरंमध्येयु।इत्यत्रश्राश्रडितानासुपरिश्रधिश्र॥ श्रसूर्याणांयोगाद्वितीयातानान्यत्रापिदृश्यतइत्युक्तत्वादयथाउय
गमन्यत्रापिद्वितीयावगंतव्या।समयाग्रामंनिकरव ग्यामंदाद्यामिनं।तथालाकाशषस्यमिद्विरितिवक्ष्यमाणत्वाद
श्रन्यथाश्रुशसंवितान्यसुदाहरणानिश्रूयमस्त्रणानि।य। यालक्षणंछन्दताख्यानलागवाश्वासुउतिपर्यनवइत्यादि।तथागति
उद्विप्रत्यवसानार्थयाश्चकर्माकर्मकाणांत्रिप्रत्ययव्यतिरिक्त स्थालयः।कर्तासित्रिप्रत्ययांतानांकर्मनवति।तथाशीङ्स्थानष्टागतिनिष्टक्षै
श्रासउपविशान।श्रत्यातषामधिश्ववीणामाधारापिकर्म।तथाउपश्रउश्रधिश्राङ्पूर्वस्यवसातः॥श्रनिनिपूर्वस्यविशातराधारःकर्मनवति
इत्यादितानान्यत्रापिदृश्यतइत्यतश्चलादवावगंतव्यं।कालाध्वनारिति।कालाध्वनानिरंतर्यवाव्यसतिकालचावकाद।श्रध्ववाचकाद्व
त्रा।श्चाद्वितीया।मासमधीते।मासपर्यंतंनिरंतरं।श्रन्यथामासस्यछिरधीते।क्रोशंपर्वतः।श्रत्राध्वानारंतर्यं॥ ।तृतीयांदर्शयति।कर्तरिच्श्रध
ान।क्रियाश्रायकर्त्रिश्रर्थेतृतीयानवति।क्रियाश्रयंकर्मादीनामपिसंनवति।तन्निहत्यर्थंप्रधानक्रियाश्रयइत्युक्तं।नाकेवलंकर्ता
र्यंतृतीयासाधानंचकिंनामसाधनंक्रियासिद्धुपकारकंसाधनंक्रियासिद्धिउपसंपन्निदिताचनश्रसाधारणाञ्चनकारकं।साधकतनंक।

कं॰रूपदीप

रणमिति यावत् तस्मिन् करणे तृतीया विभक्तिर्भवति। उदाहरति। तैः शरैः रामेण रावणो लोकरावणः। करायणविदारणपिशा
नारेर्बध्यातघ्नः॥ लोकान् रावयति क्रंदयति लोकरावणः। एवंविधो रावणो रामेण शरेण निहतः। अत्र हननक्रियाश्रयः। प्रधानहेतु
कर्तृ रामः। तत्र तृतीया क्रियासिद्ध्युपकारकत्वेन करकत्वेन करणत्वात् साधनं शरः। तत्रापि तृतीया। एवं वानरैरिति कर्तरि तृतीया
। करायणेति करणे तृतीया। वानरैः करायणविदारणपिशुनर्बध्यात्। करायणेति ज्ञातावकवचनं॥ ॥चतुर्थीं दर्शयति। श्र
द्धा। कार्यस्यादिना दानपात्रं चतुर्थ्या विहितं। तादृग्विषयेण तिदानपात्रं संप्रदानकारकमिति। सम्यक् श्रद्धया बुधैः प्रदीयते यस्मै तद्दा
नपात्रं नाम संप्रदानकारकं। तत्र चतुर्थी। विदविदुषे ददाति। अत्र गोदानस्य विदं विद्वत्पात्रं। राजा दंडं ददाति। रजकस्य वस्त्रं ददाति।
त्यादौ संप्रदानकारकत्वाभावान्न चतुर्थी॥ अथ पंचमीं दर्शयति। विश्लेषावधिर्विभिन्नपूर्वकं यत्र वा स्यात्। विश्लेषो विभागः संसं
योगपूर्वकः। तत्रावधिः यस्माद्विभागो ज्ञायते स च। लतया चलतया वा विवक्षितः। तत्र तस्मिन् विश्लेषावधौ अपा
दाने अपादानत्वात् इति पंचमी विभक्तिर्भवति। चलतया विवक्षितस्य विश्लेषावधेरुदाहरणं। धावतोऽश्वात् पतति इति। अ
श्वस्य नसंयुक्तस्य चलरूपस्य अश्वसंनद्ध विश्लेषावधिस्तत्र। अश्वावधिः तस्य चलत्वात् अतः नार्थधावत इति विशेषणं। वृक्षात् पतत
ते अचलस्य विश्लेषावधेरुदाहरणं॥ ॥षष्ठीं दर्शयति। संबंधषष्ठीति स्वस्वामिसंबंधादौ संबंधलिंगार्थकारकादिव्यतिरिक्ते षष्ठी
विभक्तिर्भवति। संबंधः स्वस्वामित्वनिष्ठोऽपि राजादिविशेषणादेव षष्ठी न तु पुरुषादेरिति ज्ञातव्यं। राज्ञः सभायां ह्रियः। पितारं तस्य
ज्ञानं पूर्णा वदनं पद्मकवीनां रसवद्भवद् इति क्रियाव्यागिनाम्। रूपादयो राजादिति विशेष्यात। संबंधस्य विशेष्येण विशेष्य
लावादि। षष्ठी अव्ययता। राज्ञ इति पक्षापि वा रिति क्रियायुक्तमिति विज्ञाव॥ ॥आधारनाम्नं सप्तमीं दर्शयति। तत्राधारत्वाध्य
धिकरणसंज्ञा। क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वा आधार अधिकरणसंज्ञा। तच्चाधिकरणं त्रिविधं। औपश्लेषिकं सामीपिकं वा ३४

ति। तत्र औपश्लेषिकं एकदेशवृत्ति व्याप्यवृत्ति अभिव्याप्यवृत्ति त्रिविधं उदाहरति। कटे आस्ते कुमारः। सो इत्यत्र एकदेशवृत्त्यौ
पश्लेषिकमधिकरणं। वटे गावः शेरत इति सामीपिकमौपश्लेषिकमधिकरणं। तिलेषु विद्यते तैलमिति व्याप्यवृत्ति औपश्लेषिक
मधिकरणं। हृदि ब्रह्मास्ते परमिति अभिव्याप्यवृत्ति औपश्लेषिकमधिकरणं। इत्याधारसप्तमीं निरूप्य भावसप्तमीं निरूपयति। भावस्था
हेत्वाद्यभावः क्रियालक्षणं तत्रापि सप्तमी। प्रसिद्धक्रियया अप्रसिद्धक्रियायाः लक्षणं बोधनं भावः। यथा वर्षणं प्रसिद्धक्रियातय
गोरागमनमप्रसिद्धक्रियालक्षिता। यत्र क्रियांतरं लक्ष्यते तत्र भावलक्षणः। तत्र सप्तमी भवति। वर्षति देवे वारिआयातः। पतत्सु अंशुमालिनि पति
तारातिः। देवस्य मेघस्य वर्षणक्रियया गोरागमनक्रियाल। क्षिता। तथा अंशुमालिनि सूर्यस्य पतनेन भ्रमयनश्रांतेः। यात्राः पत
नेन लक्षितमिस्खलत्य च क्रियालक्षणेन सप्तमी॥ ॥उपपाक र्थकर्तृसाधनइत्यादिवत् उपपदविभक्तीर्दर्शयति। विना सह
नमा ऋते निर्धारणस्वाम्यादिलिङ्गैः एतैरपि योगात् द्वितीय द्या विभक्त्या भवति। आदिशब्दस्य प्रत्येकं संबंधः। तेन विना
दिलिङ्गैः योगे द्वितीया। सहादिलिङ्गे तृतीया। नमआदिलिङ्गे चतुर्थी। ऋते इत्यादिलिङ्गे पंचमी। निर्धारणादौ षष्ठी। स्वाम्यादिलिङ्गे स
प्तमी। इति यथाक्रमं उदाहरति। विना पापं सर्वं फलति। विना श ब्दस्य योगात् पापमिति द्वितीया। अंतरेणाक्षणं किं ज्ञानवितरं अक्षिणी
द्वितीया। तत्रास्यां विना किं ज्ञानवितानत्यर्थः। अंतरा त्वां मां मध्ये। अंतरान्तराष्टमध्यवचनं। विना अंतरेण अंतरा इत्यादिपदद्वयास्सं। सहावि
योगे तृतीयां दर्शयति। सहशब्दस्तुल्ययोगितायां विद्यमानतायां च विद्यते तुल्ययोगिता बहुव्यक्तिएकक्रियानिर्देशः विधिक्रमेणोदा
हरणानि। सपुत्रेण छत्री राजा। अत्र छत्रं ज्ञातत्वं तुल्ययोगिता। सद्वयस्यनंदरश्रयेण तुल्ययोगिता। सहशिष्येण गतो गुरुः।
इति क्रियातुल्ययोगिता। सदेवदत्तानि धत्रैर्नीरवेदति गर्धनीत्यत्र विद्यमानतासदार्थः। विद्यमानैरपि दत्तानि धत्रैरित्यर्थः। सहशब्दः
श्चात्रामित्रेणातुल्यार्थेषु लोपमाव्यतिरिक्तैः तृतीया षष्ठी च। राज्ञा तुल्यः। राज्ञस्तुल्यः। सार्धं। सार्धीकृतं। प्रहृतयः। सहादयः। सार्धं नयना

न्यांस्तह्यादंताः।मार्द्धंनिलिद्धंति।साधुकृतामताव।ता।कन।इत्यादिनमञ्जा।दिलितयींगमउथा।दुत्रयिति।नाम।नारायणायनाम।।या।गना
पुंडाधयाप रायणाय निवउथा।एवंस्वस्तिराज्ञ।मामायद्वाहा।पितृस्त्यस्वधा।अलंमल्लोमल्लाय।अत्रअलंशब्दसामर्थ्यं।अन्यत्रउअलंविवादनाव
षट्अन्नाय।हृणायमन्यात।फा।लल्यायाति।विप्रायप्रतिष्ठाणति।गां।प्रतियणति।प्रतिज्ञानाति।अउद्दणति।इत्या।।दो।वानायकपि
लाविद्युद्ध्यातायकोनः।इति।यथाप्रायागमा।दिशब्दाद्गृयं।। कातइत्यादियोगपंचमी।कातज्ञानादनस्वक्तिः।अन्यायदा।छिदारः
तिग्रायामाद्।इतराग्रातआरामाद्।आराद्दूरसमीपवाग्नवीग्रामात्।अत्राराग्रामात्।दक्षिणाद्दिग्रामात्।उत्तमेनंआरत्या।उत्तमन
प्रवृत्तिधर्मविरति।द्वादवदिः।प्राकास्वकः।प्रत्यक्इत्यादि। उत्ताद्गृयं।निर्धारणादोषष्ठी।निर्धारणेविधाणतिक्रियायुणजा।
तिति।समुदायादेकदेशस्ककरणं।निर्धारणं।तत्रषष्ठी।क्रिया पराणं नगवदाराधका अष्टइति।अत्रक्रियापरसमुदायादेष
एकक्रियाणातपांक्षत्रियः।श्रुरणनगवदाधकस्यावे शिष्यानेपृथक्करणं अतः।क्रियापराणामितिसमुदायषष्ठी
।गवांकृष्णासंपन्नक्षीरा।अन्वयुणनागासमुदायादेकदेशस्कृ। क्रियतापातषांक्षत्रियाश्रुरतमइति।क्षत्रियत्वजात्यासमुदाय
देकपृथक्करणं।आदिशब्दात्कचिदप्राधान्यकर्मणिषष्ठीवा।। रस्यकृजतिरागःदिसायां।वारस्यउजासयति।निर्दतिप्रदंति।नाट
यति।काथयति।पिनष्टिवा।मपिपानायत।इत्याद्यन्यदपिआदिशब्दाद्गृयं।। ।।स्वाम्यादियोगेसप्तमी।।गोषुस्वामी।गवांस्वामी।स्वा
म्यादिनिस्वतिचकारात्षष्ठी।एवंगोषुइश्वरः।गवामीश्वरः।गोषुअधिपतिर्गवामधिपतिः।एवंदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतिर्योगेसप्तमी
षष्ठीवाज्ञेया।आसेवायामाङकलायामव।आयुक्तः।कुशलाव्याख्याने।व्याख्यानस्यवा।इत्यादिशब्दाद्गृयं।।कर्तृकार्योयारक्तादो
कृतिषष्ठी।कर्तृरिकार्यकर्मणिचषष्ठीभवतिक्तादिवर्जितकृदंते।आश्चर्यउद्धस्यमानाव्यासम्यकृतिः।इद्धव्यासः।ख्यातः।कर्तरितत्रषष्ठी। ३५
।भारतस्यश्रवणं।भारतंश्रवणस्यकर्मा।कृयोगलक्षणाषष्ठीउत्तयत्रज्ञेया।क्तादियोगेतुमयाकृतंग्रामंप्राप्तः।आदिशब्दात्ग्राममंग।

चन्द्रधर्मंलजमानः।अत्रापिविवाद्यस्तुलचकाणः।दर्वदिदृक्षुः।आत्मानमलंकरिष्णुः।दित्यादयोउकः।लक्ष्याकामुकइति।अत्रनिषेधः
कटंकृतवानअनेनकायामंगोउस्वकंवान।इत्यादोक्तादियोगादनषष्ठी।स्मरतोचकार्यं।स्मरत्यर्थप्रयुज्यमानेकार्यकर्मणिषष्ठी।म
ातुःस्मरति।विकारादुक्तमिति।अप्राधान्यएव।मातरंस्मरति।।हेतौतृतीयापंचमीचवक्तव्या।हेतौसाध्यकृतृतीयापंचम्योवक्तव्य
।अनित्यः।शब्दःकृतकत्वान्कृतकत्वात्वा।इत्यादितो।।वतयस्यादत्तः।कारणंतत्रपंचमी।।वीराद्भिन्नतिव्याघ्रात्स्यतिविद्युत्यातागर्जितः।ष
ष्ठीहेतुप्रयोगे।हेतोप्रयागषष्ठीःकस्यहेतोः।अन्नतृकारणेतिदृष्टंतज्ञावलरूयाण।तृतीया।शिष्यंशुश्रूषणेपश्यतिउत्तरयापञ्चम्या
र्थः।संसारसमारणअसारतयापश्यतीत्यर्थः।।येनांगविकारः।।य। नांगानविकृतेनांगेनाविकारस्तस्मात्छिद्रांग्रादगतृतीया।विकार
श्रुस्वनाधिकवाल्यां।द्विविधः।अक्ष्णाकाणः।पादनखंडःइत्यादो स्वतंत्रोगनविकारःखरनत्रिलावनः।वड्यापावत्तर्खंडः।इत्या
दा।आधिक्यनधिकारः।।जनिकर्तुःप्रकृतिः।जनिर्जननंज नःकर्तातस्यप्रकृतिर्मूलकारणं।एतादवविधाणति।जाय
मानस्यकार्यस्यापादानमूलकारणंअपादानसंज्ञंभवति।तत्र पादानपंचमी।यस्माद्ध्रुवाः।प्रजायंततत्सद्ब्रह्मेति।अत्रजनि
प्रतिकर्तृंभृतानांजायमानानांप्रजानां।यच्छब्दवाच्यमुपादानंतस्मात्पं वमी।।भुवोआदियोगपाटना।दियोगपंचमी।आपाटलिपुत्राद्दृष्ट
ष्यादवः।पाटलिपुत्रंनामनगरंमर्यादीकृत्यावृष्याप्यवादृषः।इत्यर्थः।आदिशब्दादपपरावर्जिते।अपग्रामात्।इत्यादिज्ञेयं।तादर्थ्येचतुर्थी
वक्तव्या।।सार्थोयस्यतत्तदर्थं।तस्यभावः।तादर्थ्यसंयमायश्रुतंधार्मतारा।धर्मायसंयमं।धर्मामाकायामधाधेधनंदानायकल्पते।इतिनरा
ःसंयमार्थंश्रुतं।धर्मार्थंसंयमं।मोक्षार्थंधर्मं।दानार्थंधनंकल्प्यंचधनंधार्तेइत्यर्थः।कृत्यादियोगचतुर्थी।कुध्द्रुहईर्ष्या।असूयाश्राघ।कु
डकी।आपधारिस्पृहि।एतेकृत्यादयः।तथाकर्मयधातुयोगप्रियमाणानाचउर्थी।।सोपसर्गाकुधिद्रुहोर्योगद्वितीयाइतिचकारात्
ज्ञातव्या।उदाहरणानि।कृरायकुध्यति।मित्रायद्रुह्यति।सोपसर्गोत्तु।कृरमभिकुध्यति।मित्रमभिद्रुह्यति।गुणवातअसूयति।।बाइ

भंजराटीप

ष्यति। गोपीस्मरात्कृष्णायश्लाघते। ऊनतिष्ठते शपते वा। नक्षायधारयति। माकंदरिः माधवे स्पृहयति। राज्ञो रोचते विजयः॥ इति
यथाप्रयोगं द्रष्टव्यं ल्यब्लोपे पंचमी वक्तव्या। ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पंचमी वक्तव्या। हर्म्यादि प्रेक्षते। हर्म्यमारुह्य प्रेक्षते। आ
सनात्प्रेक्षते। आसनमारुह्य प्रेक्षत इत्यर्थः॥ निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या निमित्तात् आयाद्यनवाचिनः॥ आपादात् पंचमी क
र्मयोगे सति वक्तव्या। चर्मणि चर्मनिमित्तं द्वीपिनं व्याघ्रं हंति। दंतयोर्निमित्तयोः कुंजरं गजं हंति। वालस्य निमित्तं चमरीं हंति। सीम्नि
सीमायां निमित्तभूतायां पुष्कलको नाम कस्तूरीमृगोऽधिपतिर्हतः। विषयत्वात् कर्बुरः॥ अत्र तर्कः॥ क्रियाश्रयस्यानादरेऽधिकरणमि
ति विषये सप्तमी। षष्ठीसप्तम्यौ वानादरे। अनादरे द्योत्ये षष्ठीसप्तम्यौ भवतः। माता पित्रो रुदतोः प्रव्रजति। मातापित्रोरि
ति षष्ठीसप्तम्यौ। रुदति रुदतो वा प्रव्रजति असाधुवृत्तिर्वारयन्त्यपि श्रेयसमार्याया तिसाधुमार्गेण। प्रव्रजत्यसाधुवृत्तिर्वारयत्य-
पि श्रेयसमार्याया तिसाधुमार्गेण। प्रव्रजत्यसाधुवृत्ति वारयन्त्यपि श्रेयसमनार्याया त्वसाधुमार्गेण प्रव्रजनात्क्रांत
तां गतस्यार इत्यत्र अनार्याया त्वसाधुमार्गेण त्वया विदग्ध। दनादरः। अन्यत्र ज्ञानादिति विशेषकः। इत्युक्ता तत्कर्मण्या
पि सप्तमी। अधीती व्याकरणे। अन्यार्थ प्रथमा। यदिति यदा। इदं कार्यत्वादितियदा इदं कार्यत्वादि कर्मकारकादिकमान्य
नाख्यातेन कृतात्तद्धितसमासात्यंत्र कं भवति। तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या घटः॥ क्रियते अत्र ततइति आख्यातेनाभिहित
कर्मणि प्रथमा घटः। कार्य इत्यत्र कृता एव त्यायनत्रांक कर्मणि प्रथमा। राजा राज्ञा तइत्यत्र तइत्याख्यातेन कर्तरि क्रिया राज
ति प्रथमा। अकाम नरकं वस्ते को ज्ञ मिति तद्धितेनाभिहित कर्मणि प्रथमा। प्राप्तसुदकं यामं प्राप्तोदको ग्राम इत्यत्र समासेनाभि
त प्रथमा इत्यादिज्ञयं। छंदसि स्यादिं सर्वत्र छंदसि सर्वत्र कारकसर्वविभक्तिर्भवतीति दधाज्ञो दातिदाधिज्ञा दातार्थः प्रतिब्रा
ब्राह्मणस्य विरिति। ब्राह्मणस्य विश्वं तिष्ठतिति द्वितीयार्थे प्रथमा। ब्रजतो धीरज्ञ रिति ब्रजंतो गोप्या धीरज्ञ रिति प्रथमार्थे द्वितीया॥ ३६

इत्युद्धारमतिना सरस्वतीसूत्रवृत्ति विहितिं वितन्वता। भंजराजविदुना प्रविशेषकारकप्रकरणं निरूपितं॥ विभक्तौ नामधर्ववृत्तिर्य
निरूप्याथानंतरं अर्थवत्त्वाद्याविलक्षयः। तद्विशिष्टानां पदानां समासान्निरूप्यत इति समासनिरूपणं प्रतिजानीते। समास
प्रत्ययनाम्नः। नाम्नोऽवनामानि च आदेश्य द्वि नामानि। तेषां नाम्नां क्वचिद्रूपायाः क्वचिद्बहूनां नाम्नां अव्ययायोग्य इत्समासा भवति वक्ता
रादानतद्धितानापि भवति। यतोऽव्ययायोगपाद्वसात्यवसमासो भवति तेतानोऽर्थविरूपस्यैत्या दोविपरीतायायसमासो नास्ति अथवा दे
वदत्तस्यलार्यविरूपस्य श्रमित्यत्र मध्यवर्तिनां नार्योऽविरूपत्वात्थायाः परस्परमन्वयायोग्यता नावात्र समासः। समासस्थानायनाम्नामित्य
त्रनामाख्यातवापसर्ग निपाता इत्यादिभिप्रसिद्धं नाम पदामव॥ नामप्राप्तिनाम्नाऽतो अन्यथा अवितक्किनामात्यतल्लक्षणव जिर्नामा
सि समासक्रियमाणे। समासप्रत्ययायां रितिसूत्रं सर्वं स्य दाश्रितया वितर्कका निराकरणाय अर्थवद्विहितं क्विविशिष्टानां
पदानां समासानिरूप्यत इति प्रतिज्ञातवान् स इत्यलंकृतात स्मादत्र पदपर्यायो नाम शब्दाविहितः समासः। स
द्विधः। तादवदर्शयति। अव्ययीभावसमासरूपाद्भावबहुव्रीहिः॥ कर्मधारयादिद्विघ्यति। लक्षणानि दर्शयति पूर्वपदप्रधाना
व्ययीभाव इति पूर्वव्ययव्ययीभाव इत्यत्र अव्ययपूर्वव्यय व्ययीभाव इत्यत्र अव्ययपूर्वप्राधान्यानेवपूर्वं वर्तिनि अव्ययीभा
वइति सूत्रार्थः। तेन ब्राह्मणेत्र अब्राह्मण इत्यादौ अव्ययपूर्वकत्वेपि अप्राधान्यात् अव्ययीभावत्वं द्वियतत्पुरुषोत्तरपद प्रधानो। च
त्तरपदस्य प्राधान्यात् तत्पुरुषः परपदप्रधानः। द्विगोस्तु समाहारार्थेवत्त द्वितार्थे वत्तरपदप्राधान्यं। उपैहमृ पिष्टसंकेता। समाहा
रलक्षणस्यात्तरपदस्य प्राधान्यविवक्षयादशानां ग्रामाणां समाहारादशग्रामीत्यादौ विशेषणविशेष्ययोः। एवंच तायाग तस्माहारलक्ष
णस्य परपदार्थस्यैव प्राधान्यमित्याश्रयेन द्विगोरपि परपदप्रधानता भवतीति। यो उक्तेऽकर्मधारयो॥ वोन्यपदप्रधानो बहु
व्रीहिरन्यपदप्रधानः। तस्य क्रिया भिसंबंधादित्यतः सर्वत्राव्ययीभावादौ दृष्टावन संबंधात्। क्रिया योगि त्वन पूर्वादि पदानां प्राधान्या

वित्यर्थः॥ निषादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषः। निषादः स्थपतिः सोऽपि स्थपतिरिति कर्मधारयः॥ इत्यादौ तत्पुरुषकर्मधारययोः समवाये कर्मधारय
पदयोः॥ इत्यत आह उत्तरपदप्रधानो बलवानिति। ननु विभक्त्यन्तपदानि प्रयोक्तव्यानि किं समासेन स्यात् अत आह। एकपद्यमे
कार्थ्यं च समासप्रयोजनं। अनेकपदानामेकपद्यं। अनेकार्थानामेकार्थ्यं। यथा स्त्रियमधिकृत्य वर्तत इति वाक्ये गौरवोच्चारणप्रयत्न।
गौरवं स्यात् समासे तूच्चारणप्रयत्नलाघवं स्यात्। इदमेकं प्रयोजनं। एकपद्यात् स्वरवर्णादेः एवमपि प्रयोजनं तथा विदिक
प्रक्रियाप्रसिद्धमाधुर्यादि एकार्थ्यं च प्रयोजनं। अधिस्त्रि इति स्थिते। स्त्रीशब्दात् विभक्त्येकवचनमाम्। एवं सति स्त्रियं अधिकृत्य वर्तत इति
विग्रहः। विग्रहशब्देन किमुच्यत इत्याह। अव्ययार्थसम र्थिका पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति यावत्। अव्ययार्थम
र्थसमर्पयितृ दर्शयति एवं विधः पदसमुदायो विग्रहः। वा क्यमिति यावत्। विग्रहशब्दः पर्यायः। सं वादवाक्यं अवयवी
वस्मृतीत्यर्थः॥ ॥पूर्वं व्याख्याव्ययीभावः। अव्ययं पूर्वं पदमस्ति यस्य पदसंबंधः। साव्ययीभावसंज्ञको भवति
। अन्तर्ग्रहणं अव्ययीभावसमास विशेषसंज्ञा विहिता। समा सश्चाद्यन्ता आ मित्यधिकारस्त्वाद् समाससंज्ञायां॥ ॥समा
सप्रत्यययोः। समासवर्तमानायाः विभक्तेः। इत्यादयः परत्वमव ति। इत्यमात्र किंचित्कृत्तद्धितसमासाश्चेति नामसंज्ञायां। तस्मा
त्सुपो लुगित्यादिना स्यादि विभक्तिः। अधिस्त्रि सि इति स्थिते। नपुंसकं। नपुंसकमव्ययीभावो नपुंसकलिंगो भवति। प्रयोजनमाह।
नपुंसकत्वाद्ध्रस्वमिति। नपुंसकस्य तिष्ठति ह्रस्वं। अव्ययीभावादव्ययीभावात्परस्य विभक्तेर्लुक् भवति। अधिस्त्रि इति सिद्धं।
शब्दकार्यमित्यानन्तर्यं अव्ययीभाव इति दर्शितं। आधारे गृह्यकार्यमित्यर्थः। राज्ञमतिक्रांतमतिरिक्तं। नावमतिक्रांतमति
नु इति विग्रहः। समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलुकि स्वत। नामसंज्ञायां सोऽन्तः नपुंसकात् ह्रस्वादेशः संध्यक्षराणामिकारोका
रावुक्त्वा विति इकारउकारौ। अव्ययीभावादिति विभक्तिलुकि रूपसिद्धिः॥ ॥यथाकमिति नपुंसकस्यमादेशः। यथाशक्तिः। अमादेशः। ३७

र्थे विद्यमानस्य समस्यते। यथा। उपकुंभं। साहचर्यानसमस्यते। अन्यानि साहचर्यादपि समस्यंते। यथा सदृशः सख्याः सखि। अव्ययी
भावः। अतिक्रमनमतिक्रमः। राज्ञ इति विग्रहः। पूर्ववत्समासकार्यं कृते। यथाशक्ति सिध्यति॥ अतोमन्। अतः। अम्। अन
अकारांतादव्ययीभावात्परस्या विभक्तेरम् भवति। अंतं वर्जयित्वा। अतो ग्रहणं पंचम्या उपलक्षणार्थं। पंचमीवर्जमित्यर्थः। कुंभस्य समी
प इति विग्रहः। समीपार्थेऽव्ययं समस्यते। समासप्रत्यययोरिति कृते षष्ठ्येकवचनस्य लुकि कृते नामसंज्ञायां सि। सेरमा
देशः। उपकुंभं वर्तते इति प्रथमैकवचनं। उपकुंभं पश्य इति द्वितीया। वा टाङ्योः। टाङि इत्यंतयोः। वा अम् भवति। उपकुंभेन कृतं उ
पकुंभं स्य समीपवर्तीत्यर्थः। कश्चिदाननकृतमित्यर्थः। उपकुंभं दक्षिवत्पूर्वा कुंभस्य समीपवर्तमानादित्यर्थः। एवं सर्वत्र ज्ञेयं।
। उपकुंभादानय। अत्र अतः इति सूत्राद् अम् न भवति। अतो सु इति। सर्वविभक्तिषु अमापवादमाह
ह्रि विहिता। तदनंतरं अवं वर्जयित्वेति निषेधसामर्थ्यात् दपि विभक्तिलुक् निरर्थकादिलुक् अपि विष्पत। ह्रिअस्या
निषेधकत्वमकरिष्यत्। तस्मात् उपकुंभस्य न लुक् वि भक्तिः। उपकुंभादस्य इति षष्ठी। उपकुंभं उपकुंभेवा निधेहा
ति सप्तमी। वा टाङ्योरिति विकल्पेनअम्॥ अवधारणार्थे यावति। यत्पूर्वपदमव्ययीभावो भवति। शेषं स्पष्टं यावंत्यमत्राणि तावंति अत्रा
णानामंत्रयस्वेति विग्रहः। अवधारणार्थे यावत् इत्युपमानं अव्ययीभावः। यावदमत्रमिति रूपसिद्धिः। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं वर्त
ते। अभावेऽव्ययीभावः। समासप्रत्यययोरिति षष्ठ्या लोपः। कृष्णादेशः। अतोम् पूर्ववत् निर्मक्षिकमिति रूपसिद्धिः। अवधारणार्थे याव
ति च इति चकारादयोगपद्यानुकल्पवीप्सा इत्यादिष्वर्थेष्वव्ययीभावः। यथा पूर्वस्मात् इत्यादि अनुक्रमणमव्ययीभावः स्थले यथाप्रयोगं अव्य
यत्वात्। इत्यव्ययीभावः॥ अमादौ तत्पुरुषः। पूर्वव्यायव्ययीभाव इत्यस्मात् पूर्व इति पदस्यानुवृत्तिः। तिष्ठतां पूर्वपदमतो तिष्ठा स्थाय
ता। तथा सति तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति। ग्रामं प्राप्त इति विग्रहः। समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपः। नामसंज्ञायां स्यादिः। ग्रामप्राप्तः। अत्र

द्वितीयां तत्पूर्वपदं। दात्रविन्नं अत्र तृतीयां तत्पूर्वपदं। पूपदारू। चतुर्थी। तादिकलयमत्र। पंचमी तत्पूर्वपदं। राजपुरुष इत्यत्र षष्ठ्यंतं। अक्षा। क्षो
वृंउणपाप डइत्यत्र सप्तम्यंतं पूर्वपदं। क्वचिदमार्थं तस्य परत्वं। क्वचिदलुक्समासामार्थं तस्य पदस्य परत्वं भवति। आ। ग्या। आहितः इति विग्रहे आहिता
ग्निः। क्वचिदिष्टकत्वात् अयाहित इत्यपि भवति पूर्वस्मिन्भूत इति विग्रहे अमार्थं तस्य परत्वं भूतपूर्वः एकपद्यस्य भयाज्जनानां तरं मा दास
मास क्वचिदेकपद्यत्वादुत्तरखणं। आम्रवणं। आम्रवाणं। इत्यत्र एकपदत्वात् णत्वं। पानस्य वा तिर्वा शाक्ये। त्रिनयनसुरापानमिखल
यत्रं संबध्य। ता। त्रिणयनसुरापाणं। इत्यपि भवति। क्वचिदिति विशिष्टाप्रायात् प्रयोगानुसारेण णत्वनित्यत्वं विकल्पापवादश्चा
यम्रवणं। अंतवाणं। पूर्वाह्णः। अपराह्णः। खुरणसः। सूर्पणा। खा। इत्यादौ नित्यं णत्वं। दूर्वावनं। दूर्वावणं। गिरिनदी। गिरिणदी।
वक्रनितंबा। वक्रणितंबा। इत्यादौ। विकल्पेन णत्वं। इवादनं दनं। दिरना। मिना। प्रियपूना। परिपक्वानि इत्यादौ। एकपद्या
दप्राप्तस्यापि णत्वस्यापवादः एवं लौकिकप्रयोगावा ज्ञातव्यं। नञ्। नञि पूर्वपादसति तत्पुरुषसंज्ञकः समासो
भवति। न ब्राह्मण इति। नाब्र। एवात्र यस्मात्सः। नञ्जनगाह। तौ इत्यादौ। ना। न। अ। समासे सति नञः अकारादेशो भवति
। इति नञः। अकारादेशात्। अब्राह्मण इति सिद्धं। ब्राह्मणादन्य इत्यर्थः। अश्वादन्य इति विग्रहे। अनश्व इति स्थिते अन् आरस म
से सति नाम्नाः अनादेशो भवति परः। इत्यनादेशात् अश्वादीनां परिणामायाहं। अनश्व। उलयमपि नाका। दौ न स्याद्। नाकादि
वर्णमिति। न अकं नाकं इत्यत्र अनादेशाभावः। नागः। नखविः। नखां नक्षत्रं नपुंसकं नकुल। इत्यादयः। शाह्वानाकादौ। इष्टव्याः ध
र्मविरुद्ध इति विग्रहे। अधर्म इति स्थिते। गणलावः। अयहणमिति तदन्यत द्विरुद्ध तदलावपुनत्रवर्तते। तस्मादन्यः। तद्विरुद्धः।
तनविरुद्धः। स विरुद्धः। तस्य अलाव। तदभावः। पातराघविभुन अनुवर्तते। तस्मिन्नञ्पूर्वपादे तत्पुरुषः समासे इति पूर्वाद्विवादपूर्वकस्तत्प
संहरति॥ ॥तत्पुरुषः॥ ।द्वंद्वमिरूपयति। वार्थे द्वंद्वः। स्वस्यार्थः। चार्थः। तस्य चातुर्विध्यमाह। समुच्चयान्वाचयइतरेतरयोगस

डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्
Dr. BHAU DAJI
MEMORIAL

२८

माहाराश्चार्थाः। एतेषु चस्य अर्थाः। तत्र अर्थेषु समुच्चयान्वाचययोः समासो नास्तीति दर्शयति। ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति परस्य
कामकक्रियानिसंबंधः समुच्चयः। ईश्वरं गुरुं च भवति वकारः। भजन क्रियया ईश्वरेण गुरु
णा च संबध्यते। इति एकक्रियानिसंबंधः अर्थः। तथा भावानिक्षामटगां वानयेति। क्रमेण क्रियाद्वयसंबंधवाचय एक
स्य बटोः अटन आनयन क्रियाद्वयसंबंधायानयति च कारः। एवं क्रियाद्वयसंबंधावाचयत्ववार्थं समासो नास्ति। कस्माद्
।परस्परमसंबंधत्वा। नाम्नामन्वयायोग्यतायामेव समास विधानं। अत्र क्रियानुरोधत्वे नाम्नां परस्परं संबंधत्वात् समासो नाम्नां।
त्यर्थः। इतरेतरयोगसमाहारयोः पुनर्द्वंद्वः समासो भवति। तत्र तत्र यपदप्रधान द्विपदायाः पूर्वपदप्रयोगनियममाह। घिप्र
ल्पस्वरप्रधानकाराकारांतानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः। अ॥ ल्पस्वरानल्पस्वरायोरल्पस्वरस्य पूर्वप्रयोगः प्रधानाप्रधानयो
।प्रधानस्य प्राक्प्रयोगः। तथा इकारांतस्य उकारांतस्य च प्राक्प्रयोगः। पटुश्च गुप्तश्चेति विग्रहे। चार्थे द्वंद्व इति द्वंद्वस
मासात्रकार्यानाम प्रयोगः। तिकः। आद्यायि प्रचक्रार्थश्चा दयः। तेषां प्रयोगः कार्यः। समासप्रत्ययाद्योरिति विलकिला
प्तनामसंज्ञायां स्यादौ द्विवचनविवक्षायामौ पटुगुप्तौ इति। अत्र उ कारांतस्य पूर्वनिपातः अग्निश्च मरुच्च अग्निमरुतौ। अत्र इकारांतस्य पू
र्वनिपातः। लोकाश्च लोगपश्चेति विग्रहे। लोकालोगपा। अत्र प्रधानस्य प्राक्प्रयोगः। लोगपा विषयः धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ। अत्र अ
ल्पस्वरस्य पूर्वप्रयोगः। देवता द्वंद्वे पूर्वपदस्य दीर्घविकल्प इति॥ देवतावाचकनामनिःस्वातंत्र्ये पूर्वपदस्य दीर्घविकल्पः। अग्नीषोमौ। अ
कारांतस्य पूर्वनिपातः इत्यस्यापवादः अन्यत्र अल्पस्वरस्य पूर्वनिपातः पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। अस्मादेः सोमादीनां षत्वं वक्तव्यं। इति वक्तव्यात् अ
ग्नीषोमौ इत्यत्र षकारः। आदिशब्दात् अग्निष्टोमः। अग्निष्टुत्। इत्यादिषु षत्वं द्रष्टव्यं। वक्तव्यस्य प्रयोगश्लवात्। क्वचिद्देवता द्वंद्वे पि अग्नि
मरुतौ इत्यादौ पूर्वपदस्य दीर्घत्वं न इतरेतरयोगद्विवचनं। द्वियोगाद्विवचनमिति। अग्नी सोमौ। दौ इतरेतरयोगद्वंद्व इति प्रकटा।

डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्
Dr. BHAU DAJI
MEMORIAL

सुं॰ऊ॰प॰टी॰प क्तं।एकवद्भावाभावसमाहारत्वक्रमइति।अत्रसमाहारार्थप्राधान्यविवक्षायामेकवचनं।अवयवार्थप्राधान्यविवक्षायांबहु
वचनं।आश्चाश्वश्चाश्वाश्चाअश्वापलाशौ।आश्चाश्चाश्चापलाशाः॥निपातानामनेकार्थत्वात्।वाग्रहणात्क्वचिदितरेतरयोगेपिएकवद्भावः।
अन्यादीनांविभक्तिलोपसमागमोवक्तव्यः।अन्यस्थअन्यस्थइतिविग्रहे।समासप्रत्यययोरितिविभक्तिलोपसमागमः।सर्वक्रि
यात्र्यंत।अन्यस्।अन्यइतिस्थिते।अविसर्गइतिविरुगस्थितेअतोरुरितिउकारःस्कौत।पदांततःअयणेनयावोतावइतिअकार
लोपाःअन्योन्यमितिसिध्यति।तथापरस्परमितिसगागमइष्टं।आश्चाऊअथपलाशौ।अन्योन्यंपरस्परमित्यादौकथंनपुंसकत्वमित्य
त्राएकत्वद्वित्वबहुत्वेष्वेकवचनमानी।योद्वितीयातोनपुंसक लिंगोभवतः।इतिनपुंसकत्वविधानात्।सरस्।आश्चाऊश्चालाश्चा
मित्यादिसिध्यति॥ ॥इतिद्वंद्वः॥ द्विगुंनिरूपयति संख्या॥ पूर्वोद्विगुः।संख्यापूर्वः।समाहारार्थःसमासोद्विगुर्निगद्य
ते।समाहारद्विगुर्द्विगुः।समाहारार्थद्विगुःसमासेना वति।तस्मादकारांतादीप्रत्ययोभवति।दशानांग्रामा
णांसमाहारोदशग्रामी।अत्रसंख्यापूर्वत्वेनद्विगुसंज्ञा। यंविभक्तिलोपे।अकारांतादीप्रत्ययः।इतिईत्वेरूपं।पंचाग्र
यसमाहृताइतिविग्रहेसमाहारस्यैकत्वादेकवद्भावः। द्ववितिनपुंसकत्वं।पंचाग्रः।अकारांतत्वाभावान्नप्रत्ययःतथापंचानांम
वांसमाहारइतिविग्रहेपंचगवं।नपुंसकत्वात्ह्रस्वत्वं।ह्रस्वोदाराःसंध्यक्षराणामिकारोकारौवक्तव्यौ।इतिउकारः।त्रयाणांफला
नांसमाहारइत्यत्रअकारात्फलशब्दात्अकारांतादीप्रत्ययेविहिते।तत्रअजादित्वात्त्रिफलेतिरूढितःस्त्रीत्वंबहुशिष्टप्रयोगः।शिष्टैस्त्रि
फलाइत्यपवाद्धात।त्रिफलेतिप्रयोगानसाधुरित्यर्थः।पंचपात्रंत्रिभुवनंइत्यादौसमाहारेनप्र।इतिद्विगुः॥ ॥बहुव्रीहिंनिरूपय
ति।बहुव्रीहिरन्यार्थसमासमधस्थपदाप्रधानाया।अन्यपदार्थप्रधानसमति।अन्यपदस्यअर्थः।अन्यपदार्थः।तस्मिन्प्रधानसमतियो
व्ययःसबहुव्रीह्यादिसंज्ञकोभवति।बहुधनंयस्यइतिविग्रहेविभक्तिलोपेनामसंज्ञायांस्यादिः।अत्रसमासवृत्तौबहुधनशब्द ३७

स्यार्थस्यत्वन्यपदार्थेनसहसंबंधः।तस्मात्समासमतिबहुधनशब्दःप्रधानस्यान्यपदार्थस्यैवलिंगंबिभर्ति।अग्निधनंयस्यसअग्निधा
नः।अग्निरितितिरूप्रतिरूपकमव्ययं।अग्निधनइत्युदाहरणं।अत्रापिपूर्वपदस्यैअन्यपदार्थप्राधान्यबहुव्रीहिरितिज्ञापनार्थः।प
तितअत्रतंरंगवहिरंगत्रपर्याखाकर्मकासकर्मकादयोनिर्णीताः।सद्गुणसविज्ञानस्यबहुव्रीहेर्लक्षणमाह।तस्यप्रधानस्यैकदेश
विशेषणतयायत्रज्ञायतेसतद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः।तस्यत्वन्यपदार्थस्यःप्रधानस्यएकदेशःकश्चिदवयवोविशेष
णतयायत्रज्ञायतेसतद्गुणसंविज्ञानः।लंबाकर्णोयस्यसलंबकर्णः।नतुकर्णलंबइतिकथंनभवति।तत्राह।बहुव्रीहौविशेष
णसप्तम्यंतयोः।पूर्वनिपातोवक्तव्यः।बहुव्रीहिरूपलक्षणं तेनरक्तलताइत्यादौवइतिनेत्यादिस्यविशेषणत्वात्पूर्वनिपात
:।नालानालावनंयस्यसनालानालावनः।वक्तव्यस्यप्रयोगो। उमारिवाद्वंडशप्रादिष्टु।वंडशपरःगरुडध्वजः।पद्मना
लः।वक्रपाणिःइत्यादिप्रयोगवशात्दृष्ट्यां।प्रज्ञाम। धायरसुरू।प्रज्ञामधायरसुरूर्भवति।बहुव्रीहौ।सुष्ठुप्रज्ञा
यस्यसप्रज्ञा।सुमधाः।ऊप्रज्ञा।ऊर्मेधाः।असंतवादेव सोः।मावितिदीर्घः।अममेधःसुप्रज्ञाऊर्मेधाइत्यवेप्रायउदाह
रणंनऊऊःसुन्यायवतिज्ञापनार्थं।तेननंनंइःसप्रज्ञाःप्रज्ञाः मधुमसर्पिर्द्विधामधितामधायत्यादौन।धर्मादिश्वाबहुव्रीहौधर्मादेत्य
त्ययोभवति।ज्ञानेनाधर्मोयस्यायंलोपः।नापधमयोदासपः।सलोपे।सुधर्मा।रूपवतीनार्यायस्येतिविग्रहे।अन्यार्थस्त्रीलिंगस्या
नार्थवर्तमानस्यपुंवद्भावोभवति।स्त्रीप्रत्ययांतस्यतिर्किं।ब्रूःसमासप्रत्यययोरितिविभक्तिलोपःकातश्चाननस्थानेणस्यार्यानाष्टस्यकृ
पुंवद्भावपूर्वपदावंवनं अव्ययपदं।समासमतिसमानाधिकरणेउक्तपुंस्कस्यस्त्रीशब्दस्यपुंवद्भावोभवति।पुंवद्भावादक्षायानिवृत्ति
।नवितुस्त्रिंगः।शब्दईपाधिकरणेनवति।कविवाप्रापितिवृत्तिः।रक्तलतेत्यादौ।ततइतिनिवृत्तिरूपवद्भार्यइतिस्थितं।नामसंज्ञायांस्य
ादिप्रयोगपाअवडवानुपवद्भार्यः।अयंवाशष्ट्यवस्थितविकल्पोद्योतयतोव्याद्वाग्रहणात्कल्याणीप्रियइत्यादौपुंवद्भावनभव

संरूपटीप

तिकल्याणीप्रियायास्यतिविग्रहेसमानाधिकरणेउक्तंपुंस्कस्यापिकल्याणीशब्दस्यनपुंवद्भावः।आदिशब्दात्वामारुनार्यौ।गो
रानार्यपंचमीप्रियइत्यादौनपुंवद्भावः।मनोज्ञा।सुभगा।दुर्लभा।कांता।चपला।वामा।वामना।सचिवा।समा।बाला।तनया।ब्राह्म
णीदत्ता।रसिका।सेविला।इत्यादयःशब्दाःकल्याण्यादिषुज्ञेयाः।अपनोइव।आचरतिअपनायते।इत्यादौयडिपंडितामन्यतेपंडि
तांमन्यते।पंडितमानिनी।पट्वीत्मावः।पटुतापटुवेः।अल्पादृढि।अल्पशः।अल्पतरा।अल्पतमा।अतुकूल।दश्या।अतुकूलादश्या।
या।इत्यादौशयागाउसारणेउंवद्भावोदर्शनीयः।अन्यार्थवर्तमानस्यसुकृच्छादेनाकेवलंबहुव्रीहोविति।तवःश्रुचा।रूप्पाड
न्यादौन।वाग्रहणादवतिष्ठतव्यं।गाः।गाशब्दस्यानार्थवर्तमानस्यऋषीलवतिपंचगावायस्यतिविग्रहेगाशब्दस्यऋषःपं
वगुःसंख्यासुख्याघ्रादिपूर्वस्यपादशब्दस्यअलोपावक्तव्यासहस्तपादायस्यसहस्तपात।आलतोपादौयस्यसगुपा।
न्याघ्रपादाइवपादौयस्यसव्याघ्रपात।पादादशशसादौस्वरविशेषदर्शयिति।शसादौस्वरपदादशस्व
रूप्यावकारादन्यत्रापि।नपुंसकद्विपात्द्विपदीद्विपदा।स्तानदादित्वादीप्।द्विपदः।अपत्यंद्विपदः।इत्यादौपदादशः।
कृतद्विपदः।द्विपाद्भ्यामित्यादिटाडकाः।समासस्येतिटः।अउकाइत्यतत्प्रत्ययात्वेतियथाख्या।गौ।टाडकाइतिसूत्रंसर्वसमास
धारणं।यथाप्रयोगदर्शनंअनुसंधेयं।नावा।नौः।वा।नांतस्यपदस्यटेर्लोपोभवति।वाग्रहणात्क्वचिन्नभवति।व्यवस्थितविकल्पोवा
शब्दात्उपधालोपश्चभवति।यत्रक्वचिट्टिलोपोनभवतितत्रउपधालोपश्चभवतीत्यर्थः।आद्रामधेयंइतिविग्रहेतत्पुरुषसमासेघ्रा
दिमाघंतस्यपूर्वपदाचसर्वोणदीर्घमाध्मआदत्रइतिस्थितअप्रत्ययःटिलोपाभावेउपधालोपःषष्ठरदीनां।आविसर्गः।मध्यक्षःइ
तिसिध्यति।तत्पुरुषकयादेः।कर्मधारयउपापादे।अबुटिलाःपकृतिप्रसुदिनास्यामाकानपुंसकत्वेसुदिनाहेकवानंराजाइतिवि
ग्रहेसमासप्रत्ययाष्टापितिविलक्षितलोपकविराजइतिस्थितटाइकतिदप्रत्ययोनावतिटिलोपाकविराजइतिसिध्यति।स्त्री ६०

नइतिईप्।कविराज्ञी।राज्ञाप्नाराजाधुरंधुः।शब्दस्यअदंतत्वेनपुंसकत्वं।वाकृवा।मनश्चवाजनसं।अत्रअप्रत्ययःदक्षिणस्यादिशिपं
घाःअप्रत्ययः।नावतिटिलोपःप्रदक्षिणापथः।अदृश्वरात्रिरितिविग्रहेसमासेविलक्षितलोपअकइतिमकारस्थानेविसर्गःद्वाव।अत्रअ
उप्रत्ययः।टिलोपः।बहवोराजानोयस्यांमितिविग्रहेडिपाद्विलोपेकृतेआवतस्त्रियामित्याप्।बहुराजानगरी।बहवःकर्त्तारोयस्यांसा
बहुकर्त्तृका।अधुनाआलिंगईकारांतऊकारांतलंकारांतस्य।उरःसृज्शब्दइत्यपवकप्रत्ययइतिज्ञातव्यं।सपत्नीकः।प्रियसा
मंतिनीकः।स्वबधूकः।फलितजंबूकआरामः।नदीमातृकः।ज्ञावन्पितृकः।स्थूलोदारस्कः।नाःउभपन्नी।सवधूःज्ञावन्पिताच्छूदारेइत्यादि
प्यागार्द्दौ॥ कर्मधारयस्तुल्यार्थेपादद्वयस्तुल्यार्थएकार्थोनिष्ठसति एकस्मिन्नर्थेनिष्ठावृत्तिर्यस्यतत्एकार्थनिष्ठं।तस्मिन्कर्मधार
यसंज्ञःसमासोभवति।उत्पलशब्दवाच्यमवनीलपादनविश्र व्यातइतिएकार्थनिष्ठत्वं।अत्रापिप्राधान्यात्एवसमासः।तत्र
समानाधिकरणबहुव्रीहिनिरासः।नीलंचतदुत्पलमितिविग्र। हेएकार्थता।यावतायवकारश्चनीयतेउक्तार्थनाम
प्रायोगइतिसमाश्रयागः।समासप्रत्ययाविरितिविलक्षितलोपः। नामसज्ञायांसिः।नीलोत्पलं।अत्रविशेषणत्वात्पूर्वनि
पातः।तथारक्तलतारक्तावासोलतावतिविग्रहेपूर्ववत्समासःस्था सोकाकिलाश्चेतिविग्रहेपुंसूस्मिउंसामस्कदश्चितावत्स।संम
हृतःहासलोपःसंयोगांतस्यलोपःनसकृताउभास्थाम्सावितिसिध्यति।समासप्रत्ययाविरितिविलक्षितलोपः।एवमन्यकोकिलइति।
स्थितेसंयोगांतलोपाएवादमादाउंसखापसंयोगालोपावक्तव्यः।तत्रसकारलोपेउंक्षकाकिलः।नात्पष्टकृतासमास।आदिसपर्गस्य
नाग्नश्चकृदंतेनसहसमासोभवति।सवसमासश्चसुकृतःप्रवादकुंभकारोनातिविग्रहोसमासश्चद्विलक्षितलोपःनामसंज्ञायांस्यादयः।सदा
दसादि।समासस्सतिसदादीनांमादिर्नवति।सहउत्पन्नआगतइतिविलक्षितलोपसद्श्चाद्वस्यपरादेशः।सदादिशब्दमध्यसमानशब्दस्य।
पिमानवा।तातिश्चवितं।तत्पातिर्ज्ञनपदपिंडबंधुलोहितानानिवर्णोरात्रिगोधऊक्षिवल्लवोरितोधर्मपत्नीपक्रृत।समानशब्दस्यसादा

आसमानोऽप्रातिर्यस्य समस्मप्रातिः। सजनपदाः सपिंडः सबंधुः। सलोहितः सनाभिः सावर्णा सत्रिंशः सगंधः सकुक्षिः सब्रह्मचारी स
सुंऊपटी तीर्थ्यः समानाः पत्नी सपत्नी। सपक्षः। रूपादिषु विकल्पेन समानस्य शब्दस्य सादेशः। समानं रूपं यस्य स सरूपः। समानरूप इति वा। सवर्णः। स
मानवर्णः। सजातीयः समानजातीयः। सगोत्रः समानगोत्रः। सस्थानः समानस्थानः। सधर्मा समानधर्मा। सवयाः समानवयाः। सनामा
समाननामा। इति यथाप्रयोगमवसेयं। सहस्य वेति विग्रहे। सहादेः सादिरिति सध्र्यादादेशः सध्र्यङ्। विवक्ष्यं खत्वात्त्यश्चादेःअ
ध्यादेशः। विष्वद्र्यङ्। अदुमंचतीति। अदद्र्यादेशः। अदद्र्यङ्कदन्नं। ऊर्ध्वितमन्नं। अग्रऊ इत्यस्य कदादेशः। ईषदर्थे कुडूष्णं। कोष्ण
कावोष्णं।। अग्रऊ शब्दस्य कदका। कवादेशः। ईषद्लवणं। अत्र ऊ शब्दस्य कादेशः कालवणं। कुत्सितः पथः। कुपथः शब्दस्य ऊशा
स्य वा आकारांतादेशः। कापथः। कुपथः। तत्पुरुष एव अन्यत्र ऊपुरुषादेशः। ऊर्ध्वितं अर्धं कदर्धं। अत्र कदादेशः।
कापथ्यः। ऊर्ध्वितः पंथाः। अत्र कादेशः। बहुव्रीहौ न ऊपाधादेशः। षट्च दश वा मानं येषां ते। षड्दशा इति स्थि
ते। एकपदात् हुलिहुरिति दकारस्य डत्वं सदादेः इति उकार। षोडश। नान्नोरनालोपश्च धर्वेति नकारलोपः। आ
च वा सदादेः सादिरित्यनेन उहुडिकर्णीत्य। तद्धितप्रदादेरण मार्षः। षट्प्रकारा अस्य ति प्रकारेत्यपप्रत्ययेतवर्गस्य डत्वंप
श्चाडत्वं।। षोढा। दंतस्य दत्वं। उत्वं। षोडकः। इति उपप्रत्ययः। श्वरशिनं पारणं। साया अ। षा। डा। इति सिद्धा। अत्र षड्दंता यस्य ति विग्र
हे। द्वदंतापंक्तिरिति विग्रहे स्मादरिलितकारस्य कारादेशस्य ति। महांश्च सा। सावी स्वरश्च ति विग्रहे समानाधिकरणे महतः शब्दस्य
आकारांतादेशः। महत्स्वरः। अन्यत्र महतां सेवा महत्सेवा। तथा महामाया महतामाया। यस्यां सत्वं तीर्थं तां स्यात्। घोषश्च शूमिश्च
ति विग्रहे घोषशब्दस्य धावादेशः। जायाच पतिश्च ति विग्रहे जायापदस्य जं दं इति विकल्पेनादेशो सहादेः सादिरित्यनेन
वा। तनंपती। दंपती। जायापती। इत्येतस्य पर्यायेः। न तु स्वर्णं समादेशः। कथं क्रियं वत दर्षमाह। आकृतिगणोयं यथाप्रय ४१

गं द्रष्टव्यः। सिंहशब्दात्कारस्य पुलस्त्य तदुत्तमारण आदेशविधानमस्मिन्गणे इत्याकृतिगणः। अलुक्। विद्याधिकृतिसमासः तद्धिते
कृदंतपिविलोक्य खलुक्त्वतिसमासत्वं अपि दृष्टायां विलोकालुक्। तथाकृष्णालुक्। अस्यूत्यानिरास्य निअग्रयानिः। पूर्वपद
विलोक्य खलुकित उत्तरपदविलोकः समासप्रत्ययत्या यारितिलोपनामसंज्ञायांस्यादिः। उरसिलोम आस्य ति उरसिलोमा। तथा स्ति
स्तनाती तिरुदिस्थकः। दिवं सिति कुत्सं। कंठेकालः। आस्य ति कंठेकालः। वाचोयुक्ति। दास्याः पुत्रः। अत्र षष्ठ्या अलुक्। पश्यतोहरः। पश्य
तो हरः। दिवस्पतिः। दिवावासवासः प्रतिष्ठितयः संज्ञाशब्दाः अलुक्समासः। समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां उत्तरपदलो
पो वक्तव्यः। आद्यसमासगतोत्तरपदस्य लोप इत्यर्थः। शाकः प्रियायस्य असौ शाकप्रियः। शाकप्रियाश्चासौ पार्थिवश्च। अत्र
आद्यसमासोत्तरपदं प्रियशब्दस्तस्य लोपः कृते शाकपार्थिव इति सिध्यति। तथा देवान् पूजयतीति देवपूजकः। स चासा
सौ ब्राह्मणश्चेति अत्र पूजक पदलोपा देव ब्राह्मण इति सिध्यति।। आदस्य अं कं इं समास आदेश आदि शब्द
स्य लोपो भवति। यथामेकशेषः। शब्दोंतर विदितः। तेषामवादि शब्दानां लोपः। नान्यथा अन्यथा सर्वत्र प्रसंगः स्याद
माता च पिता च पितरौ। मातृपदस्य लोपः। पितृशब्दात् सि। लोपनामसंज्ञायां द्विवचने स्वसृ भ्रातृ स्वसुरौ। उदिता च
उत्वं। असंतां द्वंद्वपूर्वपदस्य आत्वं वा। द्वंद्वसमासे अकारांतानां पूर्वपदस्याकारांतादेशो वा भवति। षष्ठी निर्दिष्टत्वादंत्यादेशः। माता
पितरौ। पक्षे पूर्वपदलोपे पितरौ। वाग्रहणात् मातरपितरावित्यपि विवक्षा। एवं उदिताद्वा इत्यपि। द्वंद्वसमासादिर्वा वक्तव्यं। वर्णा
श्च। आश्रमाश्च इतरेतरवर्णाश्रमाः। वर्णाश्रमेतराः। सवादिश्राक्रमाः। वैयधिकरण्ये बहुव्रीहेर्मध्यमपदलोपश्च। एकविल
क्षणानां पदानां विशेषणविशेष्यता वा नेकार्थनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यं तदन्यद्वैयधिकरण्यं तत्र बहुव्रीहिर्भवति। मध्यमपदलोप।
श्च भवति। कंठस्थगंधइवगंधो यस्य ति विग्रहे गंधइव मध्यमपदस्य लोपः। निपातानामानेकार्थत्वादिवकारादेवगंधशब्दस्य इ।

उडपद्य।

कारांतादेशः॥ उक्तदंगं धिः। तथा दंसंस्थागमनमिव गमनं यस्य सः सादं सगमनः॥ अत्र गमनमिवत्यस्य लोपः॥ दिक्संख्ये संज्ञायां॥ दि
क्संख्याशब्दौ संज्ञायां विषये परपदेन सह समस्येते तत्समासस्तत्पुरुषो भवति। संज्ञायामित्युक्ते नित्यसमासत्वं सि
द्धं। तत्र समासगतनित्यानित्यसमासयोः विशेषमाह॥ अविग्रहो नित्यसमासः॥ नित्यसमासो विग्रहं विना ज्ञायते इत्यर्थः। अन्यः। अनित्य
समासः। अस्वपदविग्रहो वापि भवति। अपि शब्दात् स्वपदविग्रहो वापि। दक्षिणाग्निः। सप्तर्षयः। इति दिक्संख्यायाः उदाहरणं। अत्र संज्ञायां
नित्यसमासो वा विग्रहं विनापि भवति। अन्यत्र अनित्यसमासेन बुद्धण। ब्राह्मण इत्यादौ स्वपदविग्रहः। अश्वादन्यः अनश्व इत्यादौ
अस्वपदविग्रह इति॥ छ॥ ॥ सारस्वतस्य टीकायां सुधियां उक्तदुज्ञाय यथार्थं समासानां प्रक्रियेति निरूपिता अथ तद्धिता
निरूप्यते। अथ इति समासकथनानंतरं तद्धितः अभिहितं। उक्ताः प्रत्यया निरूप्यते ज्ञात्यभिधायामेकवचनं। तेषां द्योतक
तां नामपदानां अर्थांतरप्रतिपादनावन्द्धितइति तद्धि तः। एवमन्वर्थसंज्ञावसीयते॥ अपत्ये अण्॥ नाम्नो नाम
पदादपत्यार्थे अण् प्रत्ययो भवति। उपगोरपत्यमिति वा क्य। अपत्यार्थे। अण्। प्रकार्यत्वादपत्यशब्दस्य। प्रयोगः। उप
गोः। अण इति स्थितं। समासप्रत्यययोरितिषष्ठ्या लोपः। अ ण् इत्यत्र णकारो वृद्ध्यर्थः। तस्य बपरतः। प्रयोगः। उ ण ई इत इति ड।
वर्थः॥ आदिस्वरस्य ञ्णिति वृद्धिः॥ स्वराणां मध्ये आदिस्वरस्य वृद्धिर्भवति। ञिति णिति च तद्धिते परे। तत्र उकारस्य औकारो वृद्धिः। ए
आरिओवृद्धिरित्युक्तत्वात्। वा ध्वस्थाने उकारस्य औकारस्य वा। इति संकेतिकषष्ठ्यंत। तादवविद्वाणि। उकारस्य औकारस्य व
क्त्लवति यकारस्वरपरस्य आदिस्वरवृद्धिस्तेत्य उकारस्य अव्। नामसंज्ञायां स्यादिः। औपगवः। वसिष्ठस्यापत्यमिति वा क्य। अण् आदि
वृद्धिः। यस्य लोपः। वासिष्ठः। गोतमस्यापत्यं गोतमः। ओकारस्य औकारो वृद्धिः। अपत्ये अण् इत्यत्र जो वा दित्यः। स्थितिवक्तव्यं। तो व।
। वादेशः अन्यथा इञ्॥ पाणिम्यात्। उत्तरणि। उत्तरअणि। मातृशब्दस्य ऋकारस्य उकृत्लवति अणि परे। षड्भिः। मार्तेश्च त्रामन्त्र

४२

मावा। षण्मातरः। षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः। अथवा षण्णां मातॄणामपत्यमिति विग्रहे। समासप्रत्यययोरिति षष्ठ्या लोपः। ऋकारस्य
उरः। षाण्मातुरः। एवं द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुर इति त्रयाणां मातॄणामपत्यं त्रैमातुरः इत्यादि। अत इञ् तोषः। अतः। इञ्। अकारांतान्नाम्नः पिष्ट
ष्टादपत्यार्थे इञ् प्रत्ययो भवति। अपिरिष्टाद् उपिष्ठ्यतिरिक्तार्थे वा वक्तादपत्यार्थे इञ् प्रत्ययः॥ देवदत्तस्यापत्यं। जित्वात् वृद्धिः। दे।
वदत्तिः। एवं आधरस्यापत्यं अधिरियञ्दत्तस्यापत्यं याज्ञदत्तिः। बाह्वादेश्चेति वक्तव्यं। बाहविः। औपबाहविः। वार्मिः। आमित्रामिः। एपायनण्
यणाया गर्गनडात्रिशुभ्रपिष्टघसादिभ्यः। गर्गादिगणात् आयनण् नडादिगणात् एयण् अश्वादिगणात् स्त्रीलिंगात् वणीयः। पिष्टघसादेः प
वंक्रमेण अपत्यार्थे तत्प्रत्यया भवंति। एयणीयायाः वृद्ध्यर्थं मादीप्रसुआक्रा। णं तत्र निरासं घातयति गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः। वात्स्या
पत्यं वात्स्यः। यलोपः। अणं तद्वानावादद्धियां वात्स्या॥ गा॥ म्यां। नडस्यापत्यं नाडायनः। चरस्यापत्यं चारायणः। शुनीणानंते
इति णत्वं अणंतत्वात् ईप् नाडायनी चारायणी। आत्र :। अपत्यं कापः अपत्य। आत्रेयः। कापेयः। आदिवृद्धिः। अणंतत्व
दाश आत्रेयी। मैत्रेयी। गांगायी। अपत्यं गांगायः मस्ला॥ अपत्यं मादेयः। अत्र स्त्रीलिंगस्त्रीष्ठादयष्टा। पिष्टघस्त्र। अपत्यापे
ष्टघस्त्रायः। माष्टघस्त्रीस्त्रायः॥ णितो विकल्पात् वृद्धिः। अ त्रणायस्तुब्रजात्वक्कविद। अपत्यार्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य क्कविदृष्ट
पि विषायलुक् भवति। गर्गस्य अपत्यानि गर्गाः। अत्र णपस्य लुक्। एवं वत्साः। अल्पत्वानि अत्रयः। एयणुप्रत्ययस्य लुक्। विदस्य अपत्यानि
विदाः। अणो लुक्। लुप्यज्ञाब्धक्कविद्धिति। गर्गयस्क्कविदादिस्वत्रिकुसा गिराविसिष्टगोतमादश उल्पारव्यक्कत्रियत्वः। परस्य प्रत्यय
स्य ब्रजा ब्रह्म प्रवतीति क्कविद्धष्टात्। रूयं। देवातदमार्थे। देवतार्थेदमार्थेवा क्का प्रत्ययो भवंति। उक्ताः प्रत्ययाः अणादयो यथा प्रयोगमूला
इज्जा देवतायास्येति। पञ्चअणुप्रत्ययः। सोमो देवतायास्येति सौम्यं। एपप्रत्ययः। उत्पत्त्यत्रयस्यालोपरूपसिद्धिः। नंदादित्वात्। सोमा
द्विविति रिवाराष्यं। देवदत्तार्थमिदं वस्त्रं उक्तार्थनामप्रयोगः। इदमर्थे अण् विभक्तिलोपः। नामसंज्ञायां स्यादिं। देवदत्तं वस्त्रं क्कवि

सुंऊपद्मी॰

घाया ॥ पूर्वपादोत्तरपदा । घा ॥ पूर्वपदस्य आदिः । उत्तरपदस्य आदिः । स्थायामदतायार्हं वृद्धिर्लभतेत्यर्थः । अग्निश्च मरुच्च अग्निमरु
तौ तौ देवता यस्य इति आग्निमारुतं कर्म । अत्र कर्मण्यणू । वक्तव्यः पूर्वपादोत्तरपदा । घा वृद्धिः । सुहृदो भावः सौहार्दमिति अत्रा
भावे अणू एव वक्तव्यः । अपि श्राद्धान् विकारसमूहादिषु अणू । भावे । सौहार्द्यं । ऊडलं । शम्नाणां सम्बन्धः । शाम्बं । उत्तरपदादिस्वरवृद्धिः । सौहार्दि
सौहार्दं इत्यादि । तौ । च वक्तव्याः । अन्यथा विषयान्तराणि तावान्त्यं भवति । उक्ता । अत्यया अणादयः । विपर्ययान्तर । आद्यन्तराणि तावान्त
वं तिअऊ ॥ गौर्यस्य इति अऊऊ । शिवः । णा आनन्दसूत्रं । वा अवूड् इति अवृतस्य धतुराऊगवं अऊगवं वा । इदमर्थे अणि आगाते
स्य वणि विकल्पात् णित्वपाक्षे घलावा अऊगवं मिति । हृपद्वयं स्पि घति । ऊसुदस्य गंधऊवगं धयस्य इति विग्रहे गंधऊवा
तिमध्यमपदलोप । मध्यमपदलोपाश्च तिव कारात् गं । धऊघस्य इकारांतादशऊसुदां धितस्मा पत्यस्त्री । कोसुदं गः
ध्मातघाश्च सुरस्यायं घ्रा ऊर्यो ग्रामः ॥ उत्तय इणू अ त्यथः । विकल्पस्यास्य व्यवस्थिता व्यवस्थितत्वात् अत्र न णित्वा
विकल्पः । तथा विद्धा रिदं विद्धव मित्यत्र आणा णित्वाम व । गारिदं गव्यं । क्व विश्वरव घकार इत्यव । ऊल न वं ऊल्यं । अत्राण
प्रत्यान णित् । तथा तव इदं मम इदं वनमादेशौ वइति सुश्च दस्मादौ । अस्मादौ दात्रऊतणाय प्रत्याया न णित् । त्वदीयं । मदीयं । क्व
चित् दांतता अयणीयाश्च सुक्र्वादा चपाश्च बिऊब इति दकारान्त घातस्य इदं । तदीयं । यस्य इदं यदीयं । एतस्य इदं एतदीयं अत्र
णायप्रत्याया न णित् । चतुरः थालोपः । चतुरशः स्पचकारस्य लोपो न भवति प्रत्यायणाय प्रत्यायेव पार । चतुर्णां संख्या पूरकः । चतु
र्थः । उरीयः । अत्र न णित्वं । वतुर्णामिति संबंधाघातनात् स्वरण प्रत्ययस्य इदमर्थत्वाभावतिर्मतं अद्वितीया इदं । अद्वितीयं । अत्रा
पिणाय प्रत्ययस्य न णित्वं । अन्यस्य इदं । किआदंतं अन्यास्य इदं अन्यदीयं । अत्रापि न णित्वं ॥ कारकादक्रियायुक्ते कारकादण्यतत्प्र
त्यया स्वं ति क्रियायुक्त कर्त्तरि कर्मणि वा नि धि त्यो । कारकात् कारकविभक्त्यांतात् क्रियाश्रय कर्त्तरि । कर्मणि वा निधाय पतत्रा ४३

णादयः प्रत्ययाः तर्वति । उदाहरति । ऊँऊ मनरकं वर्धकोऊमं । ऊँकममाधश्ररंऊन क्रियाश्रयं वस्त्रं कर्मनिधायमन्त्रा तिरंऊन क्रियाय
कारणकाद् ऊँऊमादणू प्रत्ययः । उक्तार्थानामप्रयोग इति ऊँऊम अणू इति स्थितयस्य लोपः । णित्वाद्वृद्धिः । कौऊमं । तथा मथुरायां
आगता माथुराः । अत्र आगत इति क्रियायुक्त कर्त्तरि अभिधायमथुरायां इत्यपादानकारकाद् अणू प्रत्ययः । णित्वाद्वृद्धिः । माथुरा ग्रा
मे लवा ग्राम्याः । तत्र न क्रियाश्रय कर्त्तरि अभिधाय ग्राम इत्यधिकरणकारकाद् यणू प्रत्ययः समासप्रत्यययाः रिति विभक्तिलोपः । य
स्पत्य कारालोपः । ग्राम्यः । धुरं वहतीति धुर्यः । धौरेयः । अत्र वहन क्रियाश्रय कर्त्तरि अभिधाय कर्मकारकाद् धुर आदेशाद् यणू प्रत्य
यौ । तत्र यणू प्रत्यायान णित् । तेन धुर्य इति न वृद्धिः । णायप्रत्ययाणित् । तेन आदिवृद्धिः । धौरेयः ॥ ॥ एवं कंबलनाष्टं तारथः । कांब
लः । वाष्ठणाष्टं तारथो वा सूत्रं स्यादौ कारकाद् क्रियाय ग ॥ अणूऊय ॥ छा कानायकाः । काड । नङ्य । ड्क । इत्यते तप्रत्य
या भवंति । सवाधार्थेष्वणित्वं वषां विकल्पिकं णितावत् उक्तश्चाद् । कर्णाटभवः । कार्णाटिकः । णित्व विकल्पाद् यथा क्वि
चित् वृद्धिः । ग्रामादागतः स्त्र अऊाता वेति विग्रहे इन । त्ययः । श्वाना । णानं तयामीणः । सध्री विभव सध्रीचीनः । समाविलवः ।
समीचीनः । अत्र इन प्रत्यये अवदीर्घश्च तिअकारलोप । पूर्वस्य दीर्घश्च । तथा तिरश्चि भवः । तिरश्चीनः । तिरश्चादय इति तिर
श्चादित्वाय लोपः । अत्राक विवत् तिरश्चीन सध्रीचीनः । कानीनः । इति सरूपावाच्य तिरश्चादिनिपातनात् देव कानीन इत्यादौ य लोप मिद्धं
ति अन्यत्र यलोपार्थं यलोपाश्च तिष्ठध्वरूसूत्रं लिखंति । अपारउयस्य लोप इत्यस्मिन् एव सूत्रे आदि त्रि । ऋायास्य तियाग विनागाद
क्वचित् कानीनादौ यकारलोप मिद्धति । यदत्र सूक्तं तन्मत सूरीकर्त्तव्यं । कन्यायाः अपत्यं कानीनः । इन प्रत्ययः । य स्यत्य लोपः । या
लोपश्च । प्रत्ययस्य णित्वाद्वृद्धिः । उक्ता पौर्णमासी पौषी अत्र अणू । औत्रणाड्प्रायकारलोपदर्शनप्रसंगात् । इन्द्रादादरणां
उक्ता देवता यस्य इति उक्तियाड्य प्रत्ययः । इन्द्रा देवता यस्य इन्द्रियं अत्र प्रत्ययस्य न णित्वं अद्रेः । दीयति आदिकः । उद्वमधीत

पुंरूपटीप

।वन्निवा आह्निकः। वेदमधीते वैदिकः। अत्र इकप्रत्ययस्य णित्वाश्रयणाद्वृद्धिः। वेदसंबंधिना वैदिका णित्वाश्रयणाद्ङीप्। ।त्या
ताने। किमादरघादिर्त्तवार्थे त्यप् तनौ प्रत्ययौ भवतः। किमादरव्ययादघादेश्च भवार्थे क्रमेण त्यप् तनौ प्रत्ययौ भवतः। अघादि
मादव्ययात्। किमादरव्ययादिति भवार्थे। कुत्र भवः कुत्रत्यः। कुत आगतः कुतस्त्यः। तत्र भवः तत्रत्यः। तत आगतः ततस्त्यः। अघ भवः। अ
घतनः। प्रातर्भवः प्रातस्तनः। ह्यो भवः ह्यस्तनः। पुरातनः। चिरंतनः। सायंतनः। प्राक्तनः। किमादरिति आदिशब्दात् ग्रामस्य। इहामुत्र। अ
ह्यस्त्रांत। तनपषस्य। ह्यस्त्यः। इत्यपि ज्ञेयं। अघादेश्चकारात् ल्यप्रत्ययोपि। चिरत्नं। प्रत्नं। परारि। इत्यादि ह्यार्थेपि। त्र्यहः। प्र
त्ययाः ह्यार्थेपि भवंति। ह्यदत्तपवादवदत्तकः। अत्र ह्यार्थे कः। चकारेण ववर्णाद्युवर्णस्य ह्यार्थेप्येः णित्वात् वृद्धिः। चारएवावोरः।
ह्यार्थे एण् अणीनायार्युष्मदस्मादोरवकादिः। अणि इन्। पतायाः पुरायाः युष्मदस्मदोः अवकादि। एकत्वे तवक ममकौ
कीबकुञयोर्युष्मा कास्मा कौ। इति विदितव्यं। अण्। तव इदं तावकं। मम इदं मामकं। ईन। तव अयं तावकीनः। मम
अयं मामकीनः। इतप्रत्ययस्य णित्वप्रतिज्ञानात् वृद्धिः। युष्मायामुष्माकं वा आवायास्माकं वा अयं यौष्माकः। आस्माकः।
यौष्माकीन आस्माकीनः। वतुल्य। सादृश्यार्थे वा व्यवदार्य त्यायाभवति। पाणिनिमातातनतुल्यं क्रिया चेदिति रिति विवक्षिता
र्थे शियोग दर्शनादवमत्याकेवलं सादृश्यार्थे व्यत्यय इत्यादि। विद्वत्सुखं इति प्रथमांतात् गिरिवत् गागाज्ञः इत्यादौ तुल्यता
याम पि वत्प्रत्ययः। घटवत्ज्वलुकरंड तिष्ठति किं निर्मलं नारं इत्यादौ साम्यता इति। यदवादतस्य गुणा यति रित्यादौ प्रष्टं तादव
ति नारजावार्यस्तु सर्वानपि विलक्षणस्याख्याने हक्कवान्। तदपि यथा प्रायोगं द्रष्टव्यं वतं च यण्। आद्यस्य वृद्धिरिति मित्रेनावज्ञ।
विर्द्धंस्यगुण। क्रियाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेनावइस्तुचात। तस्मिन्नवतञ्चायण् इत्यातप्रत्ययो भवति। ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता। अत्रज्ञ
। तितांतस्यनित्यं स्त्री लिंगवाचदात्र ब्राह्मण्यं। ब्राह्मणत्वं। सौमनस्यं सुमनसां भ्रातॄणां भावः। सौमनस्यं। अत्र इत्यासोनागप। सुलभ ४४

स्य भावः। कचित्प्रायाः इस्वलयपदवृद्धिः। अत्र गुणः। विडा भावः। विड्ष्यं अत्र क्रियासमाहारता वैश्वर्यगुणः समाहारवाच्यताप्रत्य
यो भवति गुणश्चात्रयाणां समाहारः। त्रितावकाराद्यामता। ऊनता। बंधुतासदायता। वास्कधेनुकदा स्त्रिकोकस्कक इत्यादौ अकप्र
त्ययः। यो वति मित्यादावण्। गानिर्णयगाणिक्यं मित्यादौ एयः काव धिकं केदारिकं इत्यादौ सहदार्थे इकप्रत्ययः पाञ्चपारथ्या वा त्या
गव्या इत्यादौ यः। सच स्त्रियां इत्यादिष्वात्यपि समूदार्थे प्रत्ययाः। निपातान्मानकार्थे वा समाहारता भवति वक्तारणस्त्रविताः ज्ञ
याः। कर्मण्यपि यणवक्तव्यः। ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यं राजा इदं कर्म राज्यं राजन्य। अत्रान्नावितिटिलोपः। कर्मण्यपि तिस्रोऽपि शाब्दादिस
स्थ्यादीयण्। कर्मणि साधुः कर्मण्यः। सभायां साधुः सभ्यः। यस्य। सद्वितयसस्योस्रातनकातः आत्यः। इत्यादिस्वायभावजादूजयंत्र
त्ययाणानणित्व॥ लोहितादिडिदमत्। लोहितादेर्गणादि मत्प्रत्ययो भवति सच डित् डित्त्वाट्टिलोपः। अनेकस्वराद्डि
द्वक्तव्यातत्स्त्रमा अत्र नटिलोपः। लोव तत्त्वयण इत्यत्र वृत्तता वा यण्। प्रत्ययोऽपि भवति। लोहितस्य भावो लो
हितिमा। कालस्य भावः कालिमा। अणोर्भावः अणिमा। पृथोः लोहितता। अणुता। लोहितत्वं। लोहितअणुत्वं। लोहित्यं। लघि
मा। लघुता। लाघवं। लघुत्वमित्यादि। यथाप्रयोगं द्रष्टव्यं। ऋर इमनि। ऋकारस्य रः स्यादिमनि भवति। इमनादौ प्रत्यये परतः ऋ
मादेर्लघोः ऋकारस्य तिनातव्यं। तनऋ डिमा। ऋडिमा। इत्यादौ न उदाहरति। पृथोर्भावः प्रथिमा। पाकृत वयणः पृथु। मृदु। कृश।
दृढ। परिवृढ। नाम वरत्वे। म्रदिमा। क्रशिमा। इत्यादि बाह्वादौ नीवइति विधाह वाहा लीपास्त्रबाहः। बाह्वाकृतारमा भिमनादौ नाम
कारस्य लोपो भवति। आदिशब्दा दिष्टयमार्थदर्णं। तत्र बाह्लरिष्टयिः इति स्थवर इकारलोपस्यापवादावस्थात। इय सिद्ध ईर्वकारलोप
भवात्यवात दायरद्वारिष्यातस्य इमनइति स्थित। इकारलोपः। यकारस्थानडित्वे। इमा। अत्रस्यार्थे मतुन्नाम्ना मतुः प्रत्ययो भवति। अ
स्यास्मिन्वास्ति। तत्मिन्नार्थे। श्रीतावसा। गामान्। श्रीमान्। उकारान्बंधवादीर। गोमन्। श्रीमता। नित्ययोग तिशायन संसर्गादि विशिष्टे

ष्यार्थमित्युक्तेश्व्यात॥ आनित्यमस्या स्त्रियामाः॥ आतवायताप्रतिरस्याम् तिप्रतिमाः॥ प्रज्ञाप्राधीराम्यतिथी — ञ्जः इत्यादि। ऊर्यं। अस्को
वमत्वार्थमत्वार्थ अस्यार्थ अरः। को प्रत्यायाल्लवतः॥ विऊर्यंतापताकाः। अस्मिन् अस्ती ति। विऊर्यंतः। यस्य लोपः॥ मायास्यास्ती ति मायिकः
ः। क्वचिदप्रत्यायाणिदपि। प्रज्ञास्यास्ती ति प्राज्ञः। श्रद्धास्यास्ती ति श्राद्धः। आर्वः। वार्तः। वकाराद् अस्त्यर्थे न्यपि। इनफलिनः। बर्हिणः। लाव
लिनः। वटिलः। वटिरः। बलः। पूर्वस्य दीर्घः। कृषीवलः। रजस्वला संज्ञायां। दंतावलः। शिखावलः। लसिध्मलः। तुण्डिलः। इत्यादयः। प्रायोग्रा
वमारणाजया। संताप्रधानद्यवच्छितो। मप्सु अस्मो। मोऽन्तः। उप्रधानवयस्य समा। लोपधःतादेवविद्वाणानि। मकारांतात् वतुः। धनमस्य
अस्ती ति धनी। अकारांतान्नडिन्। यवमान्न मिमान्न इत्यादौ न दोषः। ऊर्मिः॥ इकारांत बंधवादौ। अत्र अवर्णोपधत्वे वतुः। किं अस्य
अस्ती ति किंवान्। अत्र मकारांतात् वतुः। ज्ञामी। ज्ञानवान्॥ त्वोऽस्ती ति ज्ञामी अत्र मकारोपधत्वादि। तडिदादिभ्यः तडिदादिभ्यश्च वतुः प्र
त्यायाल्लवति। तडित्वि विद्यतेऽस्य अस्मो तडित्वान्। मरुत्वान्। आन्॥ कियत्। इदः परिमाणे वतुः। परिमाणार्थे किं यत्तदेत
भ्यः वतुः प्रत्यायाल्लवति। किमं कर्यः। किमः किः। आदान्न। न वति। वतोर्थकारस्य यकारश्च। किं प्रमाणमस्य कियान्। यत्र
दोर्वतिपर। आ आकारांतादावान्लवति। यत्परिमाणमस्य यावान्। तत्परिमाणमस्य तावान्। आ इस्थेतदो वा एतद आ आकारांता
द्यावान्लवति। चतिपरयस्मिन् पाक्र आनलवति। तस्मिन् पक्षे एतदः इश आदशान्लवति। आकारः। सर्वादेरा अर्थः। वकारादवातोर्थकार
स्य यकारः। एतावान्। इयान्। इति रूपद्वयसिद्धिः। उंदादरिल। उंदादर्गणादिल प्रत्यायाल्लवति। उंदमस्यास्ती ति उंदिलः। उद्ररिलः। पिच्छिला
ः। फेनिलः। इत्यादि। श्रोत्रात्य दंताउरः। ओनात्यंदंताष्टाउर प्रत्यायाल्लवति। उन्नतादंतायस्य सदंतुरस्य लोपः। अत्यादंतुं अप्युत्तुः। दया
लुः। शीतालु अस्मायायामधश्रास्यास्यार्थविनिर्देक्ष्यः। तपोऽस्यास्ती ति तपस्वी। अस्मंता च्छिति। मायावी। माया अस्य। धनवी। श्रग्वी। मायाम अस्यास्या
वि निर्दिशितः। बावामिनि। वाक् शष्टा रमिनिः प्रत्यायाल्लवति। अस्यार्थ गकारात्बंधमकारस्यादि त्यष्टस्यर्थः। तन्नत्रामत्र मा। वति

नवकारस्य गकारः। वाग्मी। रूपाश्वा वरुबाः वामी। एता स्त्री। उच्चाला उच्चविष्यदां ततास्तर्यं। गारपि अस्यार्थमिति। गावाविषातयस्यसा
गामी। आलाये ऊश्चितना प्रिणि आर्थवाध्य आलाटोप्रत्यायोन्लवतः। ऊर्ध्वितावाक्यस्य। वाचालः। वावाटः। ईषदसमाप्तो कल्पादेर्यप्रद
शीयाः। ईषदसमाप्तावार्थकल्पादेर्य प्रदेशीय प्रत्यय भवति। ईषदसमाप्ते किं विसूत्रवा ईषदसमाप्तः। सर्वज्ञः। सर्वकल्पः। पटुदेश्यः
कविदेशीयः। प्रशंसायां रूपः। प्रशंसायां वाच्यायां रूप प्रत्यायाल्लवति। प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः। इतरेवरः। इतरेवरर्विष्टना
चरट्प्रत्यायाल्लवति। टकारईवर्थः। पूर्वेदृष्टः इष्टचरः। प्राचुर्ये विकारप्राधान्यादिश्च मयट्। अन्नं प्रचुरमस्मिन् अन्नमयः। शब्दविकारः शब्दमयाः घट
श्रीप्रधानमस्य श्रीमायो ओलम्यः। डालमात्मा कुकारः। आदि शब्दात् अष्टत्वरूपः। अष्टतमयं स्त्रीं टकार ईवर्थः
अन्नमयी शाला। तदधीते तद्वेद वा अण्। व्याकरणम् अधीते वेद वा वैयाकरणः। तावादति सोवप्त्य
तस्यापत्यमादावसंधि अर्हस्यासं विज्ञेय संधिज्ञाताय्यसंधिरायार्थकार वकारयोः परस्य स्वरस्य
वृद्धिर्भवति। किंतु नावा गमो भवति। इदुत्। नावा गमो भवति। टिप्रादौ। व्याकरणम् अण्। अण्। इति स्थिते
व्याकरण इत्यत्र यकारः संधिजः। अष्टइत्यत्र वकारः संधि। जातायाः परस्य स्वरस्य वृद्धिर्भवति किं तु वर्णविश्लेषं कृत्वा इइ उउ आगा
मो कर्तव्यो। व्याकरण। स्वश्व इति वर्णविश्लेषे कृते टिप्रादौ यकारस्य आदौ इकारः। वकारस्य आदौ उकारः। स्थाने परेण संस्थाप्य
ऊ। वियाकरण अण्। सुवश्व अण्। इति जातं। णिवृद्धिः। यस्य लोपः। वैयाकरणः। सौवश्वः। इति जातार्थी। अस्य जातमित्यत्र अस्मिन् अ
र्थे इतः प्रत्यायाल्लवति। लज्जा जाता अस्य लज्जितः। तारकितं व्योम। पुष्पितं पल्लवितं कारकितं वनं इत्यादि। श्रा। तरतमयत्र इष्ठाः प्रकार्ष
तरतमप्ययमू इष्ठ इत्येते प्रत्यया अतिशायार्थे भवति। अतिशायने कृशः कृशतरः। कृशतमः। इष्ठोऽभिता विति योगतो ग
णवचनादेवतिमंत्रयो अतिशायने लघु लघीयान्। वितो संज्ञा लोपः। लघीयान्। अतिशा

तं॰उपटीप

यन पापपापीयान्। उकारान्तबंधयोर्लघीयसी। पापिष्ठः पापीयसी। इत्यादि। गुर्वादिरिष्ठमयस्सु गरादिष्वलोपश्च। गुर्वादीनां रादि
रादेशो भवति टेर्लोपश्च न भवति। इष्ठमयस्सु इष्ठ इमन् ईयसु एतेषु परेषु। अतिशयेन गुरुर्गरिष्ठः। गुरोर्भावो गरिमा। अतिश
येन गुरुर्गरीयान्। अत्र गुरुशब्दस्य गरादेशः। अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः। प्रियस्य भावः प्रेमा। अत्र प्रियशब्दस्य प्रादेशः। अतिशः
येन स्थूलः स्थवीयान्। स्थविष्ठः। अत्र स्थूल इत्यस्य स्थवादेशः। प्रशस्यशब्दस्य श्र आदेशः। श्रेष्ठः। श्रेयान्। ज्येष्ठः। वृद्धशब्दस्य ज्यादे
शः। अतिशयेन दृढो द्रढिष्ठः। ईलोपो ज्याशब्दादीयसः। ज्याशब्दात् परस्य ईयस ईकारलोपो भवति ज्यायान्। दीर्घशब्दस्य द्राघआ
देशः। अतिशयेन दीर्घो द्राघीयान्। द्राघिष्ठः। बाढो रिष्ठ थिः। इष्ठमयस्सु इष्ठः। बाढोत्तर। ईष्ठश्च स्मत्कारस्य पिर्लवति। तु थिष्ठा
। वाढो लोपो नूब बाढो। रित्यनन ईकारलोपः। अतिश यनअतिकः। नदीयान्। नदिष्ठः। अतिशयेन बाढः साधिष्ठः। सा
धीयान्। हूरदविष्ठः। दवीयान्। क्षिप्र। क्षेपिष्ठः। क्षे पीयान्। क्षुद्र। क्षोदीयान्। इत्यादि। ऊर्ध्यं। किमाद्ययादाख्याता
न्तरतमत्यादास्वक्रमयः। सिद्धवदन्तवादाद् अक्षरात्परः। यार्विधानगम्यात। उदाहरति ऊतस्थरोपरमाणवः। ऊतम्नातघामा
रंनकत्वं किमः। तद्विश्वरा गायति। अथं याद् पवतितमं। आख्य तात्परिमाणदघ्नादयः। परिमाणार्थे दघ्नादयः प्रत्यया भवंति। ऊ
रुदघ्नं जलं। ऊरुपरिमाणं। ऊरुद्वयसं। पौरुषमात्रं। द्वयोर्बहूनां वैकस्य निर्धारणे डतमः। इत्याद्याद्यनादादरति। कर्तैतेन वा ता काएव
। अत्र द्वयोरेकस्य निर्धारणं। कतमो भवतां त्रिकः। अत्र बहूनामेकस्य निर्धारणे डतमः। छेउलयरटिलापः। भवतां यतरस्मा किंक
न्तरउदकु। उद्यमस्तु पन्यस्य उत्यर्थः। संख्यया विशेषावधारणे। संख्यायां यां संख्ययं तस्य विशेषावधारणं तस्मिन्नर्थेव
क्ष्यमाणाः प्रत्ययाः। तत्र द्वित्रिभ्यां वा यः। द्वयोः पूरणः द्वितीयः। त्रयाणां पूरणः त्रिंतयं तृतीयः। उद्भतरा शब्दस्य तुर्यः। तुरीयश्च
तुर्णां पूरणश्चतुर्थस्तुरीयश्चेति ईयश्च दितो। पंचादेर्मः। पंचादेर्मप्रत्ययो भवति। पंचानां पूरणः पंचमः। सप्तमः। अष्टमः। नवमः। दशमः। ए ४६

कादशादेडिचात् टिलोपः। एकादशः। द्वादशः। अष्टादशः। सदा दिंचा दाकारांतादशः। विंशत्यादेस्तमश्च। विंशत्यादेस्तमप्रत्ययो भव
ति विंशतितमः। त्रिंशत्तमः। इत्यादि संख्यायाः प्रकारे धा। प्रकारार्थे संख्यावाचकात् शब्दात् धाप्रत्ययो भवति। द्विधा। त्रिधा। चतुर्धा
। गुणेष्वः। धाप्रत्ययांतस्य गुणे अणु वा भवति विकारो विकल्पार्थः। द्वेधा। त्रेधा। द्वैधं त्रैधं अत्र धांताद् अणु। द्वित्रिभ्यां प्रकारा वस्था
त्रयः प्रकारा अस्येति विग्रहः। क्रियाया आवृत्तौ कृत्वसु। संख्याशब्दात् क्रियाया आवृत्तौ कृत्वसुप्रत्ययो भवति। पंचकृत्वः। पंच वारान्
भुंक्ते। सप्तकृत्वः। द्वित्रिभ्यां सुः। द्वित्रिभ्यां सुप्रत्ययो भवति क्रियाया आवृत्तौ उकार उच्चारणार्थः। द्विस्त्रिः। त्रिः। चतुः। द्विः। त्रिष्पिवितं। बह्वादे
शाबह्वादिगणान् शस्प्रत्ययो भवति। कृत्वसुवा। धार्थे बहुशः। भूरि शः। कतिशः। गणशः। अपल्पशः। एकशः। अनेकशः। पादशः। ला
गशः। इत्यादि तयाययौ संख्यायां। संख्यावाचकात् शब्दात् तयाय टौ प्रत्ययौ भवतः। द्वौ अवयवौ अस्य समुदायस्य द्वितयं
त्रितयं त्रि। तदादि द्वादानुद्वितयी त्रितयी। द्वयं त्रयं यस्य लोप इति ङकारलोपः। टित्वात् ईप् द्वयी त्रयी। अद्भेकसंख्या
दार्थमा। द्व ओषा निपात्याः। कत्यादयः। का संख्या येषां तेक ति। सा संख्या येषां तति। या संख्या येषां यति। विंशतिं पङ्क्ति
स्यादाया विशत्यागाउसारणं निपात्याः इति॥ ॥ अद्येर्मलवपातिमा द्विखलवीराङ्कदृढ़ामणिश्रामज्ञादिगयामदानसचिव
सोऽनन्यडाग्मदधिः। तत्रक्रावंधिमाधुजीवनसुतः सारस्वतव्याकृता। वितस्थामितिति द्धितप्रकरणं श्रीडंडराजान्यधात्॥ ॥ श्रीग
णेशाय। दयावतीदाप्यतिदवतासा यया विरंवतमिविस्फुरंत्या। सरस्वतीसूत्र विवारणायाममंदतां विंदति मादृशोपि॥ अथाख्या
तप्रत्यया निरूप्यंते। अथ तिंतद्धितसंज्ञकप्रत्ययसंदर्भनिरूपणानंतरं आख्यातसंज्ञकाः प्रत्ययाः। आख्यातप्रत्ययाः। शाकपार्थिवादि
वत् मध्यपदलोपी समासः। स्यादिकथनानंतरं त्यादिनिरूपणावसराधुना दिशाश्चानपदाय प्रथममथशाश्वप्रत्यकामंगलार्थी
ताम पिव्यनक्ति। नामाधिकारनिराकरणसूत्रं अधिकारांतरं निरूपयति। धातोर्वक्ष्यमाणा आख्यातप्रत्यया धातोर्ज्ञेया। नेउर

धुऊपदाप

कार्यंधातूनामित्यन्तआद्यो दिः॥ मन्त्रायामार्थेद्वर्त्तितात्॥ इत्यादिश्याधातु संज्ञा लव तिधातो विलागमाद्द॥ सत्रिविधः॥ आत्म
नेपदी परस्मैपदी उलयपदी वति॥ आत्मनेपदामवा स्याः॥ तिआत्मनेपदी परस्मैपदामकास्याश्चा तिपरस्मैपदी॥ उलयपद
मस्याश्चातिउलयपदी एवं प्रसिद्धमात्मनेपदादिसंज्ञामालं॥ अत्रविध्यमस्यधातोः॥ धातोरात्मनेपदादियोग्यता चिह्नमाह
॥ आदनुदात्तङितः॥ रअनुदात्तश्चाङ्वअनुदात्ततौ तोङ्गतोयस्यतादवविद्दणोति॥ अनुदात्तातोङितश्चधातोः॥ आन्हइति आत्म
नेपदंलावति॥ अनुदात्तवादिधातुपावादवगंतव्यं॥ त्रिस्वरितत्वात्तस्थानकारतः॥ स्वरितितश्चधातोरुलआत्मनेपदपरस्मैपद
लवतः॥ उलयपदश्चाप्यवनियमप्रसक्तोनियममाद्द॥ आत्म गामिवत्फलमात्मनेपदं॥ परगामिवत्परस्मैपदं श्वायाक्रव्यं॥ ऊ
तङः॥ अत्रचर्यादृ॥ आत्मपरव्याख्यायार्थावित्रमान्नआत्म नेपदपरस्मैपदरूपायासंज्ञातस्या अउगानायार्थः॥ आत्मा
र्थपरार्थपरार्थपाकादिरूपः॥ स्वस्मादित्यर्थः॥ आत्मा॥ र्थंपवातरार्थंपचति॥ इत्यादिवत्॥ ७॥ परात्मनेपदाद्भवति
क्रातिनिमित्तानिअनुदात्तत्वंङित्वं॥ लित्स्वरितत्वंवति॥ ते विधुरादरहितादपरतः॥ अन्यस्माद्धातोः॥ आत्मनेपदालय
पदाप्रकृयाअन्यत्॥ परस्मैपदं लवतीत्यर्थः॥ लवप॥ तिवादी नामष्टादशसंख्याकानांवचनानांमाध्यप्रथमातिक्रमकारणात्
वादतिवादिक्रमेणआद्यानिनवंवचनानिपसंज्ञानिलवंति॥ पराण्यात्मनेपदवंतिवयतनवकाप्रकृयापराणिनवचनानिआत्मसंज्ञानिलवं
ति॥ कर्त्तरिपंचादादः॥ पः॥ आदनुदात्तङितः॥ आतांधतादनतः॥ इतिहत्रकृतद्वायोगदर्शनात्॥ लवपं॥ पराण्यादू इत्यवहत्रहयं॥ ला
कास्तुवालसुत्पादनार्थं॥ लवपरस्मैपदानिपरात्मनेपदानीतिपर्वंति॥ ॥वर्त्तमानेतिङ॥ तसश्लेति॥ मिश्र॥ थसाथ॥ मिश्वसाते
॥ आते॥ श्रेते॥ म॥ आथ्याथे॥ एवादमाद्द॥ रएश्चारब्धउपक्रांतःसन्नअपरिसमाप्तोयाव्यापारः॥ तस्मिन्अलिधायतिवादयःप्रत्ययालवंति
॥ लावानेचद्वियन्नात्मासर्वत्राख्यातगोवरः॥ इत्युक्तत्वात्कर्त्व्यापारएवसर्वाख्यातार्थः॥ तस्यप्रारब्धापरिसमाप्तत्वायांतिवादयोलवंत

४७

र्थः॥ अस्यतिवादपाणिनीयानांलङितिसंज्ञा॥ संज्ञांतरदर्शनंतुवालानांअन्यनापिपरिचयार्थं॥ नास्तिवस्तुअदिवास्म॥ दिवलाग॥
नामादिष्वपपादेषु॥ सस्तुविलिलागरातप्रत्ययालवंतिरकारत्रयार्थविद्दणाति॥ नाम्निप्रयुज्यमानइत्यादिना॥ युष्मदस्मद्व्यतिरिक्त
॥ सिद्धार्थः॥ आख्यानामानस्मिन्प्रयुज्यमानेचकारादप्रयुज्यमानेपिप्रथमपुरुषालवति॥ युष्मदस्मदारप्रयोगसतिनाप्रियुज्यमा
नइतिइष्टं॥ अन्यथाचेराजालवसीत्यादौनाऽश्रअव्ययधानपियुष्मत्प्रयोगप्रथमपुरुषप्रसमापतः॥ युष्मदिप्रयुज्यमानेप्याष्टा
दप्रयुज्यमानेपिमध्यमः॥ अस्मदिप्रयुज्यमानेचव्याष्टादप्रयुज्यमानेपुत्तमः॥ आदिमध्योत्तत्रिकाणांपुरुषइतिसंज्ञापूर्वाचार्या
करणानां॥ कर्त्तरिपंचा॥ पपरस्मैपदंकर्त्तरिलवतिचकारादा त्मानपदमपि॥ कर्त्तरिधातुन्यनविवक्षितेसतिपरस्मैपदात्मनेपदा
पादलवतइत्यर्थः॥ तत्रचइत्यतस्मात्परस्मैपदिनाक्षिक॥ रणादतिवादयोयोज्यते॥ तत्रातथमध्यडिदित्वादुदात्तत्वा
त्स्वरितत्वालावादपरस्मैपदिनःआपविकरणंग णविलागज्ञापकंयस्य॥ तस्मादअविकरणादपधातोस्तिवा
दयःप्रत्ययाज्यांतात॥ तितिइतिस्थिता॥ पकाराङित्यर्थाहत्य ादिपिक्कार्यार्थः॥ अनुकर्त्तरिधातोरप्रत्ययालवति॥ त्यादि
षुचतुर्षुदिप्यर्यंतपरतः॥ एकाराविकरणलदज्ञापनार्थः॥ गणविलागकरणत्वाद्विकरणसंज्ञा॥ विकरणाद्भलदः॥ विकर
णालदस्यस्वरूपनांतादवअर्थःप्रयोजनंयस्य॥ सविकरणलदज्ञापनार्थः॥ क्वचिद्विकरणलदज्ञापनाद्यर्थंइतिपठंति॥ तदाआदि
उपस्थादतसादोङितिगुणार्थः॥ ष्वतिव्याजं॥ गुणा॥ धातोरंत्यस्तस्यनामिनागुणोलवति॥ धातोरितिषष्टीनिर्दिष्टस्याउत्रात॥ वदंत्यस्य
ऊयइतिपरिलाषयाअंत्यस्तस्यत्वनिहितं॥ लाअइतिस्थिते॥ आअलवति॥ कर्त्तर्यात्मविवक्षायांद्विवचनं॥ तस्॥ अपिनादिङित्
॥ एतद्वयस्यसमित्॥ नाआदिर्यस्यसदिःइदामवचाष्ट॥ पकारतंतातारितारस्इत्यादिकंवप्रत्ययंविदोयज्ञस्य॥ प्रत्ययोङित्संज्ञ॥ काल
वतिङित्संज्ञाप्रयोजनंमादङिति॥ अस्तुमि॥ किति ङितिव प्रारधातोगुणोनलवति॥ द्विरुक्तादातो॥ परञस्॥ सुसतेवङयित्वा॥ तद

भुजापाप

वस्यष्टयति। उज्झन्। कृतद्विर्वचनाम्नातोपरउसिसतियुणोभवति। अउ दक्षुरित्यादौ। यत्र उपधमतएव उसपाश्च द्विर्वर्णंत
चनगुणा। यथा ऊजुबुरित्यादौ। तादेव प्रकृतायाऊयति। यस्मात्क्ङिति परे गुणप्रतिषेधस्ततस्मात्कारणात् सिडिद्यादयु
णइति षाघपि प्रकारंत विहायस्वक्रियाद् अग्रस्यत्यस्य निमित्तं गुणो भवत्यवा आअ श्रा विसर्गः। भवतः श्लेषातार स्त्य यत्राण
बलवन्इति। इतिस्थितं अद इति सांकृतिकसन्नमाकं पदं अकारस्य लोपो भवत्यकार पकारश्च परअ आदइत्यकारे कारोत्या
दिइत्ययाश्लोको ज्ञयो। तन प्रकरणलदात्मनाम्यादावस्मिन्स्य प्राप्तिः। अकारलोपकृते भवं ताति सिध्यति। भवसि। भवथः। स्थ
कारः। अकारस्य त्यादिप्रत्ययस्थाया वामाः परायाः आदेशो भवति। इति अत्यस्य अकारस्य आकारः कृते भवामि। आ विसर्गः। भवा
वंभवाम। बालक्षुत्यात्येभवति। भवसि भवामीति पदानां प्र यागदर्शयति। स राजा धर्मिका भवति। राजतिनाम प्रथमो
गादृश्यमः। त्वमाधुर्नवमि। युभाः दप्रयोगान्मध्यमः। अ दमात्म विज्ञवामि अस्मदः प्रयोगादुत्तमः। युगपन्नामा दिष्ट
उपपादेषु प्राप्तेषु प्रथममधुरुषादि प्रयोगविशेषव्यवस्था माः दाश्च यवधानात्स्थ उरुषविशेष इति। धातोर्यद् अव्यवहितं
उपपदं तदनुसारात् पुरुषविशेषाः। प्रयोक्तव्याः। साधुसमर्थन भवथः। अत्र क्रियापदस्य युष्मदादसदर्शं निर्दितायेन मध्यम उत्त
षः। अथ विधिसंज्ञा वनयोः। यात्। याताम्। युः। यास्। यातम्। यात। याम्। याव। याम। ईत। ईयाताम्। ईरन्। ईथाः। ईयाथाम्। ईध्वम्। ईय। ईवहि। ईमहि। र
ए विधिश्चसंज्ञा वनेच विधिसंज्ञा वा भवतायां यादादयः प्रत्ययाः भवन्ति। कर्तव्यः करणादेः सर्वासामवर्णश्चकर्तव्यार्थः। तस्य अज्ञातस्य ज्ञाप
नस्वपादस्य। स विधिः। स्वरूपप्रयत्नयोगं इष्टसाधनतयागादिरित्यार्थः। संज्ञावनाकल्पनं। ऊदइति यावद्। तत्र यादादयाभवंति। ते
षांयादादीनां पाणिनीयमते लिङिति संज्ञा। भवयाद्इति स्थिते। अकारात्परायाः स्यय इ भवति। गुरुत्वात् सर्वस्य प्रकरणा
दत्यादिप्रत्ययस्थाया यायाइतिरूपं। अन्यथा इतिरूपं। अन्यथा दवयाग इत्यादावपि इप्रसक्तिः स्यात्। इकारकृते अइ एव

MEMORIAL

वतां। युस इ इ अकारात्परस्य युस इत्यस्य इडागमो भवति। टित्वादादौ भवइउस् इति स्थिते अइ ए। आ विसर्गः। भवेयुः। भवेः। भवेत
वेतायामियां। अकारात्परायाः इयं भवति। इतिया मित्यस्य इयमादेशः। ततः अइ ए। भवेयं। भवेव। भवेम। विशेषायामं दर्शयति
शिष्यागुरुं शुश्रूषाकालो भवदिति विधिः। अत्र शिष्येण गुरुशुश्रूषा कर्तव्येत्युपदिश्यते। भवेदासो वेदपारगो ब्राह्मणश्चेदिति संज्ञा
वनायां प्रयोगः। यतो ब्राह्मणत्वाद् वेदपारगत्वं संभाव्यत इति। अथ आशीः प्रेरणायोः उस्। तां। अउ दि। तां। आ निप्। आवस्। आ म स्
तां। आतां। अंतां। थ आथां। ध्वं। एप्। आवहि। आम दिप्। आ शीश्च प्रेरणे तयोरर्थमादाय प्राप्तार्थना आशीः। अथवा। परस्य इष्टाशं
सनं अभिमतं शंसनं आशासनं आशीः। प्रेरणं उपवर्तनं तयोः। आशीः प्रेरणयोः सुबादयः प्रत्यया भवंति। तेषां पाणिनीयमते लोडि
तिसंज्ञा। भव्यात् इति आशिषि वावक्तव्यः। उदि इत्यत। यातात् इत्ययमादेशो विकल्पेन वक्तव्यः। आशिषि विषये। उका
राग्गुणप्रतिषेधार्थः। तउतादित्यादौ गुरुत्वात् सर्वाद आः भवतु। भवतात्। भवतां। आदभवतु। अत। अकारात्परस्य द
र्शयति। इति हि लोपः। भवः। दस्ततः उ आदेशो भव तात् भवतं। भवत। भवानि। भवाव। भवाम। सर्वार्थदीर्घः। वाक्यप्रयोगा
दर्शयति। आयुष्मान् भवतु भवान्। अतिशयात मतुप्। आयु तायुः। इत्यर्थः। अप्राप्तबंधायुष्प्रार्थ्यते। परस्य इष्टंवअयुरशास्यते अ
ध्ययनाय घाता भवामि। अत्र अध्ययनाय प्रार्थितो त्वंअनघः। तानत्वा तां दिस्तां अन्नं। मिस्तं ता अमिशा वा मतद्। आतां अंत। थ्यास्। आ
थां। ध्वं। इवहिमहि। इ यप अनघतने निरूपयति। अतीतायाराज्यर्थमनद्यादवहिःयावदागामिन्या प्रथमयाम द्वयं। मतावान अद्यमा म
क्काल। अघतमः ताता न्या। नीतां नागातावा अनघतनः। तस्मिन् अनघतने। नीत क्रालोघात्यकूर्मादो विबादयः प्रत्यया भवंति। एषां
पाणिनीयमतालङिति संज्ञा। दिप्। सिप्। अमिप्। एषां इकारउच्चारणार्थस्तस्य कार्याः। यदि तिङ संज्ञायां लोपः। दिवादावषट् इत्यादि त
वारणाकार्यायत्यर्थः। नरानानेकारा इत्तनमकर्तरीति विशेषणार्थः। वावसान इति दकारस्य तकारः। दिबादावट्। अदिबादौ परस्य

MEMORIAL

ता।अडागमाभावतिडित्वादादौ।अलवर्त्त।आदअलवद्।इकारउच्चारणार्थः।आविसर्गः।अलवर्त्त।अलवत।आदौ।अलवं।आमारा।अल
वं।अलवाव।अलवाम।प्रयोगं दर्शयति।ल्ला।लवत्लवुः।ल्लं।पूर्ववत्।लिलाव।लवद्।पञ्चप्रयोगाक्रमेण।।लुः।एधवृद्धौ।अस्य अकारादेः
दात्।अस्तु दात्।डित इ आत्मनेपदार्थः।सकार्यायदिति इत्संज्ञा।प्राप्तुयात्।यमकार आत्मनेपदार्थः।ततः कारणात् पराणित आते
इत्यादीनि वचनानि प्रायाण्यानि।पूर्ववदेवादि।एधु आत इति स्थिते एधत।आदावध्ध।आद्य अधघ।तस्य आदादेः।आद्संबंधिन आ
संबंधिनश्च आकारस्य ईकारो न भवति।एध आत इत्यत्र।आकारस्य इकारकृते अइप।एधेत।आदइत्यकारलोपः।एधेत।एधाम।आदाधव्य
।अइप।एधाध्य।एधाध्वा।आद इत्यकारलोपः।एधेवामारा।एध वाद।एधामहै।प्रयोगं दर्शयति।धर्मादधात।आदाराध्यमित्यादि।अथ
ऊं।विधिसंभावनायाः।इत्यादीनि वचनानि प्रायाण्यानि।स र्वत्र अइप।एधत।एधयातां।एधरन्।एधयाः।एधयाथां।एधध्व
ध्य।एधेवहि।एधेमहि।प्रयोगं दर्शयति।धर्मतः।साधु ।एधत।साधुःमत्सुकृतात्धर्मतः।एधवता।धतं।इति विध्येसंभावनार्थं
वप्रयोगः।आशीः।प्रत्ययामादयः।एधतां।आदयेइ एधेतां।आदाएधेतां।एधध्व।आदाध्व इः।एधथ।एधधं।एधा।एधै।सव
र्णे दीर्घः।एधाव।वि।एधामहै।अवधात।तनादयः।स्वरादेः।स्वरा देर्धति।स्थिताया।डागमा भवति द्वितीया।दौ पर।दिवादावडू।इत्यस्याएध
याद्वितीया।अइद्भ्यपि।एषणा।ऽल्पेकारः।एकारत्यादौ।द्वितीया।मयाऊनं सप्रकारा।एधत।आदौ।अइ।एधतां।आद।एधत।साविसर्गः।ए
धथाः।आदावइः।एधेथां।एधध्वं।अइप।एधे।आमारा।एधावहि।एधामहि।इकाकरणमिति।अकारादाकूत्य आत्मनेपदार्थः।पूर्व
वत्।अस्करीति।एधवत्।आपइकात।आदाचइ।अइप।इकात।आदइकातां।इकात।इकाया।इकाध्व।आद।इके।आमा।इकावहि।इका
मावहि।इकाम।हि।यादौ आत्मनेपदे।अइईप सर्वत्र।ईकत।ईकयातां।ईकरन्।आविसर्गः।ईकथाः।ईकयाथां।ईकध्वं।ईकया।ई
कवहि।ईकमहि।उवादावात्मने।ईकतां।आदाचइ।ईकेतां।आद।ईकंतां।इकस्य आदादेः।ईकथ्वां।ईकध्वं।एएए।इके।इका। ४८

वादे।इकामहे।अनघतनां।द्वितादौ।तनादिषु।दिवादावडू।अइकत इति स्थिते।अइएकत इति जातं।ततस्वरादेरिति द्वितीया।अड।
गमा।कत।एएए।एकत।आदाचइ।ऐकेतां।आद।ऐकंत।ऐकथाः।आदाचइ।एकेथां।ऐकध्वं।अइप।ऐके।आमा।ऐकावहि।ऐकाम
हि।डुपचष्पाके।डुकारः इत्संज्ञकः विधानार्थः।षकारः।षिद्भिदामङ् इति कार्यार्थः।चकारश्च कैमानाधकारः।स्वरितत्वात्उभयपदार्थः।
अस्करीति।पचति।पचतः।पचंति।इत्यादि।पचात।पचात।पचंतु।इत्यादि पूर्ववत्।विधिसंभावनायाः।राशीः।प्ररणायाः।अनघतनौ।तव
पूर्ववत्परस्मैपदात्मनेपदानि प्रयोज्यानि।परस्मैपदवत्।आत्मनेपदे एधतिवद्रूपं ज्ञेयं।एवमन्येषामपि दिकाङ्।रूपया।गाङ्
तौ।डित्वादात्मनेपदं।गातेड्।गाते।अयति।कित्कारायाः।करूयतिपा वं डिङ्डाय।ऊयति।ऊञ्छ।ष्ठकवति।उङ्ङा।ष्ठअचात।इङ्।नाधानं।एधाते
।स्नेतराणं तरति।स्नेनयान।नरति।एकारांता।एकारांताश्च सर्व त्तौ वादिका।दङ्पालानदयातं।धेङ्पाने।धयति।कैगैरेशब्दे
कायति।गायति।रायति।ष्लै हर्षक्षयप्लायति।ष्लैद्हर्षक्षय स्नायति।देङ्पालने।त्रायः।दोदेव्।शोधने।दायति।ष्ठै।स्त्रै
ध्यायति।एवं धम्यत्यादयः।अकवक्रगतौ।ककुद्रोसा।ऊक्के आदौ।न।नख मख सर्प्पणे।अग्र वक्रगतौ।लग सं।गर गें।कांयं
राघङ्।दाघङ्।श्लाघङ्।कौश्या।घडकस्थानं।अर्वपङ्रायां।कव। इत्यादि निर्बंधनायाः।इत्यादयोऽन्येपि लावादयोऽप्युभयवादवर्गतया
:इदानीं चादिगणकथनानंतरं तुरुः आपालुरुससविकरणगणलदाना पकंयस्यनादङ्।अदादिगणादनलदाणेडल्यादिकादधव
गणादकर्तरितिवादयंश्चवारागण।अस्यसहदावतीनकथ्यंपातइत्यर्थः।अदनहाण।अर्करत्वं।अदादिरहितक।अदादिगणा उहत्रस्य
प्यालुकृत्वति।नत्व नस्य ज्ञातमात्रस्य पिकार्यं साधनाक्रमास्यत्यर्थः।नादो।सादो।प्यादो।वश्रुत्यायसर्वत्रख्यासवर्णकसनामितित कारः
अत्ति।अत्तः।अदंति।असि।अत्थ।यादादौ।अद्यात्।अद्युः।इत्यादि।उवादौ।अत्तु।अत्तां।अदंतु।कसाहिर्दि सिसाउत्तरस्य दिधिर्लेवति
तातङ्।सावप्रकृत्यनिप्राय।अद्धि।अत्तात्।अत्तं।अत्त।आद।दिस्यारडागम।वक्तव्यः।अनद्यतनौ।परव्यादिष्विति सप्रवाप्यारडागमाभाव

वनात्यर्थः। दिवादावट् स्वरादेः। इति अट्। आयस्तत सवर्णदीर्घ। आपाठ् कि चक्रात आदादिस्यारडागमचक्रात आददइति रूपं। आनां
आदन्। आदः। आनं। आन इत्यादि। शीङ् स्वप्ने। ङकार आत्मनेपदार्थः। आ पाठे कृ। शेते। सर्वत्र शीङो गुणो भवति। सर्वत्र अविषये इति वि
शेषणार्थं। अन्यथा। शि इप किंचिद्विशेषमादरइत्यादौ विरुध्यते। शेते। शयाते। शेरते। रुट्। शीङ् अंतरुट्। उकार उच्चारणार्थः। टका
रो उबंधस्थाननियमार्थः। शेषे आत् इति स्थिते। आ। तेधितादतः। आतः। आंतस्य अदन्त। आतः। आत्मनेपदस्य अंतइत्यस्य अद भवति
अकारादुत्तरस्य न भवति। शेरते। क्विलादेशसः। शेषे। शयाथे। शेध्वे। शये। शयावहे। शेमहे। विधिसंभावनायां। शयीत। शयीयातां। श
यीरन्। इत्यादि। आशीः प्रेरणायां। शेतां। आतां। ता दन्त शेङां ते रुट्। शेरतां। क्विलादेशः स। शेष्व। शयाथां। शेध्वं। शयै। शयावहै
यामाहै। अनद्यतने। तत्र। आ। शेत। अशयातां। ऋइ अत्र आ। शेरत। अशेथाः। अशयाथां। अशेध्वं। अशयि। अशयावहि। अशे
महि। ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। ञकार उभयपदार्थः। अबादा वापिति शिभि। ब्रुव ई स्यात्। भवति। तकारसकारमकादौ पि
ति प्रत्यये परे। अबादौ। विधायि। अपि विषयपतौ। वतिवचरि तार्थवाद। आदिशाहप्राग्। याडनंतगाविशेषणार्थं। अत्राक विदअबा।
दा विति। तावसप्तमी। समाना अपि चक्रात। आदि। शाहात। आपाठ् किं चक्रात पश्चात् ईकारो विधेय इति समाहधाता। अन्यथा अपि ना दि
ईटिदइत्याने ईकारस्य डित्वात् प्रवीत्या दो गुणाभावः। प्रसज्यता। अन्येन्य था समादधाता। अ स्र आदिः। ख्या नीयस्य तस्मि। अबादौ विधे
यत्त्वि विषय इति। तस्मात। दश विधेख्याव प्रत्ययर्थ तिरिक्त वादौ प्रत्ययस्य नडित्वं। ततन गुण प्रतिषेधः। अथवा अत्र सूत्रे पकारद्वय उ
च्चारणीयं। इप्पि इति तस्मात्। तन ईकारस्य पित्वात् प्रवीति। तत्र गुणो भवत्येव। अन्यत्र अबादौ। वापिति तस्मात्। तकारकानिर्देशो इष्ट
व्यः। तत्र एक अक्कारः स्थासचपाऊ समाना मितिदकारेरऊ। तेन दकार पिति पारपि ईश्त्यय। तस्मात्। तस्मात्। तस्माद बुवादिति सिध्यति। गुण
घादशो। ब्रवीति। उत्तत्र अस्या पालापन पित्वाभावात् गुणः। ब्रूतः। ब्रुवंति। ब्रुवात् ब्रार। ब्रुवीति। इस्त्व खड धातो रिस्यत्र अउवर्ण

मान इष्टव्या। उध्वातोः। विकरणस्य नापूर्वस्य उ। ब्रुवो यकार वकारोऽतः। उशाष्टान्यंतीत्यादौ। अनकः स्वरयोर्भावे प्रियकारा भव
ति। इय उरित्यादौ। असंयोगपूर्वात्। अनकः स्वरात्। प्रियकारो न भवति विशेषमाह। नानाद्यावः। न अनपि। आः। वः। असंयोगपूर्वस्य अ
नकः स्वरस्य वा धातोः रुवर्णस्य अनपि विषाय स्वरे परे वकारो भवति। किंउन्न आदन्या भवति। ऊजवउरित्यादौ। अनपीति प्रदर्णाड
दातरेव अविधायव कारशा प्राप्तीति न प्लुस्य तीति सिध्यति। ङादातः। किं। ब्रवति। ब्रुअतीति स्थिते। उब्रुवति। अबादावापिति स्मि
गुणाउ अब्राणव्रवीषि। ब्रूथः। ब्रूथ। पूर्ववद् ब्रवीमि। ब्रूवः। ब्रूमः। ब्रूतब्रुवात। इत्यादि। तिबादिषु पंचसु वचनेषु विशेषमाह। ब्रुव आ।
हस्वपंचानां। ब्रुवउचारयाति बादीनां पंचानां। णउ। अउसाउ। सूयः। अप्पुस। इत्येतत पंचादेशा भवंति। यथाक्रमं। ब्रुव आह इत्यादि।
शभ्वभवति। सिद्धानामवआदशानां णकारादन्यत्रइ घ्यर्थः। आह। आहतुः। आहुः। ना। स्था। स्थकारपकार ब्रुवादकारस्य
तकारादशो भवति। आत्था आहथुः। यादादौ ब्रूया। तब्रूयातां ब्रूयुः। ब्रूयाः। ब्रूयातं। ब्रूयात। ब्रूयां। ब्रूयाम। व ब्रूयाम। ब्रु
वीत। उब्रुवीयातां। ब्रुवीरन्। ब्रुवीयाः। ब्रुवीयाथां। ब्रु। वीध्वं। ब्रुवीय। ब्रुवीवहि। ब्रुवीमहि। ब्रुवादौ प्रथमं गुणः। ततइकारः। ब्रव
तु। ब्रूतात। ब्रूतां। उब्रुवंतु। ब्रूहि। ब्रूतात। ब्रूतं। ब्रूत। उब्रवाणि। णं। तब्रुवाणि। ब्रवाव। ब्रवाम। आत्मनेपदे। ब्रूतां। ब्रुवातां। ब्रुवातां। उब्रू। आ। तां।
तादनतः। ब्रूष्व। क्विलात्मस। ब्रुवाथां। उब्रू। ब्रूध्वं। ब्रुवै। ब्रवावहै। ब्रवामहै। दिबादौ पि ति स्मात् इस्त्र उरुसचपाऊ समाना मितिदकारऊस्य
तकारस्यापि श्लेषात्। दिप्पार पि ईकारः। गुणः। अब्रवीत्। अब्रूतां। अब्रुवन्। ईकारः। अब्रवीः। अब्रूतं। अब्रूत। उब्र। अब्रवं। अब्रूव। अब्रूम। आत्मनेप
दे। अब्रूत। उत्र अब्रुवातां। अब्रुवत। आतां। तादनतः। अब्रूथाः। अब्रुवाथां। अब्रूध्वं। अब्रुवि। अब्रूवहि। अब्रूमहि। एवमन्यपि लुग्विकरणा इष्टव्या
रव्या प्रकथने। या प्रापणे। वा गतिगंधनयोः। प्रा पूरणे। दाप् लवने। मा माने। लाग्रादाने। श्रा पाके। इत्यादयो धन्यपि क्ष
उपावादवगंतव्या। लुग्विकरणस्यापि ऊहात्या दर्गणस्यालदंदर्शयति। ऊदानादयोः। क्रादर्ह्लिषः। कादः। हिः। वृङ इत्यादर्गणा ङस्यत्रस्य

ढुंढ०पया०प

यायलुक्लवतिसतितस्मिन्धातोर्द्विर्वचनं तस्मिन्सति किंसति धातोर्द्विर्वचनमित्यर्थः। सन्यङश्चादिद्विर्हिः। सन्यङश्चायोर्वयोर्वा। हिर्लोकाद्वि
र्भवति। एतच्च सूत्रं प्रसंगतोत्र लिखितं तत्र रूपाण्याग्रे यथायोग्यं लेखनीयानि। कुहोश्चुः। पूर्वसंबंधिनः कवर्गहकारयोश्चुर्भवति। पूर्वसं
बंधिनां झपानां जबाश्चपाश्च भवंति। एतन्नाध्यजबलत्यः। पूर्वेषां कठधघभानां जडदगबा भवंति। चापलत्वे। पूर्वेषां खफछठथानां चपा
भवंतीति विवेकः। अन्यथा जहातीत्यस्य हातेत्यपि रूपं स्यात्। जहातिरिति स्थिते। आपाजहुगुणः। जहातीति डिच्चान्नगुणः। जहतः। ह्रस्वः
उकारश्च स्यात इत्यस्यादत्वति नान्यो पिर्वइत्यत्र अनपीतियद्गर्णाजहातारवत्र छिपायचकारस्याप्यर्थमिति पूर्वमतिहितं तेन जहाते
रव्छिपायचकारः कृदृति गुणः। हिलादेयःसः जहाति। अ। ओर्वोर्विलोपः। प्रत्ययसंबंधीनउकारस्य वमयोः परयोर्वालोपः। जहु
वः जहुमः। स्वाःपरयोर्जहातेरतस्थकारलो। पः। क्वचिदगावप्रणीयः। यादादौ। जहुयां। जहुयातां जहुयुः
यास्यादि। द्विइदमितिबादिविधेर्वाववत्यः। अमि हुते जहुयादित्यत्र मिन्नार्थौ विधौ विहितस्पतिबादः पाणिनायानां
मातलहसंज्ञा। उबादौ। गुणः। जहोतु जहुतात्। हिचान्न। गुणः। जहुतां। हरित्यत्र जहुत। जहाहाद् उत्तरस्याद धिर्वक्रियइति।
ददधिः। जहुधिः। जहुता। जहुतां जहुतात् पिद्यात् गुणः। ज हवनि जहवाव जहवाम। दिबादौ। दिबादावट्। गुणः। अजहोत्। डिच्चा
न्नगुणः। जहवानि। जहवाव जहवाम॥ दिबादौ दिबादावट् गुणः। अजहोत्। डिच्चान्नगुणः। अजहुतां। अनतस्य। द्विरुक्ताडत्तरस्यात उस्
लवति। स्तद्विर्वचनाडसिपारउलवति इरूपाद्गुणः। अजहुः। अजहोः। इत्यादिः। गतो डकारश्चात्मनेपदार्थः। इदितकार्यार्थः। अथायादि।
तइति सूत्रविन्यासप्रणोर्थः। हातइति स्थिते। ह्वादिविद्यतिद्विर्जपालुक्। कस्तु। द्विरुक्तायां मध्ये पूर्वसंबंधिना दीर्घस्य ह्रस्व लवति चरणं क्वि
हुत्स्वकारणप्रापणायाः। इगदाइगतो माइमानइत्यतपूर्वस्य इकारो लवति किंसति। कस्तु। कुहोश्चुः। झपानां जबचपाः। इति जा
कारत्वसाइतिरिकारः। तेन जिहाइति सिद्धंवत्ऊचातभुतभ्वचानभूहपाणिदर्शनीयानि॥ किश्चे। लोपाद्यवर्तते ईकारस्यालो

५१

पईकारश्चतत्रादनपराच्चृपातनादवनिश्चयवतिद्विरुक्तस्यधातोराकारस्यालोपालवतिडितिप्रपरईकारस्यडितिहासपरः। जिहीते।
डितिहासईकारो जिहाते डितिश्च रश्चाकारलोपः। सर्वसर्वत्राः। जिहते। जिहीषे। जिहाथे। जिहीध्वे। जिहे। जिहीवहे। जिहीमहे। जिहीतां। जि
हातां। तदिहीयानां जिहीरन्। जिहीथाः इत्यादि। सर्वत्राकारलोपः। उबादावात्मनेपदस्य। जिहीतां जिहातां। जिहतां। जिहीष्व जिहाथां जि
हीध्वं। पिच्चान्न आकारलोपः एऐ। जिहै। सवर्णदीर्घः। जिहावहै जिहामहै। दिबादावात्मनेपदे अजिहीत अजिहातां। आतोऽताद न
तइत्यत्र अजिहत अजिहीथाः। अजिहाथां अजिहीध्वं। अजिहि। अजिहीवहि। अजिहीमहि। ऊग्हाक्त्यागे। ऊकार इदिकार्यार्थः।
ककारः किकार्यार्थः। ह्वादद्विरुक्तिर्जपालुक् द्विर्वचन। ह्रः। कुहोश्चुः। झपानां जबचपाः। जहा इति सिद्धं अन्नापि डितिहासईकारः।
डितिश्च रश्चाकारलोपः। जहाति अत्र डिच्चालावान्नईकारः॥ जहीतः। तोस्वाभाडिच्चादाकारः। हरित्यत्र आकारलोपः। श्वाऊकारस्य
लोपालवतियादादौ पदतिः। जहाति। जहीयाः। जहा पइत्यादि। यादादौ विशेषदर्शयतिः। आतोलोपः। जहातेराकारां
स्यलोपोनवतियादादौ पराऽऽत्य। कृसंदत्रिकं सूत्रं पं तितदाजहातेर्यादौ। दोचस्य उष्ट्रत्रि। ऊतास्पतितएवदृष्टव्याः। तस्मा
दआतोलोपः। वक्ष्यमाणेनदादरितिसूत्रेणआकारलोपइत्यर्थः। कचित्तु आतोलोप इत्यस्य वक्रयतां निर्वदति। ऊचाद्। जह्यात्
जह्युः इत्यादि। उबादौ पिति हासनईकारः। जहातु। डिच्चादाकारजहीतात्। जहीतां। हरित्यत्र आकारलोपः। जहतु। इवीदो। जहात
हेपारइकारोवालवति। हस्वावानन्नईकारः। मिद्धएव। विकल्पेनईकारः। तदनावपादये च स्थितआकारएव। अथवा। इवीदो इ
तिसूत्रपृथक्करणीयं। इईवाः। हो। जहाते रिकार ईकारश्चवालवति। होपारः। इकारपक्षे जहिहि। ईकारपक्षे जहीहि। उत्तयानावपाक्ष
आकारःरसिद्धएव। जहाहि। तातङ् जहीतात्। एवंरूपत्रयं लवति। सवर्णदीर्घः। जहानि जहाव जहाम। अजहात् अजहीतां अन
तस्मात्स्यालोपः। उसिडितिश्वाराक्षाविति सूत्रेणआकारलोप इत्यर्थः। अजहुः अजहाः। अजहीतं अजहीत। डिच्चालावान्नआकारलोपः।

युडपटा०

उमिङि ति ह्वा रा दस्मा वि ति ह्वत्रणा आकारलोप इत्यर्थः । अजज अजहा । अजहां तं । अजहातं डि आन्तावान्न आकारलोपः । अजहां । अजहा
व अजहाम उदाङ्दात् उकारो द्विकार्यर्थः नकारउत्तरपदार्थः । क्वादिधिस्थातिआपाउरुछिवंदजक्षा । ददा तिदादाः हिक्रस्य दाद
आकारस्य लोपो भवति डितिपरे । इद्वा वित्यस्यापवादः । ख्यासचपादन्तः । हः । ददति । ददामि अडि आन्ताकारलोपः दद्धे । दद्धः ददामि दद्ध
दन्तः । यादादौ सर्वत्राकारलोपः । दद्यात् दद्यातां दद्युः इत्यादि उबादौ । ददातु दत्तां । हादत्तां । ददन्तु दां दो दामि ति बङ्गुचचाननदा दयाम
दाताः । तादवविट्टणातिदाद्दानामितिदोपरबाद्दानां पूर्वस्यालोपो भवति आकारस्य उपकारादशा भवति । दादिसंबंधिनपवाकारस्य
न उश्चात इत्यादि प्रत्ययसंबंधिनः दद्दिद्दाघादन्ते ददाइत्या — दि । दिबादौ अददात् डि आन्तावान्नाकारलोपः । अदत्ता अनउस्य आकालो
पाअडः । अददा पि आन्ताकारलोपः । अदत्तं अदत्त इत्यादि — दिबादौ अददाम् डि आन्ता वान्नाकारलोपः । अदत्तां अनउस्य आका
रलोपः अडः । अददाः पि आन्ताकारलोपः । अदत्तं अद — त्त इत्यादि आत्मनेपदेपि पूर्ववदाकारलोपः दत्ते ददाते ददते
इत्यादि । यादादौ । ददीत ददीयातां ददीरन् इत्यादि । उबा — दौ दत्तां ददातां ददतां । दत्स्व इत्यादि । ददै ददावहै ददामहै इति ह्यस्तन्याम्
ह्यस्तनस्य उददतान इत्यात्मनेपदिनाक्षाता रिति ज्ञेयं अ — दत्त अददातां अददत इत्यादि । डुधाञ् धारणपोषणयोः । उत्तपदा अत्र ह्वा
दद्धि स्वजक्षः । कपानां ऊबचपाः । दधाति । डितिपूर्वदस्य जामधा दधातडितिजासपरपूर्वदकारस्य धकारो भवति । दादरित्याकारलोपः । धा
धत्तः इतिस्थिता ख्यासचपाजसानामितिधकारस्य तकारः । धः । अत्र तथ्योर्धः इति न भवति आला विकृतकारत्वाभावात् ह्वरित्य ह्वदादरित्या
कारलोपः दधति । धदधामि प्रत्ययस्य पि आन्ताकारलोपः । ध्यसा घा । सा । धातात घ्नंत । आधं दि । इति डितिजासधकारः । आपूर्ववत् । एवम त्यपि
क्वादयो धत्तसं ग्राह्या दद्भ्यष्व्याः । । दिवादिगणमाह । दिपक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकांतिगतिषु दिवादर्यः । दिवादिगणाद्यत्र
त्यायो भवति । कर्त्तरि विहितश्व्यादिस्व उर्ध्वदिप्र्ययीतश्व परतः । आपापवादः । दीव्यति दीव्यतः दीव्यन्ति । अदीव्यत् । इत्यादि भवति वक्ष्यमाणः ५२

नयं । एवं सीव्यति । उसंतानीव्यति । इसीमाव्यति । उरुति । गात्रविक्षेपे नृत्यति । त्रसजावुद्वेगे त्रस्यति । छेद्रे न उद्यति । राधसंसिद्धौ राध्यति । क्षुधबुभुक्षायां क्षुध्य
ति । श्लिषआलिंगने श्लिष्यति । सृजविसर्गे सृज्यति । णशअदर्शने नश्यति । दृपहर्षमोहनयोः दृप्यति । दपदर्पे दृप्यति इत्यादयो दिवादिगणस्था
धातवोद्रष्टव्याः । अथादिगणमाह । षुञ अभिषवे अभिषवः कंदनं आदेः स्नधातोरादौ वर्तमानस्य षकारस्य सकारो भवति । सकारेन कारोनु
बन्धः इति षकारस्य सकारः । स्वादेः स्वादेः उः स्वादेर्णुः इत्यायंभवति । उतुर्तिवादिपरेष्वापापवादस्यागविषयाणः । तेषुगुण श्व तो
रिसकृत्वात् अनिसु उ इति स्थिते । स्वादेश्वतयाते सुनोति । स्वादेश्चतयाते सुनुतः । स्वादेसुपसर्गादिपरंबाधादेनानमदेनाचतो इति पूर्वन्ता
विनाववपकारणकारो भवति । तथा ध्वनिमित्रसमस्त — वादेः क्विलादपरस्य समस्य पः पकारारफरुवर्णात्परस्य नकारस्य णकारः
रा इति तात्पर्यार्थः रप । उश्च उश्चवन्नन्तस्य रपः विकरणस्य — उप्रत्ययस्य उप्रत्ययस्य वगुणो भवति पितिपरा । अनिसुणोति सोमं सो
मया डी । सोमं सोमस्वही अतिसुणोति कंडयतात्पर्थः । — सुउतः सुन्वति । सुनोषि सुउथः सुउथ सुनोमि । उवर्णमावीलो
पः सुवः सुउवः सुन्मः सुउयात् सुउयातां सुउयुः इत्यादि । अ — न्ययस्य डितिवादन्नगुणः सुनो तु उतात् सुउतां सुन्वंतु । उवर्णदेः प्रत्यया
संबंधिन उकारा उत्तरस्यादेर्लुक् भवति । वाशा ह्यवस्थितवि — कल्पार्थः । तादव विह्वाणतिवा ग्रहणात्संयोगादुत्तरस्य न भवति । यथा
तः क्षुद्धीत्यत्र संयोगादुत्तरस्यादेर्न लुक् । तत्र असंयोगादुत्तरस्याहेर्लुग्भवति संयोगादुत्तरस्य तु न भवतीत्यवस्थितविकल्पः । सुउः सुउतात्
सुउतं सुउत । रपइति र्णत्वं सुनवानि सुनवाव सुनवाम । असुनोत् असुउतां असुन्वन् उवर्णमावीलोपः । असुवः असुउव असुन्मः असुउम इ
ति आत्मनेपदेपि सुउते सुन्वाते । आतो नादन्तः सुन्वते । उवर्णमा सुवहे सुउवहे सुन्महे सुउमहे सुउमहे सुन्वीत सुन्वीयातामित्या
दि । सुउतां सुन्वातां । आतो नादन्तः सुन्वतां । पिवाद्गुप्तइतिगुणः सुनवै सुनवावहै सुनवामहै । असुउत । असुन्वातां । असुन्वत । असुउथाः । असु
उवहि असुन्महि असुउमहि । एवं चिञ् चयने । चिनोति चिनुतः चिन्वन्ति । धुञ् कंपने धुनोति । प्रीणने इत्यादयो धातवः । अथ दिगणमाध

सं॰उ॰प॰टी॰प

उपाध्यादवगंतव्याः॥ ॥रुधादिगणप्रक्रियां दर्शयति॥ रुधिर् आवरणे॥ इर् अनुबंधः॥ इरितो वेति विभाषणार्थः॥ रुध् तिप् इति स्थिते॥ रु-
धादेर्नम्॥ रुधादेर्नम्॥ रुधादेर्गणात् नम् प्रत्ययो भवति कर्त्तरि विहिते तिबादिषु ङिपर्यंतेषु परतः मकारो मित्॥ मिदंत्यात्स्वरात्परं इति
स्थाननियमार्थः॥ रुनो णत्वं॥ तदा रुणध् ति इति स्थिते॥ तथोर्धः॥ झषांतस्य धातोः परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भवति इति तकार-
स्य धकारः कृतः॥ झबे जबा इति पूर्वधकारस्य दकारः॥ रुणद्धि॥ नमसोरस्य॥ अस्य नमसः॥ अस्य नस्य च अस् च नमसू तस्य नमसश्च
धादेर्नम् इत्यनेन विहितस्य नम्प्रत्ययस्य मकारबाधिनः अकारस्य अस्तेश्च अ वीत्यस्य धातोः आकारस्य लोपो भवति ङिति परे॥ इत्यकारस्य
लोपे तथोर्ध इति तकारस्य धकारः कृतः॥ झबे जबा इति पूर्व धस्य दकारत्वं कृतं न पश्चात् पदांतत्वं उच्चारे रुंद्धः इति सिध्यति॥ एवं ङिति स-
र्वत्र आकारलोपः॥ रुंधंति॥ खसे चपा कसानां इति धकार स्य तकारः॥ रुणत्सि॥ थकारस्य धकारः कृतः रुंद्धः॥ रुंद्ध॥ पित्वान्न अकारल-
पः॥ रुणध्मि॥ रुंध्वः॥ रुंध्मः॥ रुंध्यात्॥ सर्वत्र ङित्वाद् अकारलोप :॥ रुंधतां॥ रुंद्धः इत्यादि रुणद्धु॥ पित्वान्नाकारलोपः॥ रुंद्धां॥ रुंधंतु॥
रुंधंतु॥ कसाद्धिर्दिः॥ रुंद्धि॥ रुंद्धं॥ रुंद्ध॥ पित्वान्नाकार लोपः॥ रुणधानि॥ रुणधाव॥ रुणधाम॥ दिस्याद्दिसान्॥ रुधः माङ्तराय
दिस्यिसिपू इत्यनेन त्योर्लोपो भवति इति विप्राप्ते लोपवाधसा न इति झबाश्चपा अरुणत्॥ अरुणद् वा॥ आड् आकार अस्त्रव दित्यादा
विकासमरूपा अकारलोप॥ अरुंधां॥ अरुंधन्॥ मध्यमपुरुषे कवचानदि स्याद्दिसादि ति सिपि दुश्रावावसान इति धकारस्य विकल्पेन दका-
रः कृतः दः सः॥ दकारस्य सकारो वा भवति सिपि विभाषया इति दकारस्य सकारः कृतः तस्य वाञ्चा विसर्ग इति विसर्गः॥ अरुणः॥ पक्षे अरुणत्॥ अरुणद्
तथोर्धः॥ अरुंद्धं॥ अरुंद्ध॥ विसिपि विभाषा ङित्वा न वा न आकारलोपः॥ अरुणधं॥ अरुंध्म॥ आमंतपादपि अकारलोपः॥ तथोर्धः॥ रुरोध॥ रुरुधतुः॥ रुं-
धात् खसे चपा कसानां रुंत्स्व॥ रुंधाव्य॥ रुंधाः॥ रुंधात्॥ रुंधाद्॥ सिध्याद्॥ रुंधातां॥ रुंधीयात॥ रुंधीयाः॥ इत्यादि॥ रुंधां॥ रुंधतां॥ स्वरुंधतां॥ खसे चपा क- ५३
सानां रुंत्स्व॥ रुंधध्वं॥ रुंधै॥ रुणधावहै॥ रुणधामहै॥ पित्वान्नाकारलोपः॥ अरुंद्ध॥ अरुंधातां॥ अरुंधत॥ तथोर्धः॥ अरुंद्धाः॥ अरुंधाथां॥

झबे जबाः॥ अरुंद्ध्वं॥ अरुंधि॥ अरुंध्वहि॥ अरुंध्महि॥ एवं छिदिर् द्वैधीकरणे छिनत्ति॥ शिष्लृ विशेषणे॥ विपूर्वः॥ नस्य ष्टुना ष्टुः॥ विशिनष्टि॥ ङित्वाद-
कारलोपः॥ प्याषेरुणछिवद्॥ दिसि दिंमायां छिनत्ति॥ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकांतिगतिषु॥ अनक्ति॥ इत्यादयो रुधादिगणे छाधातवो धातुपा-
ठादवगंतव्याः॥ ७॥ तनादिरूपसाधनमार्गं दर्शयति॥ तनु विस्तारे॥ तनादेरुः॥ तनादेर्गणात् उ प्रत्ययो भवति कर्त्रर्थे तिबादिषु ङिपर्यंतेषु परतः॥
तनु ति इति स्थिते॥ रूप इति गुणः॥ तनोति॥ ङित्वान्न गुणः॥ तनुतः॥ इत्यादि॥ तनुयात्॥ तनुयात्॥ तनोतु इत्यादि॥ सुनोतिवत् रूपं नेयं॥ डुकृञ् करणे॥
णे॥ प्रकारत्रयं पदार्थः॥ डुकारञिसंज्ञकौ अनुबंधौ॥ तनादेरुः कृ उ ति इति स्थिते॥ गुणे कृते कर उ ति इति निष्पन्ने रूप इति गुणः॥
करोति॥ ङित्वात्॥ ङिति॥ अत्र उकारात् रकारात् रकारस्य उकारो भवति ङिति परे कृञ् उ प्रत्ययनिमित्ते गुणे कृते ङित्यकः इति अकारस्य
उकारः॥ ताडि वादक रूप इत्यनेन गुणः॥ कुर्वतिकारो वा॥ कुरुतः॥ कुर्वंति॥ करोषि॥ कुर्लो नित्यं च मारकलोपावक्रमः॥ कुत्रां॥
वामः परयोः व्यंजनयोर्ं म वा इति विकल्पेन प्राप्ते उवर्णलोपे नु विकल्पेन किंतु नित्यमेव भवतीत्यर्थः॥ कुर्वः॥ कुर्मः॥ कुर्या-
यात्॥ कुरत्र नरस्य उकारस्य लोपो भवति यकारपरो कुर्यात्॥ कुर्यां॥ कुर्युः॥ कुर्याः॥ कुर्यात इत्यादि॥ करोतु॥ कुरुतात्॥ कुरुतां॥ कुर्वंतु॥
उर्वादिरिति हेर्लोपः॥ कुरु॥ कुरुतात्॥ कुरुतं॥ कुरुत॥ पित्वात् रूप इति गुणः॥ करवाणि॥ करवाव॥ करवाम॥ अकारात् अकरोत्॥ अकुरुतां॥ अकुर्वन्॥ अ-
त्यस्य ङित्वात् उकारस्य न गुणः॥ आ विसर्गः॥ अकरोः॥ अकुरुतं॥ अकुरुत॥ रूप इति गुणः॥ अकरवं॥ नित्यं उलोपः॥ अकुर्व॥ अकुर्म॥ आमंतपा-
दपि कुरुते॥ कुर्वाते॥ कुर्वते इत्यादि॥ कुर्वीत॥ कुर्वीयातां॥ कुर्वीरन्॥ कुर्वीथ इत्यादि॥ कुरुतां॥ कुर्वातां॥ कुर्वतां॥ कुरुष्व॥ कुर्वाथां॥ कुरुध्वं॥ क-
रवै॥ करवावहै॥ करवामहै॥ अकुरुत॥ अकुर्वातां॥ अकुर्वत॥ अकुरुथाः॥ अकुर्वाथां॥ अकुरुध्वं॥ अकुर्वि॥ अकुर्वहि॥ अकुर्महि॥ एवं क्षणु क्षि-
णु हिंसायां॥ क्षणोति॥ क्षिणोति॥ इत्यादयो धातवः धातुपाठादवगंतव्याः॥ ८॥ हु उदादिगणप्रक्रियामाह॥ हु दानादनयोः॥ हुदादेः॥ हुदादिगणे क-
र्त्रर्थविहिते तिबादिषु परेषु श्लु प्रत्ययो भवति॥ हु ति इति हु द द्वे॥ हु हु ति अ हु द्वे॥ एवं भवति वा नित्यं॥ श्लौ॥ स्फ श्लौ द्वित्वं भवति श्लु

मागीष्टइति। स्फुरस्फुरणे स्फुरति। इत्यादयस्तुदादिगणे धातवो धातुपाठाद्बोद्धव्याः॥ क्र्यादिगणे प्रक्रियामार्गं दर्शयति। डुक्रीञ्
द्रव्यविनिमये। नाभ्यासादेः। क्र्यादिभ्यः श्ना प्रत्ययो भवति कर्त्रर्थविहिते शवादिभ्यश्चतुर्षु परतः। श्नाणिनातं। क्रीणाति। ई हल्यघोः
इत्यत्याकारस्य ईत्वं भवति ङिति हलादौ परे। क्रीणीतः। नुइति स्थिते। आकारस्य ईत्वे ज्ञाते क्रीणीनंति। नातः॥ श्नाभ्यस्तयोरातः। श्नाभ्यस्तस्य विकरणस्य
संबंधिन आतः आकारस्य लोपो भवति ङिति सार्वधातुके परे। क्रीणंति। ङिति हलि सईकारः ङिति स्थाने आकारलोप एव स्त
त्वरत्वसाधनीयं। क्रीणामि ङित्वाभावान्नेकारः क्रीणीथः क्रीणीथ क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः क्रीणीयात् क्रीणीयातां क्रीणी
युः इत्यादि क्रीणातु क्रीणीतात् क्रीणीतां क्रीणंतु क्रीण॥   हि क्रीणीतात् क्रीणीतं क्रीणीत क्रीणानि क्रीणाव अक्रीणाम
अक्रीणात् अक्रीणीतां अक्रीणन्। इत्यादि आत्मनेपदे।   पि क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते अक्रीणीत अग्रहादानां
हां ङिति वा ग्रहादीमिति ग्रहादिगणपर्यवसायि बहुवच   नं तादव विश्लेषणा ति ग्रहउपादानं ज्याव्याप्याहानो॥ वह्नित।
उसंतानि। कृश्नु आक्रोनवधनाडने। वश्चकांतौ। व्यव।   व्याजीकरणे प्रश्नछा प्रायंश्च स्वछ्छेदने प्रह्नुपाके इत्यात्मने
ति ङिति किपारसंप्रसारणं भवति। अत्र वस्वति पावायजादिम   ध्यगणित्वाद्युक्तः संप्रसारणनामयवराणां ऋत इति यज्ञोयवरा
णामिति सूत्राता ज्यायां गृह्णाति। अत्र नाप्रत्ययस्य अपित्वात् ङिङिदिति ङित्वात् संप्रसारणं गृह्णातइत्यादौ उदयक कित्वात् संप्रसारणं गृ
ह्णीतः गृह्णंति। इत्यादि गृह्णीयात् गृह्णीयातामित्यादि गृह्णातु। हि विषये विशेषमाह। हसादानो हसादाने आनहे हस्तादानः क्र्यादे
र्णो यातुहलोपरे आनप्रत्ययो भवति श्नस्थाने हि इति स्थिते आनप्रत्ययस्य ङित्वात् संप्रसारणं। अत इति हि लोपः। णत्वं। गृहाण।
इत्यादि अगृह्णात् एवं मुष्तेयस्तेये मुष्णाति मुष्णीयात् मुष्णातु मुषाण। अमुष्णात्। मुषाया मुष्णाति। मुष्णीयात्। मुष्णातु मुषाण। अ
मुष्णात् क्र्यादिगणे धातवो धातुपाठादवगंतव्याः॥ एवं सर्वत्र कर्तरि प्रक्रिया द्रष्टव्या॥ ओदिसप्तगणस्थानां धातूनां प्र

क्रियाकर्तरिज्ञातव्या। अथ सुप्तिङंतं। उप्तांतरव्यवहारा मो कथयति। दिवादिचतुष्टयस्य श्नात्तांतरप्रसिद्धं सर्वांतरमाह। एतद्विवक्षित चतुष्टयं
सार्वधातुकसंज्ञं परमार्धधातुकसंज्ञं पाणिनीयानामिति। एतदिति तिबादिविलक्षितचतुष्टयं परमिति तिबादिचतुष्टयात् परं यक्प्रत्ययादि वि
लक्षितप्रतिज्ञायन इत्यस्मादर्थं धिस्थितिं यकुप्रत्ययादितरत्र इविस्थितिपतदादि शब्दानां विहायकृत्प्रत्ययाश्चेतत् सर्वमार्धधातुकसं
ज्ञं पाणिनीयानां मतं। तिङ्शित्सार्वधातुकं। आर्धधातुकं शेषः इत्युक्तत्वात्। आजीवांतं तत्रोक्तं विनिर्मितायां। सारस्वतस्य विद्वज्ञावविनार्थव
त्वां। यातति कर्तरि तिबादिचतुष्टयास्य प्रक्रिया तिपयादितधातुप्रयोगात्मक॥   इति कर्तर्याख्यातचतुष्टयप्रकरणानंतरं भावकर्मणोः
प्रक्रियां प्रदर्शयितुमुपक्रमते। अथ भावकर्मणोर्यक्प्रक्रिय   ति। अथशब्दो ऽधिकारार्थः। यक्प्रत्ययपरभावकर्मणोः प्रक्रिया धि
क्रियत इत्यर्थः। आत्मविकर्मणि। अन विघात कर्मीयषां तत्र अकर्म।   काः। ताडका इति समासांत कप्रत्ययः। तत्र धातुर्मकत्वाद्वाप्ल
कर्मरहितत्वाद्विना ह्वावहति आत्मनेपदं भवति। तथा   सकर्मकत्वाद्वा प्लकर्मसहितत्वाद्धातवः कर्मणि भवति
अकर्मकस्वरूपमाह। यत्कर्मनिरपेक्षां क्रियामाहास्तेऽक।   र्मकाः। स्थित्यधः आस। आङ्प्रहृतयः प्रविक्रयालयं जीवितमरणं
शय्यासत्ताः स्थिति जागरणं क्रीडा लज्जा रुचि दीप्त्यर्थधातुगणैः।   सकर्मकमाहुः गतिज्ञानपविध्वंसहिंसालाज्जतामेषु नं कृतिक्रय
यद्धाप्रयदान प्रज्ञा कमिस्पृशान तिषु तिष्ठ जिह्यौ तिथुष्य धातयमादिकं वदन्त सकर्मकाजायावक्रिमानादि कर्मयः इत्यकर्मक सकर्म
कात्मधातवो लक्षणाया। कर्मनिरपेक्षां क्रियामाहुरित्यत्र बाह्यकर्मनिरपेक्षामवात्यवकारा इष्टव्या। याता हि सकर्मकस्यापि अविवक्ष
तः कर्मनिरापक्षक्रियाभिधायित्वात्यापात। नदसुजातानदप्यादो तथाविदप्रापण इत्यस्य धातो। प्रापणार्थतया कर्मसापेक्षक्रियाभिधा
यिना। पिश्चपीति रखाद्या प्रसरणार्थ ब्रिनकर्मनिरापेक्षतादृश्यते। यथा वनदीवहतीत्यादौ। तथा ह नीमात्रविक्रापद्रत्यतीत्यत्र धावायापिस
यात्तणकर्मनिरापेक्षता। तथा जीवप्राणधारणे जीवतीत्यादौ प्रसिद्धाकर्मनिरापेक्षता। देवोवर्षतीत्यादौ अविवक्षयाकर्मनिरापेक्षता

सारयदाप

द्दश्यते। तर्कं द्विधा तार्थ्यंतिरद्दत्र॥ धात्वर्थ्योपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः॥ कर्मणोऽकर्मिका क्रियोच्यते॥ व इत्यति व अकर्मका
पि कदाचित् सकर्मका भवन्तीत्यर्थः। तस्मात् धातवः कर्म निरपेक्षाम् अवक्रियाम् आहुः। स अकर्मकः इति। कर्या न वस्त्रे विधा धातुरकर्म
को भवति। उर्मि र्दीति। यातादि कर्तृव्यापारलक्षणया क्रियया उगम्यमानं मांतरं नित्यं कर्म जायते। एवं कारार्थ्यं सर्वत्रैव संदधाति। यथा श
तशायनं करोति। पचति पाकं करोति। इति गम्यते। तेन कर्मक सकर्मक विवक्षा बाह्य कर्मणि। नांतरा। इत्यवासयय कृच उ र्ध्व धातोर्ना वा
कर्मणि च यकृ प्रत्ययो भवति। च उ र्ध्व वा कीर्त्यते बादिषु परतः। डित्वाद्वगुण इति॥ पश्चविधं नात्कका राय कोति विशेषणो र्थः। ता
विवचन नियमार्थ्यमाद लाव स्यकत्वादेकवचनमेव भवति। प्रथमपुरुषस्य। लावः। क्रियमाणे च तस्यैकत्वादेकवचनं। तथापि
प्रथमातिक्रामकारणाभावात् प्रथमपुरुषस्य। लावस्यना। मध्यमप्रथमपुरुषस्यैव। आतंते व कर्मणि तु न चवना तिन वं ता
तिष्ठचितं। उदाहरति। द्द्यते भवता। आस्यते सद्भिः। एध्यते। धर्मिके। शय्यते श्व। उणा अत्र धात्वर्थस्य मान्य विवक्षया।
भावे आत्मनेपदं। शय्यते। इति क्वचित् वचस्त्र यकारः। सर्वत्र। शाडाद्याणो भवतीति त्रिक यादृश प्रत्ययस्य कि यना पि न उण
निषिध्यते। प्रश्न। शाय्यते। अकर्मक पि क्वचिद्विशेषं दर्शयति॥ अकर्मका पि बाह्य कर्मरहिता पि धातवः कदाचित् सकर्मक तां बा
ह्य कर्मयुक्तं तां अतुभवति। अनुभवतीत्यर्थः। गाडुपसर्गयोगेन भवतः। सकर्मय उदाहृतं। वादवविहरणाति। उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्य
त्र नीयते इति वचनादिति। बलादेवार्थबाधनशक्त्या उपसर्गेण धात्वर्थ अन्यत्र नीयते। अन्यस्मिन् अर्थे संचार्यते इत्यर्थः। उदाहरति। सु
खम् अनुभूयते। अभिभूयते। इदं सकर्मकत्वात् कर्मण्यात्मनेपदं। अत्र सुखं कर्मेत्यर्थः॥ सकर्मक द्विरूपमाह॥ यत् उ कर्म माप्नोति क्रियामा
त्मस सकर्मका इति। सकर्मका बाह्यकर्मयुक्ता इत्यर्थः। सकर्मक द्विरूपमाह। पुत्र कर्म माप्नोति क्रियामात्मस सकर्मका इति। सकर्मका
बाह्य कर्मयुक्ता इत्यर्थः। उदाहरति। कटः क्रियते कर्मण्यात्मनेपदं। कटस्य कर्मत्वं। आन्यत् प्रथमः। नास्मिन् युष्मदस्मदि प्रथमः। वचनं। ५५

क्रियासरागेरिति। अत्र उभयदिमध्यमः। विरागेः सुखं क्रियते। अस्मदि उत्तमः। क्रियते इत्यादि साधयितुं सूत्रमाह। अय कि। ऋकारस्य
रिङ् आदेशो भवति अकारयकि परे। अस्य यकि चात स्मिन् अयकि डकारो उवंधा द्युवधानार्थः। तेन क्रियते क्रियेते इत्यादि। य इति
सूत्रेण न दीर्घः क्रियते। क्रियतेः क्रियंते। अं क्रियते। एवं उ युष्मद्रूप प्रत्ययांतात् उद्धाः। इट् शाण्यागमा वक्र्तरि विकामवरूपं। कर्म
रि उ डित्वादात्मनेपदात्मपदा इति त्विति। उदाहरइति अत्याय आगात्य का तिरकारस्य रिडादेशोऽनातुधातोरिविह्रस्वत्रिका तिर
ति भिद्यति। आडियते। हृइ आदरा उदा दीर्घतस्या पि कर्मणि कर्तरि पकामव हूपं। दाडियते इति आदरण स्यादानं कर्म। क्रियते तवोरणधा
ने। अत्र धनमिति प्रथम॥ यय कारपरत्वस्य दीर्घो भवतीति किति। क्वचित्य दीर्घ इति सूत्रं पठंति। विश्व यानः इष्टिकाः॥ श्वायं ता
यते। ह्यते। धन्वा क्रो उ न य त्र कर्मण्यात्मनेपदं॥ दादरिः। दादधातोरिकारो भवति डिति परे। आदिशाद्यादुधाज्ञ माझ्।
पा। उ उ हाङ्। षा। इत्यतेषां य द्वर्ण। दाश्रा प्रलवानादे पूजाधाना। ण नायात्तपिखादादायते। इत्यव रूपं। यत्वाकोरेधाखाञो
तद्वकरण इत्यस्यापि दादित्व माहम्म कश्चिदेतस्य श्लेडः। इष्टं। दादीत्र उदाहरति। वदविदः आदादीयते मितिदुदाहृदातातस्य
कर्मणि य कि उवादावात्मनेपद दादरिः इति इकारकृते। यदाधिं च कृतदीयते मिति रूपं। एवं दुधाञ्ञ धारणपोषणयोः। निधाय तां धा
न्यहमो पूर्ववत्साधनीयं मात्र मानमायाते गेशाद्धा। संध्यक्षराणां धात्वर्तो मावं न वति। अनपि विषया इति आकारकृतदादं रितिइका
रवकृते गायते इति रूपं। पातकर्मणि। आदेत्तः। सः संध्यक्षराणामादादरिः। यदा धिः। विश्व वउपसर्गो। व्यवमायते। इगदाङ्नत्यागाः। इ
कारः। दीर्घस्य प्रायते। पायानि। दादरिः। दीर्घः पायते। प्याति निष्ठात्रो। आदेः सः। स दादरि। यदीर्घः। स्त्रीयते स्त्रीयते स्त्रीयते। अस्त्रीयते। इ
त्यादि। ताना तनविा। तनात। तन आवा। तना तायनिका। रस अकारवाल भवति कि रिति परता यतत त्यात। रुणाति। गुणा तिसंयोगा धा।
आर्ति संयोगादक्रकारस्य च गुणो भवति। य डि किति ण वा दोश। आ यदि दो च। अर्य्यते। स्मर्य्यते। स्मरउः स्मर्यादिः कर्मकर्तृद्विरूपं।

माद्।यक्कर्मणो।यो।गादकर्तृत्वेन विवक्ष्यात सकर्मकर्ता।इतियत्कर्मणोयोगात्तत्प्रवारादकर्तृत्वेनविवक्ष्यात।सकर्मकर्तेति
कृद्विक्रियमाणंतत्यत्कर्मस्वयमेवप्रसिध्यति।तत्कारः।स्वयंणेयस्मात्सकर्मकिंविनितनिद्भः।तत्रापिपतदिवादाहरणं।पच्यतेस्वयं
नःस्वयमेवअन्नपाकं।इतिकर्मकर्तरि।तद्दनासगुणयोगात्तत्प्रवारादमार्दवादिगुणयोगात्तत्रलक्षणेनकर्तृत्वेनविवक्षितः।तेनक
र्मकर्तरिप्रत्ययःप्रत्ययेनवकर्मकिंत्वनिधानात्तत्रदनइत्यत्रनकर्मणिद्वितीया।नकर्तरितृतीया।एवंनिदितविदारणे।उअछेदनाति
द्यतकाष्ठंस्वयमेवद्विद्यतोकृदारः।स्वयमेवाद्विकर्मकस्योदाहरणमितिद्विकर्मकस्यधातोः।कर्मणियकिकर्मनियमार्थसुदाहरण
मिदंवक्ष्यमाणमित्यर्थः।नगरंनीयतेनागरिकेर्वानिचरः। अत्रवानचरइतिसुरव्यकर्मतस्मिन्प्रत्ययेनाभिहितप्रथमाणोत्प्राप
णेत्रकारत्तत्यपदार्थः।आदृष्टः।प्रनीयतइतिरूपंदुः। याःस्यायां।लाउनेयाःयतेयजमानोयाजकेन।अत्रयाचन
विषयेयजमानःसुरव्यकर्म।याच्यतइतिप्रत्यय। नअसुरव्यकर्मण्यपिलिहितयजमानइतिप्रथमा।तत्रद्विःणपादये
गंतन्निःकर्मगत्यर्थमुरव्यकर्मणि।प्रत्ययोयाति।याच्य ।दिगोणेवान्यस्यापारुचि।इतिप्रष्टुक्रीस्मायां।ग्रहां।डिति।चतिसंग्र
मारणं।हजातंपयः।पचि।कनपांघःइदंतु।सुरव्यासुरव्य कर्मणिप्रत्ययेनानिदितइतितत्रयत्रापिप्रथमीयासुदाहरणं।यत्राउसुः
रव्यकर्मपयः।प्रत्ययेनानिधीयतेतदाअसुरव्यप्राप्यकर्मणिद्वितीयापयिप्रथमा।हजातंपांयंपचिकनपंघ्नः।इत्युदाहरणं।य
दाउअसुरव्यप्राप्यकर्मणिप्रत्ययः।तदासुरव्यकर्मणिपश्चिद्वितीयापंचिप्रथमा।हजातपंचानंपचिकनपांघः।इत्युदाहरणं॥
एवकमकर्मकादीनामुदाहरणानिप्रयोगवशाद्व्यानि॥७॥ इतिसारस्वतस्यास्याटीकायांउजहत्तुअ॥यकृप्रत्ययेनावकर्मप्र
क्रियाविनिरूपिता॥७॥ लावकर्मनिरूपणानंतरंउनःकर्तरिप्रक्रियावक्ष्यमाणप्रत्ययप्रकाराविप्रणीयतेनिरूप्यतइत्यर्थःप
रा।द्विणप्र।अउस्।घप्र।अपुस्।अप्र।वामप।आतोडीराम।आष्याद्वि।एवादमादिधातोपरो।द्विअनद्यतनअनीतकालेण

वादय।प्रत्ययालवंति।अनद्यतनअतीतइत्यउद्यवर्तत्यात।द्विस्वधातोद्विर्वचनंलवतिणबादोपरो।णबादोपरइतिनकारात्सत्यातअ
द्वाणादो।आ।आद्वाणादो।अवदूवआवे।तायाः।आह्वाः।इवर्णस्यअकारस्यहस्वाद्दस्यवआकारालवतिणादोसति।आह्वरित्यत्रउवलावर
दोपेच्छनिर्दिशनपरिहरन्हत्रिकृदूहस्वाश्रम्यन्यादाषष्ठीनिर्दिष्टत्वायनहइस्रकारस्याकारः।जश्रइतिजसः।कपानाडववपाइतिल
कारस्यवकारःकृतेवद्भअइतिस्थिते।हवावुकृ।उवावुगागमालवतिणबादोपरस्युक्रविधानसामर्थ्यान्नगुणवृद्धी।बद्भव।बद्भवउः
।बद्भवुः।अऽ।दणादिःइत्कम्।कराण।इगतो।उहलपरणापराणयोःहत्त्ववराण।उगतोउअसुतो।हश्रवणा।सुश्रवाणइत्यतस्मात्पर
स्यवसादवन्नप्रत्याहारः।आदिर्यस्यएवंविधस्यणादेर्गा। णस्यप्रत्ययस्यहस्वस्यइट्लनवति।अन्यस्माद्धातोपरस्यणादेर्गणिस्यवसा
देरिट्लवतीतिनियमादिडागमकृतेबद्भविथइति रूपं।वक्थ।ससर्थ।ववर्थ।उ।दाप्य।उष्टाद्या।स्तुआ।श्राद्य।स्त्रुाद्य।एवं
कादीनामिड्नलवति।बद्भवउः।बद्भव।बद्भव। बद्भविवबद्भविम।बलिर्बलवानबद्भावतिपाराकृतितनघतान
डायोगादत्रिति।अतउपधातोरूपधायाअकारस्य हविर्लवति।त्रितिणितिचप्रत्ययपरतः।उपचप्राकणः।द्विर्वचनं
।मध्यरआदिदिरवद्धिः।पपवइतिस्थितेअतउपधयाइ तिवृद्धिःपपावाणादिःकिन्नाणादि।अपितः।कित्लवति।लोपः।पवंकित्यवा
स्य।पवादीनामनादेशादोनांकितिणादोपूर्वस्यालोपालवति।अकारस्यकदसस्यएकारइतिपवामितिवऊववाननएवसहशाधात
पालकणीयाः।आदरः।आदीयप्रांतआदेशादयःनआदेशादयःअनादेशादयःएवंविधानांपवादीनांकितिणादोपरस्यपूर्वस्या
द्विविकृतपूर्वरूपस्य।मध्यरस्यलोपोलवति।नाकवलंलोपः।एकदसस्यअकारस्यएकारोपिलवति।पचसहशाःपचादयः।तत्रसादृश्यंप
कदमवेअनादेशादिवंचएकहलादः।कवलपयोयःएकयोःकेवलयोहलोर्मध्येअकारःयस्य।एतगतोविन्यउप्रकायोः।केवलयोर्हस
योर्मध्यअकारोवर्तते।एतादृशोधातुर्यस्यवआआदिर्वनास्ति।तस्यैवालोपःस्ययोः।पेतउःपकदमानादयस्थापप्रछउः।अनादेशादित्वा

सार०टी०

लाव ऊदास्यु रिति क्ष्वादित्या ऊादेतः पूर्वस्य लोपश्च कारस्य कारवकृतापचेः॥ वकाराङ्कृति मिन्नलावेपि यललतं स्यपादौ नं
पश्चालापो भवतपूर्वा परेवा पणादिवधार्थराधं विकाल्पनभवतः॥ तथा शशाददवकारादीनां गुणत्वे तस्य वाकारस्य पश्चालोपान भवे
तः॥ इत्यतावान घर्सौ दृपश्चकारादवासयः॥ वदूध्वयः इति धातोः परस्य थपः इट् वा भवति॥ अन्त्यूर्ती चेत्॥ कृदधातोश्च थपो नित्य
मिट्॥ एकस्वरस्वरांतानां धातूनां तृनामपि नित्यानिटां अजिंदराण्यथपा वट्कादेस्तु इट् न भवति॥ तथा ददिथ त्यादौ आकारस्य लो।
पश्च अव्ययानामातकार्थे वादवाय दणादियतां विवक्षालस्यात॥ आरिथ॥ अयूं॥ विव्ययिथ॥ सुसंवस्करिथ॥ ववरिथ॥ व्व ऊसस
ऊथं ससर्ष्ठी द शिषिद दष्टी ददिथ ददाथ॥ वकर्थ इत्यादि ऊयं सटः॥ किं चावकव्यमिति॥ तस्य इट् सदितस्य किं च वक्तव्य वा इ॥ष्टाव
वस्वाग्निकल्प थीत न वरख निश्चाङ घ निथ त्यादौ इट् सदितस्यापिथपः॥ किं वेना अन्यथा उपधालोपः॥ प्रसङ्गः किं च फ
लमादौ किं च आदेच पूर्वलोपश्चा पवपूर्वलोपादौ स्येवनान्यस्यतिसाव॥ किंच पकृा पवि थ॥ अन्यदा पपक्थ॥ पवणबु
न्नामावाणिं ऋकव्यः॥ तातो विकाल्पन इट् वि॥ पपाचाप। पव॥ अत्र किं वा नावादेशालोपान॥ पेचिव॥ पेचिम॥ अत्र किं वादेशा
लापो कादिनियमादिट्॥ एवमात्मनेपदेपि सर्वत्र कि वादेशालोपाप्राप्ते पेचाते॥ पेचिरे॥ पेचिषे॥ पेचाथे॥ पेचिध्वे॥ पेचे॥
पेचिवहे॥ पेचिमहे॥ स्वर्वसंबंधिनः ऋकारस्य अकारो भवति॥ इकृञ्करण ऊदास्यु वक्रः इति धातोर्नामिनः॥ धातोरंत्यस्य
स्य वृद्धिः तस्यनामिनो ञिति णिति च प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति॥ चकार इति सिध्यति॥ णित्वाद्वा वृद्धिः॥ किं च अत्र गुणः॥ चकर्थ चकृ
चकर्थ॥ ऋादि चापनेट्॥ चकृव॥ चकृम॥ चकार चकर णबुत्तमो वा णित्॥ चकृव चकृम उदाहरति॥ रामाराज्यं चकार इति॥ अतान्तन घतान
पाराकृ लिङ्गप्रयोक्तव्यः इति दर्शितं॥ आत्मनेपदेपि चक्रे॥ चक्राते॥ चक्रिरे॥ चकृषे चक्राथे चकृढ्वे॥ चक्रे॥ चकृवहे चकृमहे॥ नामि ५७
न्यंताद्धातोः परस्य धकारस्य ढत्वं भवति॥ व उपांति बा दीनां संबंधिनां भवति च कृढ्वे चकृढ्वे वकृमहे॥ असू उपिया वादौ द्विस्थि

द्वित्वं अस् अस् इति स्थिते॥ आस्यवर्णादि वित्याकारः अत उपधाया इति वृद्धिः ततः सवर्णे दीर्घः॥ आस॥ द्विवचनादौ आस्या रित्याकार कृतन
मासात्स्य अकारलोप॥ आसतुः॥ आसुः॥ आसिथ॥ आसथुः॥ आस॥ आस॥ आसिव॥ आसिम॥ नतु आसूर्धसार्वधातुके इति भूर्भावधर्मादि
निरस्ति स्तिं कथमत्र नागा क्रियातः॥ सत्यं॥ लोकाद्व पस्यसिद्धिरित्य गाहृतामवाप्ति॥ किंतु कामादिभ्य प्रत्ययादाम् कृञ् परः इति ऊपः
कालूण वादिष्यति रिक्त आ दधातुक इत्यावानावति लक्षात अन्य था॥ कृञ्परइत्यवावक्ष्यते॥ अववलावण्य उत्पातु इत्वा सयन्न
इमहाक विप्राया गाहृलं॥ अथ वायथा वक्ति डस्था आदेश असार्वधातुके विहितः पितु प्रत्यय विवक्षणइत्यत्र अनित्यत्वं प्रकटयति
॥ तथा आदेशाविधेर नित्यत्वं प्रकटयति तथा आदेश विधेरनित्यत्व प्रकटयति॥ तथा आदेशविधेरनित्यत्व दर्शनात् णबादौ न द्वि
तावः॥ यउलावण्य उत्पादु इत्वा सयन्नइत्यत्र आसतिश त्यागगतिदीप्त्यादानार्थस्य अस धातोरितिमत्वात् तन्मात् अउपस
त्यागार्थस्य आसूर्णबादौ वा आसतिरूपनिरूपणं॥ कासादि प्रत्ययादाम् कृञ् परः॥ कासादेधीतो प्रत्ययान्ताच्च णबादौ परे आ
म्प्रत्ययो भवति॥ सं च कृञ् असभूपरः प्रयोक्तव्यः॥ स च आम् कृपारावा असपारावा असपरावा भूपारावा प्रयोक्तव्य॥ तिसवकृञ्असू
भूपरः प्रयोक्तव्यः॥ सं च आम् कृपरावा अस्पारावा भूपारावा॥ प्रयोक्तव्यः॥ सं चक्रत्यर्थः॥ कास आस अयादया नास्यादि॥ स इति ऊर्ण
तिस्यामन्यागुरुमानं आनक्षाराक्षीस्वादरिद्राकाशाशाथ उष विदाग तकासादयः॥ कासृ शब्दकुत्सायां॥ आम्प्रत्ययः॥ वक्ष्यति मिर्थम
॥ कासांचक्रे॥ कासांचक्राते॥ कासांचक्रिरे॥ कासांबभूव इत्यादि॥ कासामास॥ कासांबभूव इत्यादि तिलावरूपप्रसंगादिदर्शितं॥ कर्तरि उ॥ का
मामास॥ कासांबभूव इति परस्मैपदं आसांचक्रे॥ दयांचक्रे॥ अयांचक्रे॥ आनकसूरः॥ चकास्ति दीप्तौ॥ चकासांचकार॥ आरतिदृशं त्या अत्र
सप्रत्ययस्य आख्यातव्यतिरिक्तत्वादानडिंगं॥ ततगुणः॥ जागरांचकार॥ जागरांचकं इत्यादि॥ नाम्यादि॥ एधांचक्रे॥ एधांचक्राते इत्यादि॥ वि
दज्ञाने॥ आमि विदेर्न गुणः॥ विदांचकार॥ विदांबभूव॥ ऊर्दवितार्क॥ ऊर्दांचक्रे॥ ऊर्दांचक्राते॥ ऊर्दांचक्रिरे इत्यादि॥ ईदि वृष्टौ॥ ईदांच

उंऊपयाप

काइत्यादि। अथ विदजाग्रत्येतषां आस्वावक्तव्यः। ऊ षांचकारात्। वाषांविदांचकार। विविदाञ्जागरांचकार। यातकासादयः। कास्मा
दिन्य आमंदर्शयिंच प्रत्ययांतत्वात् आमं दर्शयति। हुकृञ्। इच्छायामात्मनसः। स्ततः इत्यत् पश्चात् द्विवचनं। ऊदोस्तुः। ब्रा विदाम क्किलात्ष
।ममसधातुरिति सर्वत्राङ्गुयं। चिकीर्ष इति सिद्धं। आसू प्रत्ययसवर्णदीर्घः। चिकीर्षांचकार। पिपक्षांचकार। मप्रत्ययद्वित्वं। डससइति पूर्वस्य
इकाः। रावाहुः क्किलात्वः। स पिपक्ष। इति सिद्धं ततः। आस्। पिपक्षांचकार। त्रिप्रत्ययांतात्। पालयांबभूव। पालयांमास। इत्यादि। ऊयं। क्राधी
नवत् आम्प्रत्ययांतं इष्यरूपदं। चकारत्यादि। इष्यरूपदंचकारत्यादि। इष्यरूपदां ततः व्यवधानपिक्क विद्वत्यप्रयोग उत्पात। यस्या
यनाद्व्याग्मतातस्यातन ह्रष्टनापित्तवती तिन्यायात्तां तत्र प्रथमसयांत्पानजृपंचकारत्याह्य विरुधां विदसु बादावपि आस्कृभा
नुप्रायागपारावक्तव्यः विदांकारात्। विदांकृतहां। विदांकुर्वंतु। विदांकुरु। विदांकुरुताद्वा। विदांकुरुतां। विदांकरवै
।विदांकरवाणि। इत्यादि। लाञ्छुट्दारणं द्विरुक्तानां आ सूवावक्तव्यः गिलानयाजुदानादनायाः हुष्टसूक्षरणाषाचणाय
षणायाः। इलिकायां। इत्यतेषां द्विरुक्तानां क्रादिगणश्च॥ सिद्धानां वा आस्वक्तव्याः द्विरुक्तानामिति। हृ आं हुकानिडकारांद
आस्यापलक्षणं। रूपानां ऊबवपाः ऊक्षुः ऊणः। पश्रुश्च। विना यांचकारः। ऊदोस्तुरिति दकारस्याक्कारः। तस्याकपानां डबवपाः श
तिऊकारः। ऊज आस् इति स्थिते। गुणः अत्र ऊदवांचकार। बिलरांचकार नि द्विरुक्तानामिति सिद्धानामेव निर्देशात् तनरुकारस्य अका
रः। पारुबिभाय बिभ्यतुः बिभ्युः इत्यादि। ऊदाव। ऊँऊँवतः इत्यादि। नानथ्यार्व इति नकारः। बलार बभ्रुतः इत्यादि। नानाथ्यार्व इति नका
रा। बलार बभूव इत्यादि। नानाथ्यार्व इति नवकाः। रबनार बभूवः इत्यादि। ऊकायांसयोगपूर्वबाद् धातोरिति इयू। डिक्रियतु डि
क्रियुः इत्यादि। सपराक्ष्याया ऊर्गिभूः परोक्षं च सपराक्षा। तयासपराक्षायाः विषयाः। ऊः ऊऊयइत्यस्य धातोः गिः इत्यादाणा
नावति आदत्र अनंतरं द्विद्विकृत। ऊदोस्तुः। ऊगाय। ऊगयतुः। ऊग्युः। नतु भदस्मदावपराक्षायोकिं यंतदिमध्यमोत्तमपुरुषाया ५८

पराक्षयायाः। गइत्याज्ञाक्याह विविल्यापक्षवायारल्पकालपिण्वादिः। प्रायाक्तव्य इति। वेविचिन्यविमनष्कता। अपक्षवः। अपलापश्च
ग्राढं किल विललाप इत्यत्र विविल्यादः स्वसपाराक्षं। नादं कलिंगऊगाामत्पपञ्चविंशन्नमत्रूपश्चप्रयोगः। गंमां हारगम्द हंसखनघसूड्यं
तषांउपधायालापोत्लवनिकिति आरयार। ऊगाम। ऊगमतुः। ऊग्मुः। ऊगमिथ। ऊगमिथ। ऊगंथ। ऊग्मवुः। ऊग्म। ऊगाम। ऊगम। ऊग्मिम
।ऊग्मिव। ऊग्मिम। णवादौ द्वित्वं। ऊदोस्तुरिति ऊकारः। णितिउपधायाः इति वृद्धिः। किति उपधालोपः। इति साधनप्रक्रिया। उदाहरणं तिऊ
गामागम्याद्दक्षिणां दिशां। दनदिमागात्या। हृतामघ्न इति घकारः। द्वित्वं। ऊदोस्तुरिति पूर्वदकारस्य क कारकृत। कपानां ऊबवपा इति ऊका
रउपधाष्टद्धिः। ऊघान कंसं किल वासुदेवा। हनाघ्न इति भूवेदानाच इति योगविभागः कर्तव्यः। तनउक्तं निमित्तभावपि इष्टंलघ
घं यथास्यात्। ऊघ्नतुः। ऊघ्नथ। ऊघंथ। ऊघनिथेति शक्तिघान्यत्र पधालोपउघ्नपुः। ऊघान। ऊघन। ऊघ्निव। ऊघ्निव। ऊघ्नि
म। ऊनीधाऊतीव। ऊनृए इति स्थिते। द्विरुक्तिः। उपधालोपउत। ऊऊनृ इति स्थिते। द्वित्वं लिस्तुरितिनकारस्य अकारः
ऊत्राई। ऊजा। ऊगऊनादनादिति उदाहरणं। ऊझात ऊझिर इत्यादि। खनखनान द्वित्वं। ऊदोस्तुः। उपधादीर्घः। चखान। क्रपत्र
खानश्र्वर्त्तकृदि निउदाहरणं। स्वर्तखानादिकर्मतक्कारानाति सूर्वकृदावरघुतः चखुः। चखनिथ। चखंथ। इत्यादि। घष्टश्रदांत द्वित्वं ऊ
स्तुः कपानां ऊबवपाः। उपधावृद्धिः। ऊघास। घासमघासं ऊघासस्याबालष्टणस्यघासं कृवलं ऊघासवरवा दव्यर्थः। ऊघसृ अत्रस इति ऊतस्थि
स्थित। गमामिति उपधालोपन ऊघ्न इति ऊ तरवासवपाकसानामिति यथास्तं खनयकारस्य ककारकृत अकृतस्य सकारस्य किलदि
त्याननषष्यश्च। सः षत्वार्थं सूत्रमवतारयति। घसादेः किलादपरस्य घसादेः सस्य षोभवति। आदिशब्दात् शिवस्यायर्दणं। इतिसस्य
षः। ऊक्षतः। ऊक्षुः। ऊघसिथ। ऊघस्थ। ऊक्षथुः। ऊक्ष। ऊघास। ऊघस। ऊक्षिव। ऊक्षिम। आताणल्। डौ आकारांतात् धातोः पराणल् डौ भवति
।डित्करणं विनापि टूपमिध्यर्थं। डित्करणं। अतोगुणे इति इत्यर्थः। टाल्लोपः। कृश्च। ददौ। पपौ। तस्थौ। ययौ। उदाहरणं। ददौ। दावंतद्वा। तापपौ

MEMORIAL
MEMORIAL

पर्यंमदाप्रन॥तत्रोपात्तस्रदाम्रा नधनं दित्वं वनं य यो।स्या ष्टार्थः।अता।न पि।अत्रं विद्टाणाति अविद्यमानः।अदय स्मिन्न।सो न प्रतस्मि
न्न अनपि किति डिति शर परः आकारस्य लोपो भवति।ददउः।ददिथ।ददथुः।ददा दादोद दिव।ददिम।एवं पपउ पपथुः।इत्यादि।ष्टा
ग तिनिष्टाद्यो आदलसः।सासादस्वपा द्वित्वे विनष्टातयन्तपूर्वरूपं तस्य आमाङत्त्रराः स्वपाशि छंत।न आसा पूर्वस्य हसादि शेषइत्य
स्यापवादः।ऋछ।यन्ताइति छिता।कपानां जबचपाइति थकारस्य तकारः।तछौ।आता।नपात्याकारलोपत।षउः।तछुः।तछिपात
छाप इत्यादि।एवं ययउ।ययुः।ययिथ ययाथ इत्यादि।लाडणाथ आदलः।सः।पूर्वस्य दसादि।शेषः।पूर्वस्य आदिर्दस।शेषात अ
न्यात्रपात।कछ।सा।आसम सउस उस सस्निया।सत्रा।यइ न्यादिष्टु सुतो द्वित्वं कृते आदलसः।सासादस्वपा।णि वादृद्धिः।उ।
ष्टाव उउ ष्टा उ।ष्टाय।उष्टव उः।उष्टव।संयोगाद् वंत्वा दवधा।ता।रिति उव उष्टा व उष्टव।उष्टुव।उष्टु म।क्रादित्वादनट्।य
ऊ।दव प्रऊ।संप्रतिकरणादानञ्।द्वित्वं।उपधाद्द द्विः।य।या।ऊ इति स्थित।णबादौ पूर्वस्य वा।दापरयऊ।दानां यह
दीनां च पूर्वस्य संप्रसारणं भवति।इति पूर्वयकारस्य इ। कारः इया ऊ।स इया ऊ जनादिनं इस्व दादरणं।यऊ।यवराणां त सं
प्रसारणं किति।यजा।वव।वप।वह।विद्।व्यस्।वप।वद वञ।यत।घां।धातूनां।यवराणां यकारवकाररेफानां स्थने इकारउका
रऋकाराः भवति किति परे।तच संप्रसारणमिति संप्रसारणसंज्ञा भवति।यवराणामिति।सस्वरनिर्देशात् सस्वरस्य यकारादवर्णे
स्य संप्रसारणं।दीर्घं वा दीर्घमेव संप्रसारणं।यथा।आहूत संवीत सुधी रित्यादौ।णबादौ पूर्वस्येति संप्रसारणं इयऊ अउ स इति स्थि
ते।यऊ।यवराणामिति द्वितायं संप्रसारणं।सवर्णे दीर्घः।ईऊ।उ ईऊ।ईजिथ।सटः किद्वं वक्रमिति संकिद्वाद्।इउ लावय।द्वौ।वइ।
यरा ऊ।दा।षा इति षा।वइ।तत्रु लिट्।यपः पिद्वान्न संप्रसारणं।इयष्ठ।इति रूपं।इया ऊ इयऊ।ईजिव।ईजिम।एवमात्मनेपदे पि।ई
जे।ईजा।ते।ईजिरे।ईजिषे इत्यादि।वच परिभाषणे।णबादौ पूर्वस्येति संप्रसारणं।उपधादृद्धि।उवाव संप्रसारणद्वयं।सवर्णे ५७

॥ऊचतुः।ऊचुः।ऊचिथ।उवक्थ।ऊचथुः।ऊच।उवाच उवच।ऊचिव।ऊचिम।बुवो वचिः।ब्रुवो वचिरादेशो भवति।अनपि विषये
कामवद्रूपं।आत्मनेपदेपि।ऊचे।ऊचाते।ऊचिरे।इत्यादि।त्रिष्ठ इशायाता पूर्वस्य संप्रसारणं।उपधादृद्धिः।आदलसः।इति ष्ट
त्वेण सकारस्य कृतत्वात् किलादेषाम् इति षकारः।सुषाप सुषुपतुः सुषुपुः।सुष्वप्स।सुषाप इति उदाहरणं।अउसादौ उ संप्रसारणद्वयं सुषुप
उ सुषुपउ सुषुपिम सुषुप इत्यादि।अध्वाप्तो उगाजो।छ उगादीनां।अडभ्यु उऊ।अवर्णे पहतानां धातूनां पूर्वस्य उगागमो भवति
णादौ सति।अष्ट इ इत्य उ उकार आत्मनेपदे दीर्घः।ऊकार ऊदित्।क्वर्थः।पूर्ववत् द्विर्वचनं।अअ अ इति स्थिते पूर्वस्य उगागमः।किया
वदंता।अनअ अथप इति स्थिता।आ।ह्वा णीदादा विख्याशे।विन्प समः।व्यान।ह्वा।विश्वल गावा इ।लगावान् ईश्वारा विश्वव्यान।ह्वाव्या।
ह्ववानित्यर्थः।व्यानशा।ता व्यानशिरा।व्यानशि षइत्या दि।अउ ऊ सदृशा।कां तिमतिषु।द्वित्वं।उइ ऊ।आत्वाणीदा वि
त्यार्थं।आनंऊ।दीर्घविधानसामर्थ्यादनुनऋथः।आ। नऊउः।आनंऊः।आनंजिथा इत्यादि।आनंऊ।द्विणा।
कऊ लन का वित्।आनंऊ सुकर्यांवकारस्यार्थः।अर्वे। पूजायां पूर्ववद् द्विवाऽऽदि।आनर्वा आनर्वउ।इत्यादि।चिन्त्
वयानविनातः सणादौ किद्वं वा वक्तव्यं सन्नत्वा यणा वा दौ वपर विनात धर्ता कि इत्या द।आ।विकाल्पन वक्तव्यः।विच
हतकि कि इति जातऊ।दाऊ।उपधादृद्धिः।निदपूर्वी श्रो।विसर्गः।विसर्जनीयस्य सः।शाष्ठु निस्सु रिति सकारस्य शकारः।निश्चि
काय विरंराऊ।निश्चयं चकारत्यर्थः।असंयोगपूर्वकिच्वान्न यकारः।निश्चिक्युः।निश्चिक्यु।किद्वावक्तव्यमिति यवृद्ध्या कि
या लावान्नुगुणः।निः।श्चिकयिथ।निश्चिकथ इत्यादि।पादे विचाधयः।चिम्युः।विख्यु इत्यादि।ग्रदउपदानां णबादौ पूर्वस्येति सं
प्रसारणजातट्यय इति स्थिते।र इति अकारस्त।ऋ।दाष्ठु रितिखा वनऊकार णिवा उपधादृद्धौ जग्रा दिति रूपं।एवं जयइ।
इतिमिा ह यहां डिति विनिह्विताय संप्रसारणं।जग्रहउः।जग्रहं।जग्रह द्विष्य इत्यादि।कचित् प्रथमं द्वित्वं विधाय पूर्वस्य दसादि शे

उंऊपदा।

षः॥ऊदास्तुः॥अत्रप्रध्वस्याइतिसूत्रेऊड्यादितिसाधयंति।तन्मतेणवा।दोपूर्वस्यतिसंप्रसारणस्यनिराकरणंसूत्रं।व्यञ्चूर्स।
वराणापूर्वस्यदीर्घत्वात्दीर्घसंप्रसारणं।कस्वरः॥णिचावृद्धिः।पेआसु।संत्रपसर्गासंविव्याय।उदाहरतिसंविव्याय।आज्ञानेसु।
ऊः॥सुऊः॥उक्तष॥सूस्यअज्ञानेसंविव्याय।संववा।संविव्युत।संविव्युः।संविव्य।इत्यादिवहृतंउसंतानानादात्रावनपिवित्राव
सुआदभ्यानभवतिअनपिविषाय।इतिव्यादरा॥दिवि।पूर्वस्यसंप्रसारणं।उपधावृद्धिः।उवाय॥उसंप्रसारणत्रयं।सवर्णी।
दीर्घ।ऊयतुः।ऊवु॥उवयिथ।इत्यादि।अथवा।ढान।दिवि।संप्रसारणंवृद्धिः।विव्याध।विविधतुः।विविधुः।विव्यधिथ।विव्यद्धत्यो
वी।प्रवृत्ता।ज्ञायां।पवृत्वप्रव्रतिवकारात्पूर्वस्यवकार। स्यावापधत्वं।नवकारस्यतस्मान्नउपधावृद्धिः।पवव्रउरित्यादौ
कथंनसंप्रसारणमित्यातआह।प्रश्नादौसंयोगात्पर स्यणवादौ।किंचातत।किंवा।वादनसंप्रसारणमित्य
र्थ॥आदिआक्षात्कस्किवसूयस्तात।राजादवकि च्चा।रज्जतुः।रराज्जु।इत्यादि।दवापोनश्रणपाया।लिङ्मि।
ध्यमस्तुसषा।ककवचनेनतावनिपात्यतइति।दावावला कार॥पोनःश्रण्पक्रियासमभिहारः।पतायारथ्याया।लिटः
पाणिनीयप्रसिद्धस्यमध्यमस्तुरुषस्यैकवचनंतु।बादादि सुप्रत्याया।तदंतता।निपात्यते।वकारादतस्यवध्यतारउप्रये
गः॥ससुघायत्तमामा।त्यस्यत्तुपायोगो।निपात्यते।तत्रससुघायउदाहरणमाह।उरीमचत्कंदलुवानादिनंदनंबुधाणरन्नानि
दरामरांगनाः।इति।बलात्कारेण।उरीमचकंद।उतउनंदनंतुलावा।बलाद्दरन्नानिसामाष।तुनरमरांगनाऊद्दार।एतत्साथ
उअवचकंदतुनादिसुरवादादरति।लोकेमध्यमस्तुरुषैकवचनांता॥ताः।आद्यानिपात्यंत।इत्थमघाक्षवऋइतिसामान्यवचनस्य
कारातरत्तुप्रायोगः॥अन्यत्रतुनादितुनाशेत्पादावंतुनाति।तुलावलविष्यति।वतिपायोगवशात्।ऊयंविशेषस्तुविह्वरति
यामाभिहितः॥सव्याकरणतरादवासयः।लोका।वषस्पासिविरित्रुऋच्या।दितिएवादिप्रक्रिया।।इतिणवादीतलिधार।यंअ ६७

ज्योर्यादादीनाह।आशिषियात्।यास्तां।यासुः।यासं।यास्व।यास्म।सीष्ट।सीयास्तां।सीरन्।सीष्ठाः।सीयास्थां।सी
ध्वं।सीय।सीवहि।सीमहि।एणतयादादय॥प्रत्ययाः।धातोः।आशिषिच्यआर्धधातुका।परस्मैपदेआशीर्भवति।हुधातोःपरस्मैप
दिवाद।परस्मैपदिवाद।परस्मैपदवचनानि।भूयादिति।हृयात्।हृयास्तां।हृयासुः।हृयाः।हृयास्तं।हृयास्त।हृयासं।हृया
व।हृयास्म।सखोमा।हृयात्।इतिआशिषः।उदाहरणं।जीवप्राणधारणे।जीव्यात्।जीव्यास्तां।जीव्यासुः।इत्यादिनवाहुआ
रणंदानंजीव्यात्।आशीयादादः।पकिदितिवच्य।तेनवचउव्यादयज।इज्यात्।इतिसिद्धंतिदादार।इदादराकारस्यएकारोभवति
यादादौपरे।ध्यादादौविनियात्।आदिर्यस्यतत्याद्यादिवचना ननवचंपरस्मैपदंतूयते।धेयात्।मेयात्।मेयात्।गेयात्।देयात्।
।पेयात्।मेयात्।छेयात्।यप्दादौ।रयादादौपरेश्च ।ताऋकारस्यरिङ्आदेशोभवति।नकारस्यवध्यनार्थः।तेनक्रि
यादइत्यादि।यदीर्घोनभवतिः।क्रियात्।क्रियास्तां।क्रि यासुः।क्रियाइत्यादि।उदाहरति।कश्चअश्चईश्वाश्च।कडाः।बह्व
विधमपेक्ष्यरा॥मंगलंचक्रियासुः।अत्रापियादादौविवि। परस्मैपदेइत्यव।अन्यथा।कृषीष्टेत्यादौरिङ्प्रसज्यते।कृषीष्ट
।कृषीयास्तां।कृषीरन्।कृषीष्ठाः।इत्यादौ।विघ्नस्नमंगलंकृषी। ष्टउदाहरणं।कृषीष्टेत्यादौगुणाभावार्थमाह॥उः॥ऋइत्यस्यषाच्य
कवचनांतस्यरूपं।उरितिऋकारस्यइडुर्जितायाः।रिस्याःपरयोर्गुणोनभवति।सिःच्यतसि।सीसीष्टादिः।ताव्यासि।स्याः।इडुर्जितये
।परयोः।ऋकारस्यनगुणः।तस्मात्कृषीष्टेत्यादिसिद्धंति।सीष्टादिप्रत्ययस्यङित्वादेवसिद्धेगुणप्रतिषेधेपुनर्गुणप्रतिषेधकंउ।इति
सूत्रंसिद्धेसत्यारंभोनियमायेतिन्यायात्।ऋकारांतस्यवसिस्यारनिदाः।परयोर्गुणःप्रतिषिध्यते।इकारादीनांतुसत्यपिगुणप्र।
तिषेधकप्रत्ययडित्वेगुणोभवत्येवेतिनियमार्थमिदंसूत्रं।तेनचिषीष्टः।नीषीष्टेत्यादौगुणोभवत्येव।चेषीष्ट।चेषीय
स्तां।चेषीरन्।इत्यादिश्रुतौ।आदेः।प्रः।मेषीष्टेत्यादि।एकस्वरत्वात्नेट्।संयोगादेरातोवा।संयोगादेराकारांतस्य।

धातोश्चाकारस्य एकारो वा भवति। यादादौ अपि विषये संयोगादिभ्य आकारांतेभ्यो धातुभ्यः ङिनायः। ग्लायादित्यकाम
वरूपं। अन्यत्र ग्लायात्। म्लायात्। स्नायात्। इत्यादि॥ ग्लै म। ता। तारौ। तारसः। तासि। तास्थः। तास्थ। तास्मि। तास्वः। तास्मः। ता
। तारौ। तारसः। तासि। तासाथे। ताध्वे। ताहे। तास्वहे। तास्महे। ण्ध्मा॥ ध्मातार्थाला विन्यस्थितादायाभवंति। ध्वानविध्वती। तिष्ठाना
वातस्मिन् श्चालाविनि। सि। साता। सा। स्यपामिट् ध्मातापरण सि। साता। सास्यपं सिः त्रातसिः सइच्छायामात्मनः। सः। ता। तारौ तारः
सादिः स्यप्रक्रियातिक्रमात् यादौ लविस्यति स्य इत्यातघा डागमा भवति। लविगाला। विता। रौ। लविता इत्यादि। उदाहरति। ध्मा
लवितारोध्यतार। कुमारस्यति। निकस्वरादउदात्तात् यम स्वरात्परा। धातुपाठे उदात्तेत्येवं पठिता न इडागमो न भवति
श्रि। श्रि। डी। शी। यू। रु। स्नु। क्ष्णु। क्ष्णुमधडट्टट्टूविव ङिताः। आकार इवर्ण उवर्ण ऋवर्णांताः एकस्वरा धातवा धनि
टः। तथा। यमिलालरलिवसिघसिगमियमिरमि। नमिदंति। दृश्वि। मन्याशाक। डुकृञ्। मिङ्। नङ्। वङ्। लिङ्। नङ्
णदिंघवि। वञ्। चिञ्। त्रसिदसत्यारंला। नियमायति। न्याय्यात् ऋकारस्य वसिस्यारनिटः। परायार्थे। इति सिध्यताः
कारादानंतमत्येपि गुण इति प्रधाक प्रत्यय डिच्य णो भव त्यावति नियमार्थमिदं सूत्रं। तेन वषाष्टाम्नाषाष्ट्यादौ गुणो भव
त्यवाचषाष्टा। वषीयाश्रीं। वषीरन्। इत्यादि। इतुस्तौ। आदन्तस्य। षीष्ट्यादि एकस्वरत्वात् अनिट् संयोगादेरात्वा। संयोगादेराकारं
तस्य धातोः आकारस्य एकारो वा भवति यादादौ अपि विष यश्चेत् संयोगादिभ्य आकारांतेभ्यो धातुभ्यः ङिनायच्छयादित्यकाम
वहूपं। अन्यत्र ग्लायात्। म्लायात्। ग्लायात्। इत्यादि। ग्लै मता। तारौ। तारसः। तासि। तास्थः। तास्थ। तास्मि। तास्वः। तास्मः। तातारौ
॥ तारसः। तासि। तासाथे। ताध्वे। ताहे। तास्वहे। तास्महे। रण्ध्मा। ःस्थाना। विन्यार्थितादायाभवंति। ध्वानविध्वंती। तिश्रानावातस्मिनश्च
नाविनि। सिसतासास्यपामिट् ध्मातःपारघा। सिसतासीस्य। सिद्धातसिः सइच्छायामात्मनः सताना। रौतारसादिः सासीष्टादिस्या। ६२

प्रक्रियातिक्रमात्यादोलविस्यतिस्य इत्यातघामिडागमा वति। लविगाला। विता। रौ। लविता इत्यादि। उदाहरति। ध्मानविता
इत्यतारकुमारस्यति निकस्वरादिउदात्तापसस्वरात्तुाताध उपाठ अउदात्त इत्येवं पठिता न इडागमो न भवति। श्रि। श्रि। डी।
शी। यु। रु। स्नु। क्ष्णुमधडट्टडट्टविवर्जिताः आकार इवर्ण उव ऋवर्णांताः एकस्वरा धातवा धनिटः तथाय। मिला। लर। लिव। सिघ
सिगमि। यमि। रमि। नमि। दंति। दृश्विमन्याशाक। डुकृञ्। मिङ्। ङ्। वङ्। लिङ्। उञ्। णदिपवदि। वञ्। वि। त्रि। त्र। शिञ्। सञ्। दिशिदंश
शि। दशि। स्पृशि। सृजि। विजि। रुजि। रिजि। लिजि। रुजि। मा धि। युधि। व्यधि। सिधि। बुध। राध। क्रुधविधि। हधि। क्षुधि। कृष। कर्ष
शुष्क। शिष। रुषु। द्विष। शुष। विष। तुष। श्लिष। पिषु। तिप। त्वा त्र। लिप। लुप। सृप। स्वप। छुप। क्षिप। क्लिप। अदिपदि। खिदि
इउइस्कंदि। हदि। छिदि। भिदि। तुदि। स्विद। घति। विघति। य। घति। विनि। त्रि। ष्ठति। ऊलि। ऊनि। रंजि। हृकृति। यक्ष। व्यक्ष। नि।
जुरु। युञ्। भ्रस्ज। सृजि। मस्जि। संजि। विजि। रू। भजि। पतंदसांतभुज। निटः। इति अनिट् संग्रहा। नृश्निया। निरिद्दमे
द्वाशायागालक्षणी। यातत्रपाचरनिष्ठात्। पक्का। पक्कारौ। पिक्कारः। इत्यादिरूप। दाता। दातारौ। दातारः। आकारांतत्वाननिट्। पि
वंवाक्।। वता। वतारौ। इत्यादि। इकारांतत्वात् अनिट्। अणश्च्यान। ता। नतारौ नतार इत्यादि। ईकारांतत्वानिट्। जिकृञ्। उकारांतत्वात्
ट्। हाता। हातारौ। इत्यादि। कर्त्ता। कर्त्तारौ। हर्त्ता। हर्त्तारौ। इत्यादे।॥ ॥ यादौ नदिष्यति। स्यइधातोः स्यइ प्रत्ययो भवति नविष्य
तिकाले तिवादिष्वष्टादसस्तुपरत्र। तिवादयो अष्टादशायष्य न्मं परास्मैपदात्मनपद्व सप्त प्रत्यपरतः। प्रत्याकृत्या इत्यर्थः। इडागा
मः। यण। किलात्मस। नविष्यति। नविष्यतः। नविष्यंति। तंविष सि। इत्यादि। यज्ञस्यदतइति। स्थिताह्नासराज्ञादरितिषरेषाढा।
कास्मत्।। धातुसंबंधिना षकार ढकारायाकत्वे भवति सका पार। षाढाकस्मादिति। ककारः नस्यादिविषयः। तेनमद्धलिङ् इत्या
दीन ककारः। षकारस्य ककारः कृत किलात्मसायस्यात। उद दराणा। यस्यात। सोराजा इति। यात्स्यत आदाष्यइः। यक्ष्यात। यक्ष्यास।

प्रऊपटा

।यक्षाव्यायद्याश्चाड्त्यादिद्धिस्तःसाप्यःदंतऋकारांतादपरस्यस्यपड्डागमोभवति।गामिष्यत्ताध्यपरस्यस्यपड्डागमोभवति
।परस्मैपदपरादनिष्यति।करिष्यति।गमिष्यति।गमिरवपरस्मैपदनियमाऽऽत्मयः।आत्मनेपदेजसंगंस्यते।संहर्वकाऽऽत्म
रात्मनेपदविधानादात्मनेपदं।संस्मा।मपि।संतः।अनपि।सकारस्यतकारोभवतिअनपिविषयेवसनिवासिवस्मतिवत्स्य
तइत्यादि।ददलस्मीकरणे।दोदर्घङतिघः।आदिजवानांमितिधकारस्तातवासवपाकमानामितिघकारस्यककारः।क्लिलान्
।सतिघंवंधस्यति।धच्यतजपधास्यालघो।धातोःपधायानामिनोलघोर्गुणोभवतिडस्वदूराणे।धेक्ष्यतिलिङस्विदारणे
।उपधायालघोरितिगुणखासवपाकमानामितितकं। रः।लस्यति।छिदिरद्वैधीकरणे।छेत्स्यतिजदयाध्यानतास्यतिअ
निझ्वानद्रयधद्रजो।यधिष्यते।गोइस्त्रमोगेयिइयत। ।अनिटंयदस्यतिरिक्रियाट्इद्दास्यते।दास्यते।धास्यते।उष
उष्टो।ताप्यतिश्रिष्टगोक।धढोःकःसिरास्यतिउड पालनात्मवदाशये।छजापराङादरितिषढोःकस्सेड
तिषकारस्यककारः।क्लिलान्यसः।लाक्ष्यतिअरक्षणार्थस्य भजराम्नानपदामवारक्षणार्थस्मजपरास्मैपदं।लुंलुनक्रोतिस्य
त्वर्थधातोयोगअनघतनभूतपिस्यधनवति।आवांमत्रऊंऊ विद्विष्याव।आदानवतीस्मरतीतिप्रायणवक्षणाऽऽयं।। स्यस्क्रि
यातिक्रामक्रियायाःअतिक्रामकृतस्त्रिदनिष्पत्रौ।सत्यादिवादिपरःस्यतृत्यायानवति।कृतस्त्रिकारणात्क्रियायाःअनिःपन्नोसा
न्यांस्यप्रत्ययः।सेदिवादिपरःप्रायाकेवंइत्यर्थः।दिवादावट्।उदाहरति।यदिसुदृष्टिःसुराऽऽवाल्पविष्यत्तदासुतिक्रमतविष्य।
दःअलविष्यत्।अनविष्यत्रित्यादि।आलाङ्नवाद्यघासिष्यत्।आस्रप्रावशानाआसिष्यत्अपरुन्नवाद्यघः।ग्निःप्राह्नलिष्य
त्।अपक्रतद्युत्यत्रवाःऋक्लिलायसःअसद्यदा। स्नातसिः।धातोर्भूतमात्रकालेअनघनवासिप्रत्यायानवतिसवदिवादि
परःतस्यद्वरातोदिवादयःप्रायाऽऽयाइत्यर्थः।इकारःसमोरितिविशेषणार्थः।अन्यथासइत्युच्यमानेमप्रत्ययादाव्यतिवारस्यादि ६२

नि।अरुसुद्धश्तिस्थितादादः।पा।दाधाः।स्थाइएहपिबतिन्याःपरस्यासलोपोभवति।इतिसिलोपःसवलोपाःक्सस्वव्यःतनअरुदि
त्यत्रगुणाइट्ट्वायानप्राप्नुयः।अरुहृष्टिः।अरुतां।सवः।सिलोपवृक्कवकव्यः।अरुवत्।अरुः।अरुतंअरुतइत्यादि।आदात्।आदातां
।स्यादिदः।सराकारांतादविदाश्चात्रस्यअनतस्मलवति।उस्यालोपावकव्यः।अदुः।अदाः।अदात्।आदातइत्यादि।अधात्।अधातां।अ
धुः।अस्थात्।अस्थातां।अस्थुरित्यादि।इणः।सिलोपगावकव्यः।अगात्।अगातां।अगुः।इत्यादि।अपात्।अपातां।अपुःइत्यादि।एवंवदा।
दायादत्तिता।। वाघ्राघ्राधेड्यातविकल्पनदादायावकव्यःसंध्यक्षराणाम।वाअव्रात्।अव्रासीत्।अव्रात्।अव्रासीत्
।पाअसात्।असासीत्।घ्रात्अघ्रासीत्।धेट्।अधात्।अधासीत्।। धेटादक्षादितश्वलावकव्यः।अदधत्।अदधतां।अदधन्।एवंअध
त्।अधासात्।अदधदितिधाटारूपत्रयंज्ञातव्यं।।माट।माङ ।इड्स्वइव्यमानेआटोलोपोभवतिविदाहरति।अरमागाःसा
धंमागागवितंमंदिरं।आटोलोपःदर्शितःघटचेष्टा य्यां।आत्मनेपदातनाद्यातसि।अहागमः।अनिष्टालावान्
सिसतासीस्यपासिङ्गः।क्लिलायसः।हुलिहुः।दिवादावट्अ। घटिष्ट।अघटिषातां।अघटिषातां।अघटिषत।अघटिष्टाः।अ
घतिषातां।अघटिढ्वं।अघटिषि।अघटिष्वहि।अघटिष्महि। माघटिष्ट।माघटिषातांमित्यादि।व्यवधानव्याटोलोपः।मालवाड्
रः।कचिदमायोगोपिआटोलोपोभवति।मानिषादइति।हंवमगमःसाश्वतीःसमाः।इत्यादौ।समायोगापीष्टेति।कचिन्नमायो
गेपिआटोलोपमिच्छंति।एवंस्मदिदिवर्तमानायाअपिविलाक्षःस्मायोगाभूतार्थतावकव्याउदाहरति।आरद्यस्मद्वारातइति।आदे
निहवआद्यस्वपंचानामितिवर्तमानायाविलक्षस्मायोगानभूतार्थताऽऽमोहारानज्वावनपर्ययऽतिस्मयुधिष्ठिरः।इत्यार्थः।
णित्यप।परस्मैपदपरमिवुणिवलवति।णिवादद्दिः।क्लिलायसः।अकाषुदइतिस्थितासःसिज्ञाश्चात्परोयादिस्थारिडागमो
लवतितिअकाषीत्।आविरूपसर्गः।आविरकाषीत्।हुलिहुः।अकाष्टाम्।स्याविदः।अकार्षुः।इत्यादि।यतंद्वइपरितपसर्गाःयायी

दाषीत्। निट्पूर्वी॥ निराकाषीत्। वदव्रजात्यीवा वि॥ हृतसिः॥ दिवादावट्॥ अतउपधायाइति वृद्धिः॥ सिसतामास्थपामिट्॥ समिति द्वितीय
मारपटीप ईडादागमः॥ इट ईटि इठः॥ परस्यासलोपालवतिईटिपाराइतिसिलोपः सवर्णदीर्घः॥ अवादीत्॥ हुलिङ्॥ अवादिष्टां॥ अवादिषुः॥ अ
वादीइत्यादि॥ वर्जनाते॥ इउपसर्गः पूर्ववत्साधनप्रक्रिया॥ आब्राजीत्॥ आब्राजिष्टां॥ आब्राजिषुः इत्यादि लुङ्तरूपसुजापृद॥
सादिवर्जवृद्धिः॥ हकासंतानामकारांतानां यकारांतानां॥ क्षणद्दीसायां॥ श्वसप्राणन॥ जागृनिद्राक्षये॥ दामृदमतश्रादिराद्यानुउर
वश्चिगतिद्राघ्याः॥ पेतानानूवर्जीयित्वा दासइत्यकारांतापलक्षणनस्वागकाटेतावपिवर्जयित्वा अन्यषां धातूनां वृद्धिः॥ क्षणु णाद
दरणानिद्हकारांतः॥ अग्रहीत्॥ मकारांतः क्रमपादविक्षेप॥ अक्रमीत्॥ दयगतो॥ अदयीत्॥ अयपयगतौ॥ आयीत्॥ क्षण हिंसा॥
यां॥ अक्षणीत्॥ अश्वसीत्॥ अजागरीत्॥ अन्नदद्य॥ नादद्भणः॥ हामदमति॥ अदमीत्॥ ध्यागसंवरणे॥ अस्थगीत्॥ कात्त्वेषविरण
ये॥ अक्रवीत्॥ श्विगतिवृद्ध्योः॥ अश्वयीत्॥ इत्यादिषु ये॥ गवसान्वर्जयं॥ लोपाकाथो क्कासाकथाउत्तरस्य सलो।
पालवतिकासपारारूत्॥ आमनपादानउलोपाकथा॥ ति[illegible]लापः॥ अरुपातां॥ कसालावान्नसिलोपः॥ अरुषतआ
तायुनादनतअरुध्याः॥ अरुषाथां॥ इत्यादि॥ अरुघद्विअरुष्म द्वा[illegible]कसालावान्नसिलोपः॥ व[illegible]॥ अदिषातां॥ अदिष
तअधितअधिषातां॥ आक्षितआक्षिपातां॥ आक्षिपत॥ अपूर्वस्यतिष्ठातरात्मनेपदमिति सोपसर्गउदाहरणं॥ इडावागी सोइड्॥ अध्य
यानइत्यस्यधातोः॥ गाआदेशोवालवति॥ सोपारा॥ अधिपूर्वः॥ अध्यगीष्ट॥ अध्यगीषातां॥ अध्यगीषत॥ अध्यगीष्ठाः॥ अध्यगीषाथां॥ अध्यगी
ढ्वं॥ इत्यादिपाक्षइरादरिति द्वितीयाच्छागमः॥ आध्येष्ट॥ आध्येषातां॥ आध्येषत॥ इत्यादि॥ रुद्राश्रु॥ हृतसिः दिवादिपरः॥ अडागमः॥ वृद्धिः॥
सिसतामास्थपामिट्॥ समितिद्वितीयाईट्॥ अरावूइस ईत्॥ इतिस्थिते॥ इटईटिइतिसलोपः सवर्णदीर्घः॥ अरादीत्॥ अराविष्टां॥ अरावि
षुः॥ इत्यादि॥ उसमात्॥ उसा॥ उत्तरस्यासलोपालवतिकासपारा॥ अपवृत्तउइतिस्थिते॥ सिलोपः॥ अपक्॥ दाः॥ उः॥ क्विलात्यः॥ अपक्॥ ६२

तं॥ अपकतकसादितिसलोपः॥ चाऊः॥ अपक्ता॥ अपक्तायीं॥ अपथ्यं॥ सिलोपः॥ चाऊः॥ क्ताबज्बाः॥ अपक्षि॥ अपक्ष्ह॥ अपद्मदि॥ क
सालावान्नसिलोपः॥ अपाक्षीत्॥ णित्वाणिवाद्वृद्धिः॥ अउदानचान्नट्॥ दिस्यारीडागमः॥ कसादिति सिलोपः॥ अपाक्तां॥ अपाक्षुः॥ घ्रज्ञा॥
ज्ञायां॥ हृतसिः॥ अडागमः॥ णित्व॥ वृद्धिः॥ श्रापराजादरिषितिषत्वं॥ ढाकः॥ सक्विलात्य॥ कषाद्यागक्तः॥ दिस्यारिडागमः॥ अप्राक्षीत्॥ क
सात्॥ सुलिङ्॥ अप्राष्टां॥ अप्राक्षुः॥ इत्यादि॥ कसादितिक्रिपधिष्टयादो सिसनासीस्यपामितिइटिआगतापिधिस्य इतिस्थिते सेट्टीसात्र
त्यातावान्नसिलोपः इत्यादि॥ कासकि॥ अपक्तानामित्यादि॥ कसपरस्यालावान्नसिलोपः॥ इरितावाइर[illegible]स्यसइरित्तस्यइरितः॥ धा
तावाउअन्यायांलवति॥ हृतदिवादिपरः॥ इअत्यपस्थायंपर स्मैपदएवेतिमतं॥ रुधिरुआवरणे॥ इच्छ[illegible]यः॥ उकारायणप्रतिष
धार्थः॥ अरुधत्॥ अरुधतां॥ अरुधन्॥ पक्षोअरुध्सुद्व॥ तिस्थितेदिस्यारीटिकृते॥ अनिटानामि[illegible]तः॥ नामिवतः॥ धातुपाठ
अनिट्मध्यवपिताद्धातोः परास्मैपदपरेवृद्धिर्लवति॥ इतिवाककृतायांखसंज्ञपाकसानांमितिधकारस्यतकारः॥ आरो
धीत्॥ आर्घ्यद्धिकबजबाः॥ कसादितिसिलोपः॥ आरोद्धां॥ त्स्यादिदः॥ आरोत्सुः॥ इत्यादि॥ अनिष्टानामिवतइतिहृत्रा॥ नामिवअ
हणंदमाखनिष्ट॥ उउहत्यर्थंतनअनिष्टात्रस्यनास्यनामि॥ नस्थानेवृद्धिर्लवति॥ नहिअनिदिष्टस्थानावृद्धिर्नामिस्थानइत्युक्तं॥ आरो
त्सीद्वृद्धिरितिवृद्धिसंज्ञस्याकारस्यअकारस्थानेउचितत्वात्॥ तस्मात्अवर्णवर्जितस्वरवतइति नियमानकर्तव्यः॥ स्कंदिरू॥ अस्कांत्सीद्दरंजा॥
अरांक्षीत्॥ इत्यनामिस्थानेपिवृद्धिर्लवत्येव॥ अत्मानपाद॥ अरुद्ध॥ अरुत्सातां॥ सिस्यादितिनसुपणः॥ मित्यादि॥ छिदिर्॥ द्वैधीकरणे॥ अछिद
त्॥ पाक्षेहृतसि॥ अनिटानामिवतःखसवपाकसानां॥ ईट्॥ अछैत्सीत्॥ कसादितिसिलोपः॥ अछैत्तां॥ अछैत्सुः॥ अनिटइतिविद्या घ्राण
स्यंव्याह्त्रिमाद्धादिवृक्रिडादा॥ आदेवीत्॥ अनिष्वन्नवृद्धिः॥ एवंश्विदुःसवायांआसवीत्॥ इडागमईडागम॥ श्वउपधायागुणः॥ इट
इटीतिसिलोपः॥ इत्यादि॥ नाक्रमनित्यामिति॥ किति ङितिवपारधातोर्गुणोनलवनाति॥ नत्राउक्तं नाक्रगुणप्रतिषेधकार्यं अ

सार०टीप

नित्यत्वविवक्षा अनिश्चितं दृश्यते तस्मात् ऋदृशोरङि इत्यत्र ङिन्निमित्तस्यानत्वाद्गुणस्य प्रतिषेधस्य अनित्यत्वाद्गुणो न भवती
त्यर्थः॥ असरत्। असरत्। अदर्शत्। अदर्शः। अदर्शन्। इत्यादि। अडभावपक्षे दृशि तसि। ताम्। रा। कास दृशां। दर अरा। कस। दृशां। दृशामि
ति बहुवचनेन दृशसृ। सृज। सृज्य। ऋ। इत्यादि। दृपा। एतेषां धातूनां दृशादीनां संबंधाय। अनृत स्परजत्यादो। न भवति। अरसि
स्पर नि ता। रूपधात्वगुणेनाव प्रसंगात् दृशादीनां ऋरु इति। अव्ययरूपनिदर्शनेन सृज्यक्रताराराक सदृशामित्यत एव निर्दि
ष्टत्वाद् दृशादीनां गुणो न भवति। अतः प्रथमं गुणः कर्त्तव्यः पश्चाट्टिरिति निश्चितार्थः। उपधाया गुणः। अरृद्धस्य रादशः णि
त्यणिश्चा अरतउपधाया इति वृद्धिः। अडागमः। विसर्गः। डादीनामिति षष्ठ्यां षढोः कः सि। दिस्यादीट्। क्लिलाप्यसः। कषाया गं।
क्षा। अजाक्षीत्। कस्मात्। इति सिलोपः। इलि। इ। अजाक्षं अजाक्ष्व। अजाक्ष्म। अजाक्षं। अजाक्ष्व अजाक्ष्म। अजाक्ष। अजाक्ष्म। एवं स्र
ष्टादयः। असाक्षीत्। अस्राक्षीत्। असृक्षत्। असृक्षत अष मर्षणे। असृक्षत्। अस्राक्षीत्। रूपविलेपने। असृक्षत्। अस्राक्षी
त्। इत्यस्य वा रिह्रपा णिसंलवं ति अष्टपद्। अस्राक्षी दृक्षतयी। अताक्षीत्। इति। सिप्रत्ययः। अडागमः। सिसतासी तिङ
डागमः। उपधायाल घोरिति गुणः। राधपाहि इति पकारः। ष्ट्रादित्वा रिडागमः। अतरसिङसः इति स्थिते ड टई टि ति सिलोप
। सवर्णे दीर्घः शिष्टाचाराणन अतपीत् इति सिद्धतिरा। राज्यसइतिरयाना वि उपाधः। अनिश्वात् इडभावपक्षे ई टिक्त अताप्सीत्
इति रूपं। एवं प्रयोगा उमाराण विकल्प इष्टव्यः। लोकात्। पस्य सिद्धिर्निवृत्त्यर्थ अन्यथा प्रादपिलस्य सिद्धय। यतनाय मिति सिस्या।
उपधाया गुणो न भवति सिस्यारनिटां परायाः। उपधाया गुणो न भवति उक्तः। अन्यस मल वती तिसृ वितं कसादिति सिलोपः। अलिदत्
अलिदतां। अलिदन्। पाक्षे अलेक्षीत्। अलेक्षां। कसादिति सिलोपः। अलिक्षः। इत्यादि। आत्मनेपदे पदि। अलिक्षा। अलिक्षातां। अलिक्षा
त। अलिक्षा। अलिक्षायां। अलिध्वं। अलिक्षि। अलिक्ष्वहि। अलिक्षमहि। द्वव्वर्ती त अवर्विष्ट अवर्विषातां मित्यादि। लिखपादे ईः। तु कारस्य ६४

यस्यसमलित्। उशश्रा दिर्यस्य। मोउषा दि। लिता। धाता। उषा दः। ऊङ। इत्य त्यालवति। दिवादिपरः। सर्व्ववादः। अस्य तिव विख्या। लिप्य
। सिवा एत पि पुषादिम। धृपगत्यः। अस्पातसुगागमस्य वक्तव्य। आस्तत्। लित्। गत्यर्थे गतो। आगमत्। अप्पत्। उषादि। अउषत्। अउ
तत्। अघुतत्। डपरवादः। उक्त आगमावक्तव्यः। मकारः स्थाननियमार्थः। अवाचत्। अवाचतां। अवावत्। इत्यादि। दृश षंतादसकृद
कारांतादशाकारांतात्। नास्तु पधाव अवर्णविशेषाराः। पधाम् अविषमानाटाधातोः। दिवादिपरः सकृदव्यालवति। आकारां
तादृकृत्यनिष्कि इति ज्ञातव्यं उदपपूत्त्वराणदादर्घ इति दकारस्य घकारः। आदिजबानामित्यानाथकारः। खासच पाकसानामिति घकार
स्यककारः। क्लिलाप्यसः। दिवादावट्। कषयोः गक्षः। अधुक्षत्। इति रूपं। अधुक्षतां। अधुक्षन्। इत्यादि। लिह आस्वादने। ह्लोडः। षढोः क
सि। क्लिलाप्यसः कषयोगक्षः। अलिक्षत्। विशाप वरानक्ष। त्राषराजादरिति षः। षढोः कः सि। क्लिलाप्यसः। अडागमः। उपसर्गा
त्सवर्णे दीर्घः। श्रावित्त्वत्। श्लिष आलिंगने। अश्लिक्षत्। न व्यवकितकृणंन वाढा। परूष पादित्वात्। अश्लिषत्। ॥ ॥ इति
सारस्वतविष्टिता। सुधियाश्री पुंजराजेन। कर्त्तरिणवादयः। षड्विलक्षयः संदर्शिताप्रताः॥ छ॥ ॥ अथ तावकर्मीपारताविलक्ष
त्यानिरूप्यंत इति णवादयः। षट्सिलक्षयकर्त्तरि दर्शिताः इदानीं भाव कर्मणोः प्रदर्शते इत्यर्थः। तत्र आदु विकर्मणोः इति नियमादात्मनेपदं।
प्रयुज्यते। अकर्मका पि कदाचित् सकर्मकता उपसर्गविलादजनवती तिप्रोक्तं। अउपूर्वस्य लवतस्मृति व्यतिरिक्त ज्ञानार्थत्वात्। ज्ञाना तथ
सकर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययः। कर्मण्यात्मनेपद विधानात्। पश्यातन आरडत्यादीनि वचनानि प्रायः ऊरानि। पराक्षे। द्विस्य आख्याणीदो। क्रमश्र
रूपाणां ऊरचपाः। सुवावुरू। अउबद्रव। अउबुद्रा व। अउबुद्र वात। अउबद्र विर। कवि उ आ। आणादि। वित्यत स्मादर्थात्। अकर्त्तरिश्वे
वतिश्रूणते ति। नत्माता आकारविकल्पपक्षे। अउबुद्र व। अउबुद्रवात। अउबुद्र विराड्व्या। घपिरूपं। कादर्णादरिति नियमादुइडागम
। अउबुद्र विषानामि। नाध्वउ। णीधाढः। अउबद्र विद्व। इत्यादि। एवं पपावपवाप पिवार। इत्यादि तउ विस्तारा। तानामनङानामानाड

सारप्रदीप

दादृदानदादाम्रा। रो। वा। आदःम्नः। मान्न उदाहरति। मामहं स विला। सया। दं मत्वाहं सां निध्मत्त विला। शाशा। हनगमनविशाषाचड्याता। दंस
विलासाय विकर्त्रे स्थितीया। स्रि। स्तेद्र्ष्टिकाय सध्य स्कराणामा। ऊ। म्लमा। म्रा। दाघ। दाघ्रतिं दधिरा। इत्यादि। क्रादौ। साध्यवद्दमा। दापतञ्ज
वजाषा। वजा। दावजमा। देवं समृष्टा। षावदाष। इत्यादिरूपं। अन्यत्र। ददिषा। ददिध्व। ददिवा। द। ददिम। द। आ। लानया। त्याकारलापः
श्वरांतानां धातूनां हनग्रहदृशां च लावकर्मणः। सिसता। स्यपं। णि। दिक्षा वक्तव्यः। श्वरांतात धातवः। तेषां हनग्रहदृशां वा यसिसतासी
स्य पः। प्रत्ययाः। तेषां लावकर्मणः। णिग् इड्वा भवति वा। आष्टा। दव। अनिटामपि श्वरांतानां धातूनां। ऊ। श्व। हनी। सिसतासीस्यपां वा इड्
भवति भवणि। दितिह्व। विंत। आशि। षियादादाः। सीष्टादयः। नषां च   सिसतासीस्यपामिताइ। णि। वा तद्दधि। श्वरांतानां। अञ्जना। विषीष्टाराङ्गा।
सुखं अञ्जना विषीष्ट। अञ्जन विषाष्टवा। अञ्जना विषीयाश्रां।   अञ्जनाविषीत्र। अञ्जना विषीष्टः। अञ्जना विषायाश्रां। इत्यादि। णि
त्रालाव पयाकुअञ्जनवाष्टः। अञ्जन विषीयाम्ना मित्यादि।   यिषीष्टा। त्रा। यिषीष्टा। कापाष्ट। ऊषीष्टः। श्वसून। अञ्जनविता। ञ।
खलवातिकर्मप्रत्यया। घातनां थीकारिता। कत्तृ इत्यादय।   यां कश्वरांताः। अनिटा पिलक्षणी यः। न विस्यतिस्यपि। अञ्जना वि
घ्माता। वा। सुखं दवद। त्रना। क्रियातिक्रमस्यति। अञ्चल विष्यतञ्च   यातञ्च। यष्ठा। श्राघ्नत अञ्चला विष्यतवा। इणन्य कर्त्रीरिन्धाता मृनि।
पारञ्ज कर्त्तरि किईव ज्ञीतार्थीनां वकर्मणि वइणू प्रत्यायाभवति। सेरपवादः। णकाराद्रुघ्य। लोपः। इणूसनित्यागत्रातानालोपा। भव
ति। मंनित्या। ग। वतिवृकारणअलाऊ। ल्या। दो गुणः। अचितः। द्विवमादो। विलक्रो। इड्भूर्व विधुणिद्वक्रव्यः। अञ्चला यि। अञ्चला यिषातां। अ
चला विषातां। अञ्चला यिषत। अञ्चल विषत। अञ्चल विष्टाः। अञ्चल विष्टः। इत्यादि। क्वचित्। धंप्रत्ययपरत्वात्। सिलोपं। इत्यत। अञ्चला विध्वं। अञ्च
ला विध्वं। षादहु। पादूहुन्लिहु। अञ्चलविढ्व। अञ्चला विढ्वं। एवं अकारि। अकारिषातां। अकृषातां। अकारिषतः। अकृषत। इत्यादि। अ
दारि। अदारिषातां। इत्यादि। अलाऊ। अत्र वकाराडुणः। अपावि। अपक्तातां। अपक्षत। श्वरांतानां हनग्रहदृशामिति नियमात्। आन्यत्र

नहालाणिच्च विकल्पः। अलाणि। अलाणिषातां। अघादिषातां। अवादिषत। अधारि। अधारिषातां। अहषानामित्यादि। पदालो। प्रतिहवें। प्रत्य
यादिप्रत्ययःस्रातां। प्रत्ययस्त। इत्यादि। सृष्ट्वासणिवं वक्तव्यमिति। लावकर्मणि रिट्सहितस्यास्यः। णिश्च वाच्यमित्यर्थः। णिकरणप्रत्याऊ
नमादौ। अतउपधया इति वृद्धिः। अमादि। अमादिषातां। अमादिषतादनाघ्रा। व्यागविलागाडक्र निमित्तालावधकाः। अघानि। अघा
निषातां। दानाऌ। डिआम्नानपादवधा। दाणवा वक्तव्यः। अवधि। अवधिषातां। पाह्न। उक्तं लोपश्च उदात्तानामिति नकारलोपः। पह्न। ह्न
मिः। किंतु वक्तव्यं। अद्दमाता मित्यादि। अदर्शि। अदर्शिषातां। अदायिषत। अदायिष्टाः। इत्यादि। अपायि। अछायि। अधायि। न्यधायि। निह्नवी
। अस्नायि। अस्रायि। अमायि। अ। यायि। अध्मायि। अदायि। अख्यायि।   इत्यादि। अकारांतानां पदादविशेषमादपदादः। कर्त्तरि पाश्च
क्रत्यः। अपिडाश्चान्नलावकर्मणिवा। उद्भूर्विः। उदपादि। उदपस्रा।   तां। उदपस्त। आदिशाष्टा। दादौ। पूजनः। बुधः। स्फुरिताथि। प्यायि
तां। प्रदूषणं। अदापि। अदापिषातां। अदापिषत। अरूनि। अरूनिषा   तां। अरूनिषतः। ऊनिश्वान्नहिद्दिः। ऊनिहिद्दिरत्याद्दि दिति
वृधिद्दीनरादेश। अबाधि। अम्रि। अनायि। अश्वायि। इति। एवंणब   ादिषङ्कस्य प्रक्रियां लावकर्मणः। म्परूपं यड्लुकारायां विश्व
दं बुजलारकरः। ब्ध॥ इदानीं प्रत्ययां तस्यः। क्रिवादायायाऊंतइति। प्र   त्ययाः यऊादयः। अंतायषीत प्रत्ययांनां धातवः। तस्यः परतिबा।
दयः। व्याऊतइत्यर्थः। अतिसायहृमा दर्य इद्धिश्च द्विरित्यव्ययपदं। अतिशायार्थं हृसादर्थान्। हृस्यप्रत्याहारः। आदिर्यस्य ताद्दशस्य धातो
ः। यङ्प्रत्ययो भवति। स तितस्मिन्नयडिध्ना। द्विर्वचनं हसादरिति पक्ष्वराद्दसादरितिवक्तव्यं। तत्र अनिशायन वक्र मिश्र तिशायन
ऊगान्निइत्यवनयइ। हूवि। हृत्रि। हृत्रि। व्यायइ भवति। श्च नम्नावाखुनस्यान्मग त्यर्थाद्धाताः। कौटिल्यएवस्यान्न उपसदावराऊपाऊनद
ह्वादव्या। ञ्ना। यात्यालावगदीयां भवति। आत्मता वा नर्थसंग्रहः। वक्रा। राद्धात्याता। यडिय। डि परश्वर्वस्य नामि नायुणो भवति। यडीत्यानन
य ड्लुकपी तिज्ञातव्यं। तेन बालाती न्यादो गुणः। ष्रायड। द्विश्च कपानां हा वचपाः। गुणः। बोभूयइतिसिद्धं सधातुः। चड्डादिप्रत्ययांत

सारपया।

॥श्रा॥ष्टि॥धातुसंज्ञा भवति। यङादिप्रत्ययः। अतयस्यपतादेशः। ष्टा॥धातुसंज्ञा भवति॥ बाहूयइति सिद्धं मधातुः। चङ्डादिप्रत्ययांत
॥श्रा॥ष्टि॥धातुसंज्ञा भवति। यङादिप्रत्ययः। अतयस्यपतादेशः। ष्टि॥धातुसंज्ञा भवति॥ बाहूयत्यस्य धातुत्वमाश्रितं। धातुत्वा त्रिबा
दयः। डित्वादात्मनेपदं। अस्यकर्त्तरि। आदइत्यकारलोपः। अतिशायने भवति। बाहूयते। बाहूयेते। बाहूयंते इत्यादि। सुरूपात्मन
स्यवहारायाः। हसादिः। अतिशायनयङ्। द्विर्वं। रूपान्तं। रूपवपायदा तिगुणः। दाभुरूपातसुवं रूपालः। बाभुरूयते। बाभुरूयतां। अ
बाभुरूयत। बाभुरूयांचक्रे। अन्यत्रविशेषोवक्ष्यते। सुहवेविव्य। मोमुह्यते। लिहआस्वादने। लेलिह्यते। जोहूयते। विविधात।
विधात। विद्ज्ञाने। विहूलाल। विदस्वाद्यं। त्रयाणामपि पक्ष मवरूपं। आतः। आ। अतः। यङिसति पूर्वस्य अकारस्य आकारो
भवति। अत्रापि यङि ततः न यङ्। कपीति लक्षणीयं। तेन ताव दात्यादिसिद्धति। ममादीनां ननिवक्रव्यं। ऊंगम्यते इत्या
दो नपूर्वस्याकारः। दुपवक्षपाको। यङ्द्विर्वं। अकारस्याका रः। पापच्यते। पवछक्रा यांवा विपापच्यते। देवबलात्
गर। जादेच्यते। कुविद्भ्वरादावपि यङ्सवः। तास्याह। श्वरादौ वादीनां यङ्वक्रव्यइति। सुरादिषु मध्ये अटादीनां धातूनां
यङ्वाच्य इत्यर्थः। श्वरादःपरः। श्वरादर्धीता। द्वितीयाद्वयावा। द्वि रुक्तः। सश्वराद्विर्भवति। यत्र द्वितीयाववयवःतत्र द्वितीयावय
स्यसश्वरस्य द्वित्वं। यत्र द्वितीयावयवश्चासन विद्यते। तत्र सश्वराद्विर्भवतीति सिद्धवदत्रवादावा। व्यंजनस्यापि सश्वरत्वं विधीयते
इति वकारस्य सश्वरस्य द्विर्वचनं। अटइ्यतेइति स्थितं। आतइत्याकारः। अटाट्यते। इत्यादि कथ्यते। तस्मात्श्वराकर्षणबलात्
रश्वित्वः। श्वरादःपरइत्यनेनयङ्सहितस्यापरावयवस्य द्वित्वमिति। दसादि। शषःइतियलोपः। आतइत्याकारवशात्अटाटयतइति सा
धनघक्रिया उक्ता। अगधातुः। ष्ट्रश्च ष्ट्रच। योगात्। कौटिल्यगमनं व्यज्यते। तेनरान्पर्यानां कौटिल्यएवयङ् इतिज्ञानव्यं। अश्व लालजान।
अशास्यते। पूर्ववत्। अगतो। गुणेन्रिसंयोगाद्याः। रितिप्रथमंगुणः। जतः। श्वरादरितियङ्सहितस्य द्वित्वं। हसादिः। शषः। आतइ ६६

त्याकारः। अराट्यते। कौटिल्यंगछतीत्यर्थः। अड्। अश्नु। ऊर्णोति। ऊर्णोतियातेअटादयः। ऊर्णुञ् आच्छादने। यङ्द्विर्वं। रफपकारात्परः।
यकारात्स्थानकारऊथान्त्यवधानेनकारणव। तेनऊर्णुज्ञइतिस्थिते। यक्रतिपूर्वस्यगुणः। दीर्घकिणोरितियात्॥ यमरूपांउ
रूः। यमांतस्यावहाराः। तस्यरूपादीनां वपूर्वस्यउगागमो भवति। यङिसति। अत्रापियङ्लुकिवर्तितव्यं। लाजन। अशास्यते। पूर्ववत्
॥अगतौ। गुणेन्रिसंयोगाद्योः। रितिप्रथमंगुणः। ततश्वरादरितियङ्सहितस्य द्वित्वं। हसादिः। शषः। आतइत्याकारः। अरार्यते। कौ
टिल्येनमछतीत्यर्थः। अड्। अश्नु। ऊर्णोति। ऊर्णोतियातेअटादयः। ऊर्णुञ्आच्छादने। यङ्द्विर्वं। रफपकारात्परयकारात्तानकार
ऊथान्त्यवधानेनऊपामितिबजवचननिर्देशात्ऊप॥ जलादद। देशात्रूपशापतेयङ्लातागस्तुगतौ। यङ्द्विर्वाकुहा।
श्चायमांता। द्यातुगागमः। नश्चापदांतकमङत्पुरुश्चारः॥ ऊंगम्यतेउरगः। वंचचलाने। यङ्। द्वित्वं। पूर्ववद्हसादिशषः। क
पानामऊवचपाःउगागमः। अनुश्वारःबवंम्यते। डव। सूत्रजिराणा। वंचम्यते। नतुऊंगम्यतेइत्यादौ कसपरत्वनन
श्चापदांतइत्यनुश्वाराःसुक्तः। यंयम्यते। वंवम्यते। ऊंद। न्यातइत्यादोकथ्यमनुश्वारइत्यत आह। आदिशिना। आदशो
निर्दिश्यतइति॥ यायंउकविधीयते। तेनआदिशिना अनुश्व रादशावताः। आदादेशानुश्वारानिर्दिश्यते। अनुश्वारार्थीमवधुक्ति
धानमित्यर्थः। तस्मात्कमालावपिअनुश्वाराउहिधानसामर्थ्यात्लवत्यव। ऊंदन्यते। दंतदंतासायांघावक्रव्यः। पूर्वस्यहसादिशा
षः। ऊदाश्चः। कपानांऊंबवपाः। पूर्वस्ययङतिगुणाजघ्रायते। जपजल्पव्यक्तयांवादि। ऊंरूप्यते। ऊंजल्यते। दहनस्मीकरणादंद
ह्यते। दंत्रादंशानायङ्द्विर्वं। उक्रापूर्वस्यानुश्वारः। दंदंशयतेइतिस्थिते॥ नालोपः। धातारूपधाभूतस्यनकारस्यलोपोभवतिक्ङिति
दासपार। अत्रनलोपोनुश्वारस्य। पलक्षणार्थः। तेनद्वितीयदकारस्थस्यअनुश्वारस्य लोपः। दंदश्यतइतिरूपं। लजऊआमर्दने। लंलज्य
ते। मानांदंतीनक्रत। अतिशायाधातनार्थमितइतिविशेषणं। वरफालाकुन्यास्यय्। यडिवकारादुक्त। अतिशायने वर्तते। वंचूर्यते। अ

निशाय्यनफलतिप्रफुल्यति । वरीगतिनक्षत्रण्योः । फल निष्पत्तौ । वर्वुर्यतइत्यत्राध्यां विंद्दसइतिदीर्घः । रीगृदुपधस्य । ऋदुपध
यस्यएवंविधस्यधातोर्यनीसतिपूर्वस्यरीगागमोभवति । वरीगाश्चविश्चिप्रच्छ्योरितिऋकारस्याकारः । रीगागमः । नरीनृत्य
तेनटः । हृत्रवत्रीन । वरीहृक्ष्यते । वासुविव्रं । वाऽग्रहिश्रतिशाय्यनमानावर्ततेइत्यर्थः । ऊरीवृश्च्यते । संप्रसारणं । रइतिअकारः । री
गागमः । ऊरीवृश्च्यतेइतिसिध्यति । पद । स्रंसु । ध्वंसु । वंचु । भ्रंसु । कस । पत । स्कंद । यङिसतिपूर्वस्यनीगागमोवक्तव्यः । पदमानो । स्रंसध्वंसू
ध्वंसू अधःपतने । वंचुगतौ । भ्रंशुअधःपतने । कसगतौ । पत्लृ । पतने । स्कंदिर्गतिशोषणयोः । अत्यतएषांपूर्वस्यनीक्आगमे
वक्तव्यः । यङिसति । अत्रापिय । ङुकिवतिवक्तव्यं । तनपदाती   त्यादिसिध्यति । पद । उपपूर्वःइदं । नापपपनीपद्यतेनघट । तद्वत्पूर्व
:सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते । चनीकस्यते । व ।   नीपद्यते इत्यादि । डित्वात्सर्वत्रनलोपः । ऋतोरि । ऋकारांत
स्यधातोरिः । आदाऽऽलवतियङिसतिषष्ठीनिर्देशात् ।   त्यस्यऋकारस्यतानांद्विर्वचनं । ऋकिक्रियइतिस्थितोऽपूर्वस्यद
मादि । राघः । ऊदास्त्रुः । यङीतिपूर्वस्यगुणः । यदीर्घः । अतिशये   नकारान्तिविक्रीयातहत्तवरणा । अतिशायनहानितिवध्रीयते
सुह्न । सनशायते । हृञ् । जह्रीयते । दादरिरिताकारत्तातताः   द्विर्वचनं । यदीर्घः । ददीयते । दधीयते । यङीतिपूर्वस्यगुणः । ष्टा । दादे
रिः । आदल्लसः । द्विवंग आढ्यपाः । कसानांऊबबपाः । यङीतिगुणः । क्लिलात्यसः । तष्टीयते । स्नो । ज्ञो । वा । सस्नीयते । या । प्रा । प्राण । ययीयते
। गेमाते । संध्यक्षरणामादादरिंद्विर्व । गुणः । यदीर्घः । ऊदास्त्रुं । ङुगायते । माङ्माने । ममायते । पांतकर्मणि । आदल्लसस् । संध्यक्ष
णमाः । दादरिंद्विर्व । यङीतिपूर्वस्यगुणः । यदीर्घः । क्लिलात्यसः । सधीयते । गांङ्गतौ । इत्यस्यापियगीयतइतिरूपं । स्थादाऽऽङ्दाने । दद
पालने । दोअवखंडने । पातिषांदादित्वा । ददीयतइत्यपिरूपं । दालवने । पारक्षणे । औदाङ्गतो । घातषांदादिह्लावादः । दादायते । पापा
यते । ओहाक्त्यागइत्यत्ररूपं । देङ्त्राणधानेइत्यस्यापिदादायतइत्यपिरूपं । ध्मा । धमयोदि । घ्राध्माडात्यतया । त्यङिपारइकारो । तादत्तान

वति । ऊधीयते । दध्मायते । वान्यत्र । लुक्अवर्नते । अन्यत्रतिप्यावाष्टत्रकृप्रत्ययसंयोगंविनापिवायङोलुक्भवतीति । ददृक्षकुइत्या
दौ । यङ्लुक्प्रत्ययंवक्ष्यति । तत्रैश्रियागवभूगितिसूत्रेणत्रयङोलुगितिचवक्ष्यति । नात्रस्त्रयङोलुक्भवति । वावाष्टादक्षचिन्न
वति । लोपानावप्रकृनियमार्थमाह । अनपिवदसात्र । दसाडत्तरस्यलोपोनभवति । यथा अतिशायबाहूयइतिस्थितंसधातुरितिध
तुयादआत्त्वविकर्मणा । तिअकर्मकबनतावआत्मनेपदस्यक्रिप्रत्ययश्रयनइतिअलोपः । बाह्रूयतेइत्यादौपरात्तरस्ययकारस्यन
लोपः । बाबूय्यते । ददृदादेन । पापध्यते । ददद्रात्तेनत्यादौ । दसाडत्तरस्यउल्लोपः । अत्रापिपूर्ववत्प्रक्रिया । बा । अथवान्यत्रेतिसूत्रेणलुकि
सतितिबादौप्रयोगंदर्शयन्नाह । लुकिसतिपितिक्रिवक्कारा व ।   कृव्यइतियङ्लुकिसतिपितितकारमकारवपरवाईट्भवति । इतिवा
कवपितिव्विइतिघप । हृतादकारं । स्मषादवधार्यः । हृ । स्व ।   रपिनोपधगुणः । द्विकृस्यता । घारय । रपितप्रभ्रयाल । घारितिघ
स्त्रोगुणोनभवति । यथा । वावृत्तीति । अबावृत् । अपित् ।   ह्यादः । बालाक्रोत्यादिभवत्येव । यङ्लुगंतंपरस्मैपदिह्वादिवद्द
ष्टव्यं । कचित्तुयङ्लुगंतंपरस्मैपदंह्वादिवद्द्रष्टव्यमितिपाठ ।   मात्रिस्ययङ्लुगंतप्रतिपरस्मैपदंविधायततश्चयङ्गंतंह्वादिवद्द
ष्टव्यमितिव्याख्याः । तत्रशतिइत्यस्यविधीयतइत्यस्यवाक्यशेषः ।   गदध्मदारइतियुक्तं । ह्वादिगणविहितद्वित्वाऽभ्यासादियुक्तत्वात्ह्वादिम
द्धादृष्टव्यं । वकारादक्करीत्यादौकृतोविर्नभवति । दृष्टव्यमित्याननपदंचज्यातयक्तयङ्लुगंतस्यनाप्यायांअप्रवृत्तेःप्रयोगात्लक्षणाबाला
त्मनेपदंतथाप्राप्याक्षकल्प । आदोबानवीति । बावदीतिइत्यादौप्रसिद्धप्रयोगाद्दृष्टव्यं । पश्चात्श्चयाउच्यमिति । पव । दानत्रेतिलुकिसधातुःतिन्प
त्ययः । ह्वादित्वात्द्वित्वे । आपालोपः । पितिद्विर्वाईकारः । पापवीति । ईकाराभावपापक्ति । पापक्तः । हरित्याननत्रंतइत्यस्यअद् । पापवीपि । पा
पवीपि । पक्तः । बाःकृः । क्लिलात्यसः । पापक्तिपापकृः । पपाक्त । पापवीमि । पापव्मि । पापच्वः । पापक्मः । पापच्यात् । पापवीतु । पापक्तु । अपापवीत् । अ
पापक्तु । मिपिद्वित्यार्द्रमावितिसलोपः । बाःकुः । अपापक् । अपपवीः । अपापवमित्यादि । एवंवावदीमि । वावद्मि । वावक्तःइत्यादि । घट । व ।

छायां।संप्रूर्वो।द्विवं।रूपाणां।ऊबचपाःसंऊाघटातिःसंज्ञाघटिसंऊाघट्ठःसंऊाघटति।इत्यादि।ट्व्हतिङतिस्थिता।याडाष्ठरूा।द्विर्वं।पित्रा
कुसं।बालवा।ति।मंबा।लाति।संबा।बूतः।साबाभुवति।छ्याक्ष्वधाशङ्कस्तुकथा।तूष्ठवू।इत्यादीमम्यान्पियस्तु।र्गतरूपाणिष्ठयस्पूल्ला।नि
।कृदनानांकृडपधनां।वयस्तु।किमतिपूर्वस्यकूकू।रिकरा।कूआगमावक्तव्यः।कदा।विट्।कूगागमः।एकदा।रिगागमएकदारीगामम।धी
तिचयवस्था।ऊातव्या।त्राता।रिरित्यस्यापवादः।इक्तिश्चुकूश्च।यडालापः।द्विर्वं।रइत्यकारः।वाक्कुः।पितिस्थातिङकारः।गुणः।पूर्वस्यऋकारे
मः।वक्कीरा।ति।रिगागमः।चरिकराति।रागागमा।वराकराति।ईकारालावपाक्षा।ऊत्रा।चक्कीर्ति।रिकूा।चरिकर्तिरीकूा।चरीकर्ति।चर्कर्ति।च
रिकूाःचरीकूतः।अथनिमित्रालावतङकारा।।दिअनतंअत। इत्यस्यअदयक्राति।चरिकृति।चरीकृति।चर्करीषि।चरिकरा।षि।चरा
करीषिङकारानावपाक्षा।चकीर्षि।चरिकिर्षि।चरीकर्षि।इत्य ।दिसाधनार्थं।कृतइतितपरकरणात्।इत्विक्कि।पिइत्यादीनऊआ।
दयः।तत्रक्का।यडालापः।द्विर्वं।रइत्यकारः।ऊाद्यास्तुः।अ ।तइतिदीर्घः।गुणः।वाकर्ति।कुडपधस्यादादरणं।इत्वव्याव
र्तितातिचरिर्तताति।वरीवृताति।इकारानावपाक्षवर्वर्ति।वरि। वर्तिवरावर्त्ति।इत्यादि।अदतपादानायरूलुकू।द्विर्वंदमादिभाष
।ऊाद्यास्तुः।आतइतिपूर्वस्याकारः।पितिस्थिइकारः।ऊायदा ति।कचित्तुलाष्वपियङिष्टानिवात्वनङिष्टानसंप्रसारणंऊर्वाणाः।केश्चि
रानापधस्यागुणइतिगुणानावऊर्ध्वदानरूपंमत्रात।इकारानावपाक्षा।उदादढइतिढत्वतापयाद्धितिधकारऊतनस्यष्टुत्वनडकारवद्भात
।ढढइतिढकारालापः।पूर्वस्यदीर्घः।ऊाग्रादि।कचित्तुसंप्रसारणंऊर्वाणाःऊगाहिइतिरूपंमन्त्रानासिपित्ता।दादपाढाःकास्मआदिऊबो
नामितियकारःक्लिलोत्यःऊाघ्नक्ति।इत्यादिप्रयागवन्नात्ऊर्यःअतपिधस्तुलापनामिनानगुणाहदाइतिवकूस्याबत्तिदिवा।मर्ष्टीदिता।
इत्यादिष्ठयःपूर्वं।कर्तुर्दिश।।कर्तुरूपमानादावारर्थियङ्इत्यायासव।ति।आचारउपमानादइतिसूत्रातुउपमानादित्यस्यानुवृत्तिर्ल
स्यात।छ्यकृयङ्।विधानान्न।द्विर्वं।यदीर्घःडियादामनपदं।अत्रकर्टकाकसंबंधिनिआचारर्थवात्उपमाना वाउपतावदयङ्प्रत्य

यः।नप।नायातका।काइति।उदाहरणांतरंपंडितायलमंदः।यडिमलापावक्तव्यःआचारार्थीर्थियडिपारसकारांतस्यनाम्न।सलापावक्त
व्याइत्यर्थः।अप्सरायतऊरूपा।अप्सरावदाचरति।यदीर्घः।पयसस्तुविलाषवा।पयायानापयस्यातितऊं।उपमानादाचारर्थविःइत्य
त्यावक्तव्यः।वःरितिविलापः।वङइवआचरतिवंऊतिइखं।इत्यादिऊयं।आचारउपमानादकर्मणः।आधारस्यचउपमानवाचिनायप्र
त्ययात्नवति।आधारार्थवात्।अकारस्यवईकारानवति।कर्मणउदाहरणं।पुत्रमिवआचरतिपुत्रीयतिशिष्यमुपाध्यायः।आधारास्या
दाहरणंप्रासादीयतिऊद्यां।प्रासादइवाचरतिप्रासादीयति।कुट्यांऊटीयाश्छात्।आधारसप्तमी।ऊम्मित्यपपार्वं।इच्छायामात्मनः।सःधा
तारिच्छायामार्थपक्कृत्यातनयस्माद्धातोःसप्रत्ययःप्रयुङ्यातत दर्थत्वंयदिइतिधातोरिच्छावततदातस्माद्धातोःसप्रत्ययानवतीत्यर्थः।इच्छा
र्थदर्थाक्रियामादृतक्रियावाविनाधाताः।सप्रत्ययःत्यान्नवति यथ्या।लाऊमिच्छतातिबुभुक्षात।अत्रइच्छतातिइषिक्रियालाऊना
र्थासंतु।धऊिधातुश्चरूपसंबंधिनाद्रष्टुमयतइतिसुऊः। सप्रत्ययः।इच्छायामितिकिंकर्तुऊानाति।अत्रइषिधातोःकर
णार्थत्वंनास्ति।असंबंधिना।क्रियाइतिकिं।पाककर्तुमिच्छति।। अत्रइच्छायाःकारात्यार्थनसंबंधात्।पावःसप्रत्ययानवति।
।धातोरितिकिं।पुत्रमिच्छतीत्यादौतनपविकीर्षतीत्यादौप्रथमं सःप्रत्ययविकीर्षतीतिसिद्धपश्चाडपसर्गणयागः।अन्यथा।आघो
वयवस्याप्रादधिरा।दिश्चसाऽपतद्विश्च।सप्रत्ययसंयोगधातोर्द्विर्वचनंधूसमन्त्रायां।सप्रत्ययःद्विर्वं।कपानांऊत्ववपाः।किलात्यसः।बुभूष
ति।बुभूषापत्नबुभूषउत्रेउत्ववूषत्व।बुभूषामा।सबुभूष्यात्।बुभूषिताबुभूषिष्यति।अबुभूषिष्यत्।इत्यादि।मिसतासीस्यपामिमितिकथंत
न्।इत्यादि।बुः।स्मिश्रउश्चकूच।इतस्मादुवर्णातत्रूवणांताद्यद्युदाश्चासपरईडागमानवति।गुणःइतिगुणःकथंनात्यत।
आदानानिटिस।नविषतइइयस्यआसोअमिट्।पातादवविद्याणाति।इद्वाऊितसप्रत्ययपरधातोर्गुणानवति।अत्रडितिगुणा।
नावपिनानिटिसइतिगुणनिषधसूत्रउगणपवनलवतिनउसंप्रसारणादाडिकार्यनिषधइति।बूबयति।सदीर्घःसकारपरपूर्वस्य।

डाक्टर भाऊदाजी संग्रह … DR. BHAU DAJI MEMORIAL

सार०टी०प

दीर्घो भवति चिचीषति। नाविनीतः सनादौ वा किं सप्रत्यये णादौ च चिकीर्षत्यस्य किं इत्यादौ आवां भवतीत्यर्थः। तेन चिकीर्षति। चिचा
षति इति रूपद्वयं। जदानादनाद्यः। ऊरूषति। मपाराङ्कायां ऊ गि गिरिति वृक्ष्याद्। जिगाषति। ज्ञेमिश्रणे जुयूषति। रूशाद्धा रूरूषयति
य:। सा इत्थं श्रूयः इति पाठविधियुवाधावेपरीत्याद् पः। स इति सूत्रं प्रवर्त्तति। अश्व इस्व अनायार्थः परिति सिध्यतीत्यर्थः। विद्वा णानि
। अकारपूर्व इकारो भवति सप्रत्यये परे। चिववानकृतपूर्वस्य अकारस्य इकारः। वाकः। किलात्यसः सधातुः। तिपृ इत्ययः अस्वकर्त्रे
रि। आद इत्यकारलोपः। काष्ठं न पिपक्षति। काष्ठं न पक्तुमिच्छतीत्यत्र काष्ठस्य क्रियां प्रति करणं। तेन इष्ट्या प्रतीति आ कां का यामाह
गुणप्रकृत्याः प्रत्ययैरमादितिभिः प्रकृतस्य प्रकृत्याद्यधिवर्धो सप्रत्ययार्थप्रति गुणः। अप्रधानं भवति इत्यर्थः प्रत्ययार्थः। प्रकृत्या
र्थः गुणः इत इत्यर्थः। अयं विधिः सप्रत्ययादन्यत्राज्ञयः। स प्रत्ययविपरीत्यं प्रकृत्यर्थः प्रधानं इत प्रत्ययार्थ गुण इत
इति। तेन न स्वकाष्ठं न पिपक्षतीत्यत्र काष्ठस्य इत्याह इति सा। धनयोगाभावात् पाकलक्षणप्रकृत्यर्थं प्रति साधनत्वेन इष्टता।
या। तस्मात् काष्ठं न यः पाकः। न मिच्छतीति पाकस्येष्टा। धनुष्यत्य ऊढा नो द्वित्वं। णि। सइत्यइकारः। ह्सादि शषः। ऊढा
स्थुरिति ऊकारस्य गकारः। तस्याः खपाकसामान्यमिति ककार ः। किलात्यसंः तित्यकतियह्स इति स्थितं सधातुः धातुश्चाभिवादिः। य्या
ह्वाडिति चति संप्रसारणं। अहस्य ह्वा इतिच कारेण सप्रत्ययस्य कचित् ड्वित्वं च ह्वि तेन संप्रसारणं। पश्चाद् द्वित्वं। रा ऊ ह्वा स्थुः। य: स इता
कार। ह्वाढ। आदिउ बानामितिघकारः। ष ढो कः। सक्किलात्यसः कषायागमः। जिघृक्षति। जिघृक्षत पर्वयुक्तं संवरणे। ऊवुक्षति। ह्च
। द्वित्वकृतात् ह्स्व इस्स इति स्थित ऊ ह्वा स्थुरिति पूर्वस्य कतस्य कपानांऊ वचपाइनि ऊकारः। यास इता कारः। हंतः। सो णिञ। हंतधीता प
रः सप्रत्यये णिनु भवति णित्वादुपधावृद्धिः। ह्वा। घ्नश्चापदीतकाम जिघांसति। जिघांसतः इत्यादि। ऋत इरा। ऋकारस्य इर् भवति
किनिडितिच परे। अश्रतपरकरणाद् दीर्घस्येव ऋवर्णस्य इर् विहितः। हिरण्यमित्यादौ ऋ ऋ हरण इत्यस्य धातोः। आणादिकः ६९

णप्रत्यये आगातञ्च ष स्यापि ऋकारस्य इर् इत्यत्र तचिकीर्षति इत्यादौ व पि कथं रूपसिद्धिः। इत्यत आह। असार्वत्रिकायं विधिरि
ति अयं विधिः यत् दीर्घस्यैव ऋकारस्य इर् स न सार्वत्रिकः। सर्वत्र भवः सार्वत्रिकः सर्वव्यापको न भवति। क्वचित् भवतीत्यर्थः। ते
न चिकीर्षति ऊर्ध्वा। र्षता त्यादौ ऋ इत्यस्यापि इर् भवति। ऋ। प्रथमं इयप् पश्चाद् द्वित्वं। ऊ ह्वास्थु ह्वा वि ह्स इति दीर्घत्वं। किलात्यसः सधातुः। तिबा
दि। विकीर्षति परिजिहीर्षति। तितीर्षति इत्यादि। यतः। यकारस्य अकारस्य चालोपो भवति। अनपि विषये। चिकीर्षितादव दातान।
ति चिकीर्ष इत्यस्माद् कर्मण्यप्रत्ययानन्तरं प्रादाय कृत्य तृच्। यत इति अकारलोपः। चिकीर्षित इति सिध्यति। प्रसंगेन यलोपं स्यादादाहरणं।
दर्शयति। पापच्य इति स्थितं सधातुः। ता तारौ इत्यादि। नातो प्र त्ययः। सिमतामीस्यपामिनाडागमः। यत इति पूर्वं मकारलोपः। पश्चा
द्यलोपः। पापचिता इति सिध्यति। अथवा अन पिवद्भव दितिया ज्ञापः। इ दाह्ना दानम प्रत्ययः। द्वित्वं। ऊत्स्मादंदास इति स्थि
ता ग्रामादादीनां ह्रस्व सप्रत्यये परे इस अदादा भव ति। पूर्वस्य च लोपः। इदा ह्ना। उहयाह्न। माह्न। रल लल। झाकपतप
दाह्निमाघ्यरा धिः। एतदादयः। साम्ना मपीति सकारस्य तकारः। दिझति। धित्रति। प्रमातु मिझति। प्रतिझति। इत्यलक्षप्राप्तो। ख
सञ्चपाकसानामिति लकारस्य यकारः। डास्य इति इसा। पूर्वस्य चालोपः। सधातुः। लिस इस्यात इति स्थिता। स्को संयागा द्योरितिप्र
थमसकारस्यालोपः। लघ्यु मिच्छति लिप्सति। रिक्षति। पातावह्य पतात्व यप्त्यु। पतान इत्यस्यात् धातोः सिमसामीस्यपामिति प्रामइत्वा
भवति। यस्मिन्पक्ष इट् तस्मिन्पक्ष इट् तस्मिन् पक्ष इ पूर्व लोपोन भवतः। पिपतिषति। इटश्चावपक्षे पित्सति। आहुब्या प्रो सप्रत्यय
। अरादः पर इति पकारस्य द्वित्वं आप्राप्तरी। आप्ताधीता। ह्रस्य इकारादाभवति। पूर्वस्य चालोपः। द्वित्वकृतयः पूर्वस्य लोप
इत्यर्थः। तस्य पाणिनिमते न्यास संज्ञा पतञ्जलिमते पूर्वसंज्ञा इत्यवगमय्य। आकारस्य ईकारः पूर्वपकारस्यालोपः। इप्सति। आरात्तरनाया
वा। आप्सधीतारिह्वायां वा अनाय प्रत्याद्यान भवति। अज्ञानाय तिपाक्षसप्रत्यय। सिमतामीस्यपामिड्। ह्रस्वादः पर इति इडागामनस

धरस्य इकारस्य द्वित्वं। क्विलात्मसः। अरि शिश्चति उपप्नः। उपद्दगापनं ऊष्वायाः। कितारागापनय नेशोज्ञायेन। इत्यादि व्या
सारपदीप ध्मातवः। उपन्न इति वजवचनात् रूप्या। उपन्नः स्वार्थे सप्रत्ययो भवति। द्वित्वं। ऊदाष्टु। सपत्नयः। सधातुः। डित्वादात्मनेपदं। ऊप
प्सति। चिकित्सति विचिकित्सति। मान विचारणे। दान ज्ञाने तजान। मानादीनां पूर्वस्य दीर्घविकल्पः। मीमांसत इति स्थिते द्वित्वं। रूप्स्यः। प
सइति पूर्वस्य इकारः मानादीनामिति दीर्घः। नश्चापदान्ते इति अनुस्वारः। मीमांसते अधर्मं। दीदांसते। शीशांसते। आख्याः। उपा
दिभ्यः। स्वार्थे आयप्रत्ययो भवति। गुपू। धूप। पण। पन। विच्छि। इत्ययमन्यपदवयुपादिगणः। गुपूरक्षणे। उपधाया लघोरिति गुणः। गोपा
यति। धूप संतापे। धूपायति। पण व्यवहारे स्तुतौ। पनच। पणायति। पनायति। स्तुता विचन्यण। कमेर्णिङ्। कम्यर्थे। डित्वादात्मनेप
दं। कामयते। नामाप्नाय इवात्मनः। पनाप्न इच्छायामाधीयप्रत्यये भवति। तस्मिन् परतो यागश्च अकारस्य इकारो भवति। आत्मनः पुत्र
मिच्छति पुत्रीयति। धनमिच्छति धनीयति। उदकस्य उदन्। आदेशो वक्तव्यः। उदकमिच्छति उदन्यति। काम्यमपीच्छति। इ
च्छायामर्थे नाम्नः काम्यप्रत्ययमपीच्छन्ति शिष्टा इति शेषः। पुत्रकाम्यति। कारणवयः। कांड्वादिभ्यः करणे यक्प्रत्ययो भ
वति। कंडूं करोति कंडूयति। चकारात् क विद्धर इच्छायामपि प्रत्ययः सुगागमः। सुगागम इति ज्ञातव्यं। हेषणे मेड
नमिच्छति। अत्र इच्छायां यप्रत्यये सुगागमः स्यस्य। दिक्षीलाज्ञनमिच्छति यप्रत्यये सुगागमः। दधिस्यति। असुगागमे दध्यस्यति। अ
इंकरोति शब्दायते। वैरंकरोति वैरायते। कलहंकरोति कलहायते। सुखायते। ङः। खायते। यदादि इत्यादि रूपं। त्रिडिक्करणे।
नाम्नि प्रत्ययो भवति करणे। घर्मसवडित्वा डित्वात् टिलोपः। घटं करोति इति कारणे। घटयति घटवाक्याद त्रिप्रत्यये आगत समासप्र
त्यययोरिति विभक्तिलोपः। उक्तार्थानामप्रयोग इति कारान्तर प्रयोग डित्वादिलोपः। घटि इति स्थिते सधातुः। धातुत्वान्तिबाय
ः। अतउपधाया इति वृद्धि प्राप्नोति। मितां ह्रस्वः। धातुपाठमितेत्यवं पठितानां ह्रस्वो भवति। धातुपाठे मितः संप्रदाताः। कृतिवि ७५

ध्वितं। घटा व्यथा। प्रथ प्रख्याने। प्रसा स्रद। स्खद। दक्षि। ऊक्षि। क्रथि। क्वरि। चरि। क्रदि। नटि। नवि। चटि। हेडि। गडि। चक्कि। तकिक। खख
ग। कगा। ल्कगा। स्वगा। छगा। क्रगा। कुटि। कणि। चषुर। रण। स्रणु। क्रदि। क्रथि। श्नथि। नस्तु। गसा। ष्ठेदु। कृतु। ल्लला। कल। आ। वलछल।
ध्वन स्मन। जनरंजा। क्स। एवं आत्मवद्यथा प्रयोगामिता इष्टव्याः। मितान्ह्रस्वः। अकर्त्तरि घञः। घटयति। घटयते। इत्यादि। करणे य
इत्यतः करणे आदस्यात्वनः। उनः। इतिक्करणे इति सूत्रं करणे इति प्रहणं करण विशेषस्यापि उपसंग्रहं सूचयति। तन खंड करोति।
खंडमाचष्टे खंडयति। तथा व्रतमाचष्टे। लाज्ञान। लाज्ञन निच्छान्ना वजिप्रत्ययः। कारं व्रतयति। इष्मलान् व्रतयति वर्द्धयतीत्यर्थः। वस्त्रमाच्छाद
यति वस्त्रयति। पाशान् विमोचयति पाशयति। वीणया उपगाय ति उपवीणयति। सेनया अभियाति अभिषेणयति। इत्यादि। प्र
योगवशाद्रूपं। मानं करोति मानयति। डित्वादिलोपम् इति सिद्धं। सधातुत्वात्तिबादिः। अकर्त्तरि घञः। पश्रुतु। उदि
कारोति कुट्टयति। गरयतीव्या। दो उवादिरिष्टा मयस्वग रादिष्ठ लोपस्थत्य अवकारान् त्रिप्रत्ययो भवतिद्रष्टव्यं। दूरं
करोति दवयति। इष्टुंकरोति प्रथयति। स्थूलंकरोति स्थवय। ति। युवाल्पयोः। कनवा। अल्पं युवानं चाष्टकनयति पाकं अल्प
यति। पाक अल्पयति। इत्यादि। प्रयोगवशाद्रूपं। धातोः। स्वरा। णश्यायाञ्जकव्यापारार्थी डिप्रत्ययो भवति प्रयोजयतीति प्राया
ऊकः। तस्य व्यापारः प्रयोजकव्यापारः प्रयोजकस्य अर्थमाद। कुर्वन्तं कारयति स प्रयोजक इति कुर्वाणं। प्रयोज्यः। तं कारयति। म।
प्रयोजकः। तस्य प्रयोज्यकारणक्रियासंबंध इत्यर्थः। पर्वतादिरयति यत स्मिन्नार्थी प्रवृत्तिप्रत्ययं त्रिचारः अतउपधाया इति वृद्धि
धातुसंज्ञायां तिवादयः। अनकर्त्तरि गुणायादेशा। पाचयति। पाचयते। पाचयतु। अपाचयत्। पाचयांचकार इत्यादि रूपं। गम।
यतीत्यत्र मितां ह्रस्वः। शासू अनुशिष्टौ अनुशासयति। हंत घेद। हंतर्घदादेशो भवति त्रिणः ङिति ङ्कितिपरा। त्रिणच अस्व त्रि
णापो तात्स्यां वज्जिता। तस्मिन्नक्ङिति प्रत्यये परे उपधादीर्घः। घातयति। आदः। मदा। शास्मातान इत्यस्य धातोः। आदं आदेशो भवः

सारष्टीप

ति।त्रोपार।उपधाया वृद्धिः।ज्ञापयति।राता।त्रोपुक्॥ऋवर्णाद्वेरान्तस्य रात ऋगातो विन्यस्य धातोः।आकारांतस्य पुगागमो भवति णि
प्रत्यये परे।रूदइति स्थिते पुक् गुणे त्रिसायोगाधा रितिगुणः।अर्पयति।आकारांतादाहरणानि।दापयति।धापयति।स्थापय
ति।यापयति।स्नापयति।इत्यादि।इङ्।अध्ययने त्रिप्रत्ययः।आदिष्टस्य त्रिसिद्धिःऐआ।आयत इति यकारलोपः।इङादेत्रोपुक्
वक्तव्यइति पुक्।अधि पूर्वः।अध्यापयति।कालक्ष्याय्यां त्रिप्रत्ययः।इङादिवाड्डपुक्गुणः।ऋपयति।पादर्युद्धि।पापान इत्यादीनां
पुगागमो भवति।पाकापवादः।पिबंतंप्रयति पाययति।शातत्रकरणे।संध्यकरणमापादर्युक्।ज्ञाययति।छाच्छादने।पातकर्मणि
।ऊिह आक्रान।यिस संवरणे।वस्त्रवंउसंतान आदिशष्टादे तयोः स्था।छाययति।साययति।काययति।व्याययति।व्यायय
ति।त्रकारान्तबंधः।वा।आमानपद्मपि इष्टव्यां।प्राशुधातु त्रिरूपा।प्रीणयति।धूनयतिपिक्।त्रित्रिइति स्थिते।वृद्धिः।
।पिआयुपा यिइतिजाते।सध्वः।अकर्त्रशि गुणया।द्व ला।प्राययति।प्रवंध्वयति।ज्ञावबोधने।रातात्रोपु
क्।ज्ञापिइति स्थिते।मित्वात्मितां ह्रस्वइति ह्रस्वता।यांज्ञाप्नायां। विकल्पार्थः।मारणतोषणनिशामनेषुज्ञा।ह्रस्वइति।ज्ञानाम्नादधीना।
वीक्षाश्चा भवति ज्ञपयति।ज्ञपयति।आदिशष्टान्यथाप्राप्य गमन्यषाम पिह्रस्वता विकल्पो द्रष्टव्यः।फणयति।फाणयति।व
मयति।वामयति।शमयति।शामयति।तथा ह्वलिग्रपि प्रष्टतीनां अनुपसर्गाणां विकल्पेन ह्रस्वता।सोपसर्गाणां तु न ह्रस्वता।ज्वलयति।
।ज्वालयति।ग्लपयति।ग्लापयति।स्नपयति।स्नापयति।नमयति।नामयति।वमयति।वामयति।इत्यादि।सोपसर्गाणां तु न ह्रस्वता।प्रज्वा
लयति।प्रस्नापयति।इत्यादि ज्ञयं।विडिः सदा घतव वक्तव्यावा।इट्।इस।मेज्ञपधी।तामप्रत्यायपरवाइद्भवति।यस्मिन्नपुक्इडन
भवति।तस्मिन्नपि ह्रज्ञपः।अरस्यइसभवति।तस्य च इसा दीर्घो भवति।चकाराद् द्विर्विकि लोपः।ज्ञा।त्रिप्रत्ययः।पुक्ज्ञापिइति स्थिते।सध्व
उः।इच्छायामात्मनसः।द्वित्वं।ह्रस्वः पूर्वस्य हमादि।आप।ए।ए।स इति पूर्वस्य अकारस्य इकारः।जिज्ञापिस इति स्थिते।सिसतोसास्य पामिङ्। ७२

।जिज्ञापिइसइति जाते गुण इति गुणे कृते।पश्चात्।अकिलात्मसः।जिज्ञापयिष इति सिद्ध।धातुत्वात् तिबादयः।जिज्ञापयिषति।वडिति
इडभावपक्षे जिज्ञापिस इति स्थिते।अरस्यई।सा द्विर्विकि लोपः।ज्ञीप्स इति स्थिते त्रिः इति त्रिलोपः।कः संयोगाद्यारिति सलोपः।सध्व
उः।तिबादयः।ज्ञीप्सति॥ ॥अथ चुरादिगणः।चुरादेश्चुरादिगणस्यार्थे त्रिप्रत्ययो भवति।चुरस्थायाद्यार्थे त्रिप्रत्ययः।उपधाया लघोरि
ति गुणः।चोरिइति स्थिते।सध्वउः।तिप्।अकर्त्रशि गुणः।पश्चात्।चोरयति।पाल रक्षणे।पालयति।चिंत संज्ञाने चिंतयति।अर्थ याचायां अर्थ
यति।त्रकारान्तबंधवादात्मनेपदमपि।चोरयति।पाल रक्षणे।पालयति।चिंत संज्ञाने चिंतयति।अर्थ याचायां अर्थयति।त्रेकारान्तबंधवा
दात्मनेपदमपि।चोरयते।चुरादिगणे धातुपाठे द्रष्टव्यः।त्रसइच्छायां स्यतान्ताच्चीत आर्थे अङ्प्रत्ययो भवति।दिवादिपरः।धातोरि
च्छिते।सरपवादः।इकारान्तगुणप्रतिषेधार्थः।चकारान्तच्छिद्भवत्या।पुत्रस्त्रीधायाटार्थिइति ज्ञातव्यं।चरिइति स्थिते।त्रसइच्छि
अडिकरणसामर्थ्यात् प्राप्तापि गुणो निवर्तते।पश्चात् द्वित्वं।अ डागमः।अचुचुरि इति स्थिते।शकिति डिति च परे त्रेलो
भवति।इति त्रिलोपे कृते लघोरादीर्घः।अडिस्मति पूर्वस्य लघोर्दीर्घो भवति।इति पूर्वस्य दीर्घत्वं।अचूचुरत्।अचूचुरतां।अ
चूचुरन्।अचूचुरः।अचूचुरत।अचूचुरं।अचूचुराव।अचूचुराम।विद ज्ञाने।त्रिप्रत्ययः।गुणः।वेदीति सिद्धेत्रसइच्छि अडि अडि समा
मर्थ्यात् पूर्वगुणप्रतिषेधः।तातो द्वित्वं।अडागमः।अविविदत् इति स्थिते लघोर्दीर्घः।अवीविदत्।एवं अरु इत्यत्र अडि लघोर्ह्रस्वत्वपधा
याः।अडि स्मति पूर्वसंबंधिना।कारस्य इकारो भवति।लघोपरः।उपधायाश्च ऋत्वा भवति।इत्यत्र पाक।त्रिप्रत्ययः।अत उपधायाः।
इति वृद्धिः।दिबादावट्।आपाचित इति स्थिते त्रसइच्छिक्वसः।अपपाचित इति जाते त्रेरिति त्रिलोपः।उपधायाः ह्रस्वश्च पूर्वसं
बंधिनः।अकारस्य इकारः।कर्तव्य।लघोर्दीर्घ इति दीर्घः।अपीपचत्।पचमक्रायांवा वि।अपीपठत्।पाल रक्षणे।पालयति।अपीपल
त्।पदगतौ।इति पूर्वः।प्रत्यपीपदत्।घटाच।घटायां।अडि द्विर्वचनेऽह्रातजादेः।स्वः।ऊपानां इबचपाते रिति त्रिलोपः।अडि लघोरि

तिपूर्वस्येकारस्योपधाया दीर्घः। लघोरिति दीर्घः॥ अजो घटवन्निरितः। अस्मान्नियमस्य मरित्वात्तस्य रितः। इति व्याचष्टे। अस्य कारान्तधातोः। अडित्यङ्कं
उपधाया लघोरिकारस्य नभवति। ढौकृ टौकृ गतौ। णिप्रत्ययः। अडिति। दिवादौ वृत्। अढौढौकि अडुढौकत् इति स्थिते। इति ओकारस्योक
रः। रूपाणां अववपाः। त्रा इति ढलोपः। रिद्वावलघोरिति नदीर्घः। अडुढौकत्। अटिटीकत्। स्नातस्य नाम्नुकं। अग्रामासददुयाद्या
यां अवयावृत्। यो जापसामा लाम दीप जीव मील पीड देवालुप एतेषां नास्त्युक्तमिति केचित्। अवभ्राजत्। अवभ्रासत्। इत्यादि ज्ञ
यं। वदप्राणे इत्यस्य धातोः। णिप्रत्यये यज्ञोयवराणामिति संप्रसारणे नवकारस्योकारे कृते उदइति दकारस्यढ। चकृतेन घो
र्द इति क्तिप्रत्ययतकारस्य धकारविहिते। तस्य चष्टुत्वे नधस्य ढकारे कृते ढोढेलोपोदीर्घश्चाणः इत्यनेन ढलोपे पूर्वस्य दीर्घत्वे
तो ऊढिरिति निष्पन्ने कृते क्तिसमासात्पृथिनामसंज्ञायां स्याकृत्य तोऊढि
कारान्तात्स्त्रीति डिकरणे इति त्रिरूपावसमासप्रत्ययाव्यापि तिवित्त क्लीलापे डिंशाद्दिलोपे ऊढिरिति निष्पन्नं।
नन सधातुरिति धातुत्वात् दिवादिपरः। अटु प्रत्ययः। अडागमः। अ ऊढि अट इति स्थिते। तरिति कारलोपः। अत्वट इतिज
तं ततः। अद्विमित्रं द्वित्वं च रादः। परइति सवर्णस्य ढकारस्य विधीयते। निमित्तानिमित्तिकयोरेकत्वात्। अऊढढ इति सिद्धे। आर्धादे
: परइति द्विता याद्यागमः। आ ओ औ। औटढ इति स्थिते रूपाणां अववपाः इति ढकारस्य ढकारस्यागितिः स्यात्। तं निष्टस्यर्थमादे अडिऊ
पूर्वस्य इति अडिपरस्य ढकारस्य ऊकारा लवतीर्दकारस्य ऊकारः। अकारस्य प्रत्ययस्वरविवक्षया अडिलघा वितिपूर्वे गुण
कारस्य न भवति। आऊढत्। घाणाति निष्टत्रो आदलमः। णिप्रत्ययः। राता त्रोआगितिउगागमः। आपि इति स्थिते। नरइद्वित्वं तरिति त्रि
लोपे दादरितीकारस्य तद्वित्वं। मारात्मयाइति पूर्वस्य पकारः। राम। तस्य चरूपाणां अववपाइति तकारः। अडागमआदलम इति
गुणकृतत्वात्। क्लीलादितिषकारः। इष्टं प्रति उपसर्गा इयं घारः प्रत्यति ष्टिपत्। अतलघादीर्घ इति न दीर्घत्वं। इकारस्य संयोगपरत्वेन

अरूखादाब। पायातपादेस्त्रक। णिप्रत्ययः। पायिइति स्थिते सधातुः। अङ् प्रत्यये दिवादिपरः। अडागम वावमानइति दकारस्यत
कारः। त्रिरिति त्रिलोपः। यतइति यलोपः। दादरिः प्रश्वाद्वित्वं लघादीर्घइति दीर्घे असंयोगपूर्वत्वेन उधातोरिति यकारः अपीप्यद
। रूपधातुः। चादिगणस्थः। अत्र दात्रवादात्मानपदं। रूपारोलः। रूपाधातोरवयवस्य रफोऽस्य लकारादेशो लवति इति लव
प्रतइति स्थिते अटइकर्तरि। उपधाया लघोरिति गुणः। कल्पतइति विवादौ रूपं। प्रयोजकव्यापारे णिप्रत्ययः। उपधागुणः। सधा
तुः। तिप्। अप्कर्तरि गुणः। कल्पयति इति रूपं। प्रातः कृपिइति स्थिते सधातुः। अङ् प्रत्ययः दिवादिपरः। द्वित्वं अडा डिन्वद्गुणनिषे
धः। त्रिरिति त्रिलोपः। अडागमः। वावमान इति। दिचाद्दकारस्य तकारः। रअकृरूप अदइति स्थिते। रइति पूर्वस्याकारः। कदाधुः। अडि
लघाइत्यादिना पूर्वस्य इकारः। तस्य लघारिति दीर्घः। कृपा रालइति लकारः। विपूर्वः। इयं धारा प्रवीकृपद्भ्वं वीकृपन्। अ
वीकृपन् इत्यादि ज्ञेयं। ब॥ ॥सारस्वतस्य टीकायामि तिण्डमुदीभक्तान्युरूपित्वयां तस्य णिबादिपरिकल्प
ना॥ब॥ ॥अयादेशविशेषाः इत्यादि ज्ञेयं॥ब॥ सार स्वतनिरूपितइति। आथ तिप्रत्ययांतकथनानंतरं। आदेशविशे
षाः। आदेशरूपा विशेषाः। अथवा आदेशस्य विशेषा। इति इदं। तत आदेशा पश्यादयः विशेषास्तु चादेशेषु। तत्रादौ
कथ्यते। अन्यपि पदस्य च स्थादया निरूप्यतइत्यर्थः। दृशादेः पश्यादिः दृशादेः धीतोः पश्यादिरादेशो भवति। तिवादौ विषये दृशादध
तोरिति दृशादधातोर्गणस्य पश्यादिरादेशा णा विधीयते इति शास्त्रकारेण। अस्य पश्यादेशः। अदित्करणात् अप्। अदइत्यकार
लोपः पश्यति। पश्यतः। पश्यंति। इत्यादि। पश्यत्। पश्यतां। पश्यन्तु इत्यादि। पश्येत्। पश्येतां इत्यादि। अपश्यत्। अपश्यतां इत्यादि। गण
बा। दो। ददर्श दृश्याद्। राराक्रमद्दशामितिरः। अनिशादनिट्। इष्टा। अद्राक्षीत्। द्रक्ष्यति। अद्रक्ष्यत् इत्यादि। अधिषयाना वक्षालि
इष्टव्यं। एवं पापानइत्यस्य पिबादेशः। पिबइत्यादेशा। दंतः। तनइकारस्य उपधात्वाभावात् नगुणः। पिबति। पिबत्। पिबतु। अ

सारस्वतीय

पिबतु। घ्रा गंधोपादाने। अस्य जिघ्रादेशः। जिघ्रति। जिघ्रति। जिघ्रतु। अजिघ्रत्। एवं ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। अस्य धमादेशः
॥ धमति। धमतु। अधमत्। पिबत्यादौ। दाध्मा। ध्मायात्। ध्माता। अध्मात्। ध्मास्यति। अध्मास्यत्। दाण् दाने। अस्य यच्छादेशः। यच्छति। यच्छ
तु। यच्छतु। अयच्छत्। ददौ। दयात्। दाता। इत्यादि। म्ना अभ्यासे। अस्य मनादेशः। मनति। मनतु। इत्यादि। मम्नौ। म्नायात्। म्नाता। अम्नासीत्।
। म्नास्यति। अम्नास्यत्। ऋ गतौ। इत्यस्य ऋच्छादेशः। अयं ऋधातुर्भ्वादिगमणस्थः। ऋ हौत्यादिगणस्थस्तु। पियर्त्ति इति रूपं लविष्यति।
। ऋच्छति। ऋच्छतु। आर्च्छत्। आर। अर्यात्। अर्त्ता। अरिष्यति। आरिष्यत्। सृ गतौ। अस्य धावादेशः। शीघ्रगतौ विवक्षायाम्। अन्यत्रतु सरतीत्ये
व। धावति। धावतु। अधावत्। ससार। स्रियात्। सर्त्ता। सरिष्यति। असरिष्यत्। शद्लृ शातने। अस्य शीयादेशः। स चात्मनेप
दी च। शीयते। शीयतां। अशीयत। शशाद। शद्यात्। अनिट्त्वान्न इट्। शत्ता। शत्स्यति। अशत्स्यत्। षद्लृ विसरण
गत्यवसादनेषु। अस्य सीदादेशः। सीदति। सीदतु। असीदत्। ससाद। सद्यात्। सत्ता। सत्स्यति। असत्स्यत्। स्था।
दित्वात्। प्रादस्तु तथा। तोडनमामि तिष्ठत्रणपथे। निषीदति। विषीदति। प्रतिषीदति॥ ।गमां छ। गमादीनां छकारो
भवति। शबादौ विषये। गम्लृ गतौ। षष्ठीनिर्देशात् अन्त्यस्य छकारः। गच्छति। गच्छतु। अगच्छत्। जगाम। गम्यात्। गन्ता। अगम
त्। गमिष्यति। अगमिष्यत्। इषु इच्छायां। षकारस्य छकारः। इच्छति। इच्छतु। ऐच्छत्। असवाणी इयेष। इष्यात्। एषिता। एषितोवा। ए
ष्टा। एषिता इत्यादि। यम नियमने। अस्य छः। यच्छति। यच्छतु। अयच्छत्। ययाम। यम्यात्। यन्ता। अयंसीत्। इत्यादि॥ ज्ञा जाना
जी। ज्ञा अवबोधने। जनी प्रादुर्भावे। एतयोः जा आदेशो भवति। शबादौ विषये। जा आदेशः। नाक्रियादरितिना प्रत्ययः। जानाति। इह
जानातेः अकारस्य इकारः। जानीयात्। जानातु। अजानात्। जज्ञौ। ज्ञेयात्। ज्ञाता। अज्ञासीत्। ज्ञास्यति। अज्ञास्यत्। जनी अस्य जा
देशः। दिवादयः। जायते। जायतां। अजायत। जज्ञे। जनिष्यात्। जनिता। इत्यादि। ष्ठिवुः ष्ठीव। स्तृ थवणे। इत्यस्य शृ आदेशः। श्वादे ६३

उः। युणः। शृणोति। शृणुयात्। शृणोतु। अशृणोत्। शुश्राव। श्रूयात्। श्रोता। अश्रौषीत्। श्रोष्यति। अश्रोष्यत्॥ ॥ष्वो दन्तसः। ष्वस्य पव
न इत्यादधीतार। शबादौ विषये क्राप्रत्ययः भवति। इंग्लं क्रुयः। नाक्रियादेः। लुनाति। लुनीयात्। लुनातु। अलुनात्। लुलाव। लूयात्। लविता। अ
लावीत्। लविष्यति। अलविष्यत्। लूञ् छेदने। क्रयः। लुनाति। लुनीयात्। लुनातु। अलुनात्। लुलाव। लूयात्। लविता। अलावीत्। लविष्यति। अ
लविष्यत्। एवं धूञ् कंपने। धुनाति। स्तृ स्तृञ् आच्छादने। स्तृणाति। निविशादेः। निपूर्वो विश्। निविश। स आदिर्यस्य धातोः परा जि वि जि। संगमिस
मृच्छि इत्यादयः। दक्षिणतागणस्य सा तथा सादि। तस्मात् आत्मनेपदं भवति। विश प्रवेशने। निपूर्वः। नि विशते। डिजाय। विपूर्वः। जि विजयते। प
राजयते। संगच्छते। संमृच्छते। समृच्छते। संशृणुते इत्यादि। आङो दाना स्य विहरणे। आङः परस्य दाधातोः विहरणे। दा इत्यस्य प्रष्टिकवचान
दः। इति रूपं। आङ्पूर्वोपि ददाति। मुखव्यसारणम्। तिरिक्तःअर्थे आत्मनेपदं भवति। ददाति। मुखं विना पि आङ्पूर्वो ददाति आत्मनेप
दं नियम्यते। आदत्ते मुखव्यसारणम् उ व्यादाति मुखं क्रीडः। अनुसंपरिभ्यः। अनु। सं। परि। एतत्पूर्वात् क्रीडतेर्धातोरात्मनेपदं भ
वति। अनुक्रीडते। संक्रीडते। परिक्रीडते। अन्यत्र जनयानुक्रीडति। संक्रीडति रथचक्रं॥ ।समवप्रविभ्यः स्थः। सम् अव प्र वि एतत्पू
र्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति। संतिष्ठते। अवतिष्ठते। प्रतिष्ठते। उप। उपमंत्रकरणे पात्मनेपदं। गायत्र्या अर्कमुपतिष्ठते। अन्यत्र रूपमुप
तिष्ठति। वितिष्ठते॥ उद्विभ्यां तपः। उत् वि एताभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्मात् तपेर्धातोरात्मनेपदं भवति। उत्तपते। वितपते॥ ॥आङो यम
हनः। यमश्च हनश्च यमहनौ तस्मात् यमहनः। आङ्पूर्वात् यम धातोर्हनधातोश्च आत्मनेपदं भवति। आयच्छते। आहते। स्वांगकर्मण्येव स्वं
वक्तः। आहते। अस्वांगकर्मणि तु आहन्ति मां दति। लापकूडदा ग्नामिति न लापः। गमा चारहना। घ्र। आघ्नाति। आघ्नते इत्यादि। उदश्चरसा गे
उत्पूर्वकाच्चरतेरात्मनेपदं भवति। सगा। अर्थे उच्चरते। मलमूत्रादि त्यजती त्यर्थः। अन्यत्र तु मंत्र उच्चरति॥ ।समस्तृतीयायुक्तात्। तृतीयं
तपदयुक्तात् सम्पूर्वाच्चरतेः आत्मनेपदं भवति। अश्वेन संचरते। अन्यत्र संचरति। दवदन्। व्यवपरिभ्यः क्रियः। वि अव परि एतत्पूर्वात् क्री।

सारप्र

णातक्षीतादात्मनेपदंभवति।विक्रीणीते।अवक्रीणीते।परिक्रीणीते।शपउपालंभेते।उपालंभशपथकरणेधर्षेशपइत्यस्मात्
रात्मनेपदंभवति।विष्णो।शपते।शपथंकरोतीत्यर्थः।अन्यत्रतुशपति।ज्ञाप्रस्प्रष्टशां।स।ग।नामात्।ऊर्ध्वबाधनेअश्ववाण।स्थअ
धमाने।हशिगूशक्रमणश्रव्यातर्षासंप्रत्ययीताभ्यामात्मनेपदंभवति।जिज्ञासते।शुश्रूषते।सुस्मूर्षते।पाक्लृइतिगरश्चा।विद्वासादिदक्ष
।कर्मव्यतिहारेन्यत्रहिंसादेः।कर्मव्यतिहारेइतरेतरकर्मतायांपरस्परक्रीडाकरणेअन्यत्रहिंसादेरितिआदिशब्दादहिंसार्थाद्गत्यर्था
त्।व्यवहासोचव्याप्यर्थात्।सर्वधातुभ्यः।आत्मनेपदंभवतीत्यर्थः।विवदंतेवादिनः।हिंसादौतुव्यतिघ्नंति।व्यतिगच्छंति।व्यतिपठंति।व्यतिहसंतिअ
त्यान्यइतरेतरपरस्परोपपदात्।परिवल्गात्मनेपदं।अन्यान्यंच्यतिघ्नंति।तथैव इतरेतरंप्रवदंति।इत्यादि।। क्रमः।सोपसर्गस्यापदोर्घता।सगी
सदिवस्याप्युपदोर्घत्वेहर्षयति।क्रामति।उद्धिःप्रते।तायस्मात।इत्यादे ॥ व्याङ्परिभ्योरमः।वि।आङ्परिउपपूर्वात्।रमःपरस्मैप
क्रीडायामित्यस्यधातोःपरस्मैपदंभवति।विरमति।आरमति। उपरमति।उपरमति।। बुधःसमप्रत्याद्वीपराद्वर्तनात्।बुध
इच्छायाम्।समर्थः।संस्कृत्यअर्थवाणक्रियासामर्थ्य।इत्यादिभ्योऽ स्मात्प्रत्यासमस्तात्पदेवा।परस्मैपदंभवति।स्मसत्यात्
परत्वात्।परस्मैपदेवानिर्दिष्टं।वर्जिष्यते।वर्त्स्यति।वर्धिष्यते।वर्त्स्यति श्रीधिष्यते।श्रत्स्यति।स्यंदिष्यते।स्यंत्स्यति।कल्पिष्यते।सअत्ययवि
हसति।विवक्षिष्यते।विवक्षति।शिशिक्षिष्यते।शिक्षिष्यति।इत्यादि।सुवादिष्विति।। सुवादिधातोःस्मागमोभवति।अवादौपरे।सुवाउ
प।विदा।सिन्धु।कृपू।पिश्।स्निह।उपादयःस्मुतास्माकृणा।उदादरःस्मागमः।मिदंत्यासुरात्परे।आदरुंचति।विहलाल।सुमागम
विंदति।मिंदति।कृंतता।त्यादौइदितः।इत्युइकार इत्यस्य तस्य धातोःनुमागमोभवति।अनादौप्रत्ययपरे।उणादिसंज्ञाद्वो।इकारइत्।
।आदिवादेःसुमागमः।नंदति।नंदतु।नंदतु।अनंदत्।। शकिरोकार्या।सृसार्धकाते।शमांदीर्घः।शमादानांदीर्घोभवति।अवादेः।
पञ्चानांतस्य।त्रिप्रत्ययांतस्यउपधःदीर्घोभवति।शम्।दम्।क्लम्।क्रमुमद।तेशमामितिवक्रचवनात्दर्शितं।श्राम्यति।दाम्यति।ता। ७४

म्यति।ग्राम्यति।क्लाम्यति।क्राम्यति।माद्यति।उपविवक्षात्।इच्छयति।कृतिवक्ष्वचिद।कृपायवपरेशमादीनांउपधादीर्घोभवति।शांत
दांत।क्रांत।क्लांत।शमतः।इषणाइष्यः।इत्यादि।ष्ठ्यः।पिआः।यकारपरेधातारोकारस्यलोपोभवति।दावरवंड।नदिवादेर्यः।इयति।द्या।
तरकरणे।स्यति।छानकर्मणि।आदा।अस्यति।पाकृ।एवगाउत्रस्यऋकारस्यउरुभवति।इरा।एवादःइपालनपूरणयोः।सप्रत्य
यः।उरादर्शकृत्वापश्चात्दिग्विकर्तव्य।अविद्यासइतिदीर्घः।उपर्षाइत्यप्राप्तयाग।सुस्पर्षति।अत्रजिघ्रादात्मनेपदंकर्थनलतीत्याशं
कायामाह।सपराक्रादो।म्रियतेः।परस्मैपदमिति।आदिशब्दात्स्यप्रत्ययपि।मुमूर्षति।ममारममरिष्यति।अन्यत्रम्रियते।अमृत।
।अमृषीष्ट।इत्यादि।रुदादिभ्यःसार्वधातुकेऽसादेः।रुदादेर्णीतिवादिग णानांमध्येइकारादिःवसप्रत्ययादारादश्वप्रत्ययस्यरुदादेःपर
स्यइटुभवति।रुदिरुअश्रुविमावन।अदादिश्वा।दापाउत्त्वः लघपधश्चागुणः।इडागमः।रोदिति।रुदितः।रुदंति।रादिपि।रुदि
थःरुदिथ।रोदिमि।रुदिवःरुदिमः।इकारादौप्रत्ययपरे। रुदिहि।रोदितिः।श्वसिति।श्वस्यिति।शासिति।अस्थ्या।ऊर्ध्व
तिष्ठति।विज्ञाप्यारुदादिःपंचकागणःश्वसप्राणनाश्वमिति। स्वपिति।अनप्राणाना।प्राणिति।ऊर्ध्वादराता।दनउसूरुड्ढादा
अतअत्मअनःउसा।ऊर्ध्वादर्धाता।रतइत्यस्यअतइत्यादेः।आ अतइत्यस्यउसइत्यादेशोभवति।ऊर्ध्वा।जाग्रदरिद्राचकास्।शा
सुदीधी।वेवीङितिऊर्ध्वादयः।ऊर्ध्विति।ऊर्ध्वतः।ऊर्ध्वति।इत्यादि।ऊर्ध्विहि।ऊर्ध्विदिइतिकदादादिस्यइउअट्शासतावाग।मोवक
चो।आरादात्।आरादत्।आरादीः।आरादः।अम्बसीत्।अस्वसत्।अस्वपात्।अस्वपत्।इत्यादि।जागर्ति।जाग्रतः।जाग्रति।जागृयात्वक्ष
त्यादि।दरिद्रादर्शलोपश्वडिति।दरिद्राउर्गातोदरिद्रादरितिदरिद्राशासशल्पतया।छरस्यइकारोभवति।डितिद।सपरादरिद्रादे
रवआलोपश्वडितिस्वरपरे।चकारादन्यत्रापिदरिद्रिष्यतिडितिदासदरिद्रितः।डितिस्वरआकारलोपअतइत्यस्यअतः।दरिद्रति।द
रिद्रियात्।दरिद्रातु।अत्रडित्त्वालावाचनइकारः।दरिद्रिता।सादरिद्रतु।अदरिद्रात्।अदरिद्राताम्।अदरिद्रुः।शास्।शिष्टा।शासतिशिष

इत्यत्र धसादेषः इति सूत्रं शास्यात् शास्तु। शिष्टाद्। शिष्टं। शासतुरशाधि इडि सुलो। इड् तइति स्थित अधकर्त्तरि अदादेर्लुकू
सवर्णे दन्तानामिति सवर्णश्चतडकारस्यटकारः इष्टु लिष्टाईडिड्। ईडी। सास्कईड्वक्रव्य ईड ईशअनयोःसकारध्वाद्वित्वपरइडाग
मावक्तव्य ईड्डिषा ईशिषा ईडिध्व। ओरो। ओः उकारस्य ओकारोभवति। पिति तकारमकारमकारवपरे अवादौ विषये
सुमिश्रणे। योतिसुत उवति। योषि इत्यादि। उरुश्चल्पइवानोति। नवीति। रुव्यक्षोरोति। रवीति। स्तुस्तौति ओतिश्रवति उत्स्थिति
पाव्याश्रियात्। नौति नवीति उत्त्रित्रिंदासाद्धत्रिष्टु॥ लोपःश्रुउदात्तनां अउदात्तानां श्वउपावअउदात्तइत्यर्थपवितानांउदात्तभवतां
दोनांच्यमस्यलोपोभवति क्विति परे उत्ताश्चोदर्धचित्या अ क्रमसिक्वबादौ दनहौ सागत्याः अपाङ्गहृदंति। लोपश्चउदात्त
नामिति नलोपः। हतः गमांश्चारहत्यकारलोपः। दनाघ्नइति। घकारः घ्नंति। आशालिडिदनावधादेशावक्तव्यःवधदिया
दिनमः नमप्रत्ययान्तस्यनकारस्यलोपोभवति। दिस्य दांसा या रुध्वादेर्नमिद्विनसइति स्थित इदितष्वस्य। क्तिनइ
तिस्थितनमइतिनस्यानकारलोपः दित्य अस्तिइतिजातदि नश्राति। द्वयंनमासास्येत्यकारलोपा। नश्चापदांते। हिंस्रःदि
संतिइत्यादि। तंजुआमर्दने। रुधादिवात्रनम। मिदत्यात्स्वरात्परः नंजुइति स्थितनमइतिनकारलोपः। श्वोः जुरितिजुकारःतस्यत्र
स्वासवर्णे दन्तानामितिककारः नकारजावञ्चोरपंचमोक्तिधत्उइत्यक्तव्यात्यवद्वितकलिनकारएवइत्संबधिनाअकारेण
मिलितःनंनक्तिनमासास्यनपश्चादोतांसकर्त्तजुतीत्यादि। अपिरंजिदंशार्थजश्चजुः। रंजरागेदंशादशने। षंजुसंगे। श्वजुपरिष्वंगे। इत्य
तषांनकारस्यालोपोभवति। अपिपारंजति। रज्यादारजुत। अरजत्। दशति। सजति। सजति॥ विदानवानांत्यादीनांणवादिर्वा। वि।
दज्ञानेर्थानवानांत्यदीनांणबादिर्वाकावासवति। विदज्ञान। णल्पित्वात्गुणः। वेदविदतुः। च्यवः। पित्वात्गुणः। वेत्थ। विदथुः। विद
पित्वात्गुणः। वेद। विद्व। विद्म। अयंवर्त्तमानविदितणबादिःनेवकःपरोक्षविदितणबादिःविलक्षणइति। विश्रतिनविधेयं। पक्षाव

त्रि। चित्रः। विदंति। वत्सि। वित्थः। वित्थ। वत्सि। विद्वः। विद्मः। वत्तरं। ताबारुइअनिवृत्तधीतारंतइत्यस्याः आरुद्धआमामालवति। विश्रतिउपसर्ग
र्गो। चतिविदात। कर्मच्चतिस्त्रोरइत्यात्मानपदंआ। तां। नादंनतइतिअत्र सविदात॥ निविशः। दरित्यात्मानपदं। पाक्षसंविदांत। विधातवि
यातां। विद्युः। वत्तः। वित्ताद्धा। वित्तं॥ विदंत। विद्धि। वित्ताद्धा। वित्तं। वित्त। पित्वात्गुणः। वेदानि। वेदाव। वेदाम। अवेत्। अवः। अवित्तां। स्यावि
दः। प्रतिअनउस्। अविदुः। दः। सइतिविकल्पेनसत्वं। सो विसर्गः। दिस्यादेर्मात्रा। अवेदअवः। अवित्तं। अवित्त। इत्यादि। असभुवि। अ
पाक्षरूं। असि। नमसास्यन्यकारलोपः। स्तः। संति। सोसअस्ति सकारस्यलोपोभवति। मिपिपरअसि। स्थः। स्थ। अस्मि। स्वः। स्मः। अस्मात्य
त्पित्वात्अकारलोपः। असानि। असाव। असाम। आसीत्। अ सः। परायां दिस्यादौडागमोभवति। आसीत्। आस्तां। आसन्। आसी। इत्यादि।
द्यातउपत्ताव अन्यलिटअ। स्वादनोदाढः। ताच्याद्इति तियतकारस्यधकारः। तस्यचष्टुत्वेनढकार उपधपयाल या
रितिगुणः। लदृ ढइति स्थितढिढालोपोदीर्घश्चाढकार स्यढकारपरलोपोभवतिपूर्वस्यचदीर्घः। पूर्वस्यत्र
कारवर्जितस्यदीर्घ इतिवक्तव्यं। तनजुरीष्टढइतिसिद्धति लिढि। लीढ। लिदंति। पाढा। कः। सद्धिलात्यसांकपायोग
त्रुः। लक्षिलीढः। लीढा। लक्षि। लक्ष्ये। लिक्षः। लिक्षात्। लिक्षातां लिक्षुः। इत्यादि। लिट्उपइतिस्थित। ढोढातथोर्धः। ष्टुत्वोगुण
ढढालोपःलढु। लीढाद्धा। लीढां। लिदंतु। आद्यो विश्राध्यमादोलितादादेशावक्तव्य। लिदिदिइडलावपाक्षसाधनसुक्तिमाद्वा
विस्यदांतवमाश्रित्यदाढइति ढत्वंमिति। लिक्षदितिस्थितपूर्वसवर्णावात्। ढाढइतिसूत्रधातांकीसपरइतिअत्र उत्वंतढत्वमाश्र
क्याक्कवित्पदांततारुयणी। पसुकृतादापदांतत्वमाश्रित्यढत्वंकर्तव्यमित्यर्थः। ढावढानकसाक्षिदे। इतिदधित्वं। ढुत्वं। ढाढालोपः
पूर्वस्यदीर्घः। लीढि। लीढां। लीढ। पित्वात्गुणः। लेढानि। लेढाव। लेढाम। अनद्यतानतीतदिबादावट्। गुणः। दिस्यादेर्मात्रा वावसाने
इतिटकारडकारो। अलेट्। अलेड्। अलीढां। अलिदन्। इत्यादि। द्यतागुहदइदलिदरिदंडित्यात्मानपादसर्त्तुक्रियावसकर्त्तृक्रय।

सार०टी०

अलिक्षत अलाढ। अलिक्षातां। अलिक्षत। अलिक्षथाः। अलिक्षावहि॥ ॥चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि। क्षकारा घोषासंयोगाद्योः सकार
ःककारयोर्लोपो भवति। कासपरमा अश्वरासपदां तव। अत्र उ साऊ इति क्विप् विद्यते संयोगादेः सकारस्य ऊकारो भवति।
ततो दादेरणं। लक्षा खाडायां। सकारस्य ऊकाः। रलऊ ता। ऊकुपा को संप्रसारणं। ऊऊति मक्कमऊान। नऊतिवक्ष डियादान्मान
पदं चक्षत इति स्थिते। क्षा रिति ककारलोपः। ष्टुनिष्टुरिति। तकारस्य टकारः ख्यावष्टव्यावक्षातव्यावक्षत। अत इत्यस्य अतः। षढोः क
स्सि। क्षिप्यावक्षे। षाढः ष्टुत्वं नधकारस्य ढकारः व्यावष्टव्याचक्षा। व्यावक्षाथ्यां वक्ष्यसे व्याचक्षीता व्यावक्षीयातां। व्यावक्षीरन्। इ
त्यादि। व्यावष्टां। व्यावक्षातां व्यावक्षतां। व्याचक्ष्व इति स्थिते क्षा। रायोरिति ककारलोपः षाढोः कः। सिङ्ति षकारककारः क्षि
व्यावक्ष इत्यादि। अवष्ट इत्यादि। चकास्र दीप्तौ चकास्ति च। काशः चकासति। दिपि सस्यतः सिप्रवति। दिपिपारस
कारस्य तकारो भवति। सिपि तु पारसकारस्य तकारो वा भवति। अचकात् अचकास्तां। अचकासुः सि पित्वविक
ल्पनतकारः अचकात्। अचकाः इति। ख्या प्रकथाने। आङ् पूर्वः। आख्याति आख्यायात्। आख्यासु आख्यात्। स्या वि
दा आतो लोपः। आख्युः। सूङ् सूते। सूऊ ईङ्किः पिति वा॥ व। सू ऊर्ध्वहितिर्भवति पिति पारावकाराद्। क्वचिन्नक्विति स्थारपि॥ त
नमाऊ नित्यार्जनं इत्यादि सिध्यति। ऊऊ आषराऊ। दरितिप्रत्वं माष्टिस्टष्टः। सूऊं ति सू ज्यात्। माष्टुं। दि स्यादीसात्। घाऊ इति ऊद्वं। बावा
मान। ऊकारस्य टकारः। अमाष्टां। असूष्टां। असूऊत्। इति णिङि। सोवरष्टसावाया। णिऊ गुणः। णिऊ गुणः। णिऊादीनां पूर्वस्य गुणो
भवति। इकः अत्र बंधः। आदेः। षष्ठ्यः। कादित्वादापालुक्। ताता। द्विर्वचनं। निऊ मि ति पूर्वस्य गुणः। प्रत्ययस्य पित्वा ऊ पधागुणः। व
ाकुः खासवपाकसानां। निरूप्य सगुणिनमा दित्वादू पादाश्रुतयाती सुनमा मिति णत्वं। निणानक्ति। निर्णेनिक्तः। डित्वा न उपधागु
णः। निर्णेनिऊति। वाकुः खेसवपा क्विलात्। निर्णीनक्ति निर्णेनिक्तः। निर्णेनिक्ता निर्णीनक्षि। निर्णेनिऊः। निर्णेनिज्मः। ७६

निर्णेनिज्यात्। निर्णीनक्तु। दिवादावट्। दि स्यादीसात्। वावमानअस्त्वाय पिणत्वं निरणानक्। हृरिति त्रसुश्रात निक्त इत्यादि। अम्
नपादपि। अवपूर्वः। अवनेनिक्ति। डित्वान्न उपधागुणः। अवनेनिऊीत। अवनेनिक्तां अवनेनिक्ता इत्यादि। विवि पृथग्भावकरणे। इरूअतवंध
ः। वाक्कुः। निऊ मि ति पूर्वस्य गुणः। अप्रत्ययस्य पित्वन उपधाया गुणः। वेवक्ति। वेविक्तः। वेविचति। विष्ल व्याप्तौ। वेवेष्टि। षढोः। कोस वाव
क्षि। वविष्याः। वा वेष्टु। अवावेट् इत्यादि। पॄ पालनपूरणयोः। कादेर्धि पृ ति आपालु क्। द्वित्वं। ऋ पारिः पूर्वस्य ऋकारोऽ पालन पूरण
योः। अत्र तयोः पूर्वस्य इ भवति। गुणः। याः पूर्वः। राघापा बिभ्यां। पिपर्ति। पिपृतः। इत्यादि ऋतो। कादित्वात् द्वित्वं। आपालुक्। ऋ पारिः पूर्वो
स्य ति पूर्वस्य ऋकारस्य इकारः। इक्ऋतिइति स्थिते। असवर्णे पू रः पूर्वस्य इत्याद् आवऋयः। नसवर्णे तस्मिन् असवर्णे स्वरे परे पूर
्वस्य इकारस्य इय् इत्यादेशो विकल्पेन भवति। इयऋ तिइति निष्पद्यते। तत स्त्रित्वादिष्टपि वृत्ति गुणविरामे। राघापा बि
ः। इयर्ति। इयृतः। इयर्षि। इयर्थ। इयृथ। इयर्मि। इयृव। इयृमः। इत्यादि। इयृयात्। इयर्तु। अत्रादित्वात् द्वित्वात्। यो
डागमः पिइयृ इति स्थिते। पित्वात् गुणः। ऋ पादिस्यादीअडाग मः। एयरत्। एयक्षदि स्यादीसात्। एयः। एयृतां। अन्न उसः। उसं
वर्ऊ यि वत्त ऋ त्वात् गुणः। ऐयरुः। सिपि ऐयरः। ऐयः। इत्यादि। इणगतौ। अदादित्वाद् एवालुक् गुणः। यति। इतः। यंति। अनकस्वरस्या
संयोगपूर्वस्य इति। उ वा आदिष्ट्यतो यत्र यकारः। ईयत्र वा उवरित्य त्र उन यकारः। क्वि उ इयूभवति। इति इयं इयात्। गुणः। एतु इहि गुणः। अ
यानि अयाव। अयाम। एतु। एतां। आयन्॥ कर्मणि यक्। आत्मनेपदं। दीर्घः। ईयतां। ईयता। ईयंते इत्यादि। कवित्। आ इणं दादि
अत्र उपसर्गस्य इणादौ घणि दीवकि ति पूर्वस्य वक्रः। इति वक्रत्वं पतति। अन्यत्र इणो वितस्यभाता। ईयादिति रूपं वदति। अन्वियादि
तिइणएव। ईयत्र रिष्यादौ ऊत्वात्कृत उसंमिवनपूर्वं इऊपधा ऋवर्णादीर्घ इति बाऊा। अन्वयुक्तं मतम अ इष्ट्यं ईयात्। ईयासं। ईयासुः। उ
पसर्गे त्र। अन्वियात्। इयाय। ईयत्र च्छिन्न ऊत्वात् इऊ अउम् इति स्थिते। सवर्णस्वरादि ऊअनावसवर्णे दीर्घ असंयोगपूर्वकत्व इत्यादे

सार०ट्य॥

वाइयउरितिङा।तवक्तव्यादूदाघीर्घं।इयुः।असवर्णेस्वरेपूर्वस्येयादेशाःइत्यादेः॥वाइयुपलक्षणं।ततइयुवाः।सादेवर्याः॥दा॥का
विदउकारस्यउवादेशोपिलवति।उषदाऽ्दउवाप्।इत्यादौगुणकृतपरस्यउकारस्यअसवर्णेस्वरेपूर्वस्यउवादेशः॥इय॥
इयायांण स्वदिवं।लघूपधत्वात्गुणकृतपश्चादसवर्णेस्वरइत्यादेशः।इयघाइत्यादि।उपसंहरति।धातूनामनंतत्वान्नामार्थोपि सर्वथा
।अभिधानमशक्यमित्यलमाख्यातव्यापानानि।धातूनां सर्वथा साकल्येन अभिधानमशक्यंकृतः।अनंतत्वाद्धातूनां।वाल्लनंतानां।वर्षीतदि
धातुगुणइतिधातुविधयावदातातस्मादनंतत्वात्साकल्येनाभिधानमशक्यादतवतरमात्॥नानार्थत्वादवयव्यादीसार्थस्यराधःपवादि
वरूपं।मंतिस्यार्थस्यउअन्यार्थेवर्ततितथाउपसर्गयोगेनान्य। स्यार्थत्वाचप्रत्ययप्रत्ययादिनारूपालदापाचापावस्वउत्तलोकागम स्थि
तानांधातूनांसाकल्येनाभिधानमशक्यंतस्मात् आख्यातिश्राव कृतिकर्तृव्यापारमितिआख्यातमित्रवादयःअधीख्यापानन प्रति
पद्दत्यतिरूपालदारूप्राटातनअलंस्यर्थता।किंमुधवाल। व्याकुलीकरणकारणेनाविविचारणेतिभावः॥४॥ निर्मितश्र
र्यश्रीमतानिर्मितायांविघाधराविंदुतानाम्नाप्यापरासघ्याख्याय मित्रसारसूत्रस्यतप्त्यक्तख्यातप्रक्रियायासमाप्तिः॥ ।इत्या
ख्यातप्रक्रिया॥२॥ ।अथकृदंतप्रक्रियानिरूप्यतेअथयतिआ। ख्यातख्यापनानंतरं।कृतःकृत्संज्ञकाःप्रत्ययाअंतेयेषांतेकृदंताः।
तेषांप्रक्रियानिरूप्यतेवादीनांकृत्प्रत्ययप्रयोगेनरूपाणिनिरूप्यंतइत्यर्थः॥ कृत्कर्तरि॥१॥इतऊर्ध्वंवक्ष्यमाणःप्रत्ययःकृत्संज्ञोलवति।
सचकर्तरिलवति।सचकर्तरीतिअर्थतः।विशेषविधानादन्यत्रकर्तर्येवलवति।चकारात्विशेषविधानसामर्थ्यतः।लावादावपिलवि
ष्यतीत्यर्थःलिप्रायः।धातोरित्यधिकारवर्ततयवश्वगुणे।धातोःस्वगुणेप्रत्ययोलवतः।कर्तरीत्यनुवर्तते।उ्ण्वतृपाकोट्प्रत्ययः॥अवहृतः
कःपवृट्इतिस्थिते।वाःऊःरितिककारःस्तद्धितसमासाश्चतिनामसंज्ञायांस्यादयः।तत्रप्रथमैकवचनेसिःस्वराट्।यदादशास्वत।स
से।टितिङःपक्षेपक्षेरोपकारःकृत्सूण्णः।दत्रीदत्रीरो।कत्रितिर्त्तीलाक्री।दाता।पाता।स्नाता।माइस्मानमाता।इत्यादि।कृतः।धातो॥प ७७

रस्यकृत्प्रत्ययस्यवसादिरिडागमोलवति।वसश्वसादे।रश्रादिर्यस्यसवसादिःएवंविधस्यकृत्प्रत्ययस्यइडागमोलवति।पूर्वोक्तो निंकृधा
तत्वात्समाहाताभिरितिमंतव्यं।ततकतरित्यादावनिटोधातोः।परस्यवसादेःकृत्प्रत्ययस्यानिड्लवितानूधातोरास्थानलावेरूपं।पधट्टधे
कृदितावा।कृदइतूयस्यअसौउदित्।तस्मादुदितोधातोःपरस्यवसादेःकृत्प्रत्ययस्यइड्वालवतिवाशब्दःअनेकार्थत्वात्विकल्पार्थेउक्त
स्यूच्यंवाद।ततइ्यासहालते।रूपारिपादे ंबहूणाणा।गोपिता।पिधूगात्रसंग।त्यवअादेः।सुधः।सधाःसधिता।सूप्राणप्रसव
।म..।सविता।इडइ्ञायांएषिता।पएषा।सहेवोदाराहुति।ढाढालापःसोढा।सहिता।सदिखास्वर्णीस्याकाराढका।रढालापति
पि..तिवक्रव्यं।तेनदृष्ट्वा..ड।सस्लेनारवाइत्यादौवन। लातिना।लाधा।कुशदीमायां।।रोषिता।रोष्टा।रुषदिंसायां।।रषिता।रष्टा
इत्यादि।पुवारनाकिपुवइत्यतयोरनअकइत्येतौव ादेशौलवतः।यप्रत्ययस्थाने।अन्तपुक्तिव्युश्रुतोयोसेञा।युप्रत्ययस्य
नअादेशाःवप्रत्ययस्यअकादेशःइत्यर्थः।कर्ता युरित्यादौतद्धितयुप्रत्यये।धिरहितस्य।युप्रत्ययस्येतिवक्तव्यं।प
चतीतिपावकः।अत्रवुप्रत्ययस्यअकादेशः।यदादेशः। स्वदृष्टवतीतिणिदादेशःतत्प्रधानाइतिवृद्धिः।एवंपावकः।तारकः।
मारकः।लावकः।कृणोतीतिश्रावकः।इत्यादि।नास्युपधा। कः।नामोअवर्णविर्जितस्वरउपधायस्यसनामोपधः।तस्माद्धातोः।कप्र
त्ययोलवति।ककारोगुणप्रतिषेधार्थः।क्षपाप्रेरणे।क्षिपती तिक्षिपः।लिनत्तीतिलिदा।ज्ञानातश्चज्ञानातश्चकप्रत्ययोलवति।आ
तोनपोत्याकारलोपः।जानातीतिज्ञः।प्रीणातीतिप्रियः।संयोगपूर्वकत्वादियं।किरतीतिकिरः।पविहृदियदादरागोणीति।प्रवयुचनिणि
चात्यकुवन्नः।वआदिशाश्रेष्ठःप्रत्येकंसंबध्यते।पचादिनंद्यादियदादिस्यश्च।युणिणिइत्येतेप्रत्ययायथासंख्यंलवति।पचादिलयःअप्र
त्ययः।नंद्यादिल्यायुप्रत्ययः।ग्रहादिल्योणिप्रत्ययः।पचादिराकृतिगणः।पव।वप।वद।पत।नद।लष।लव।वर।तर।चर।गाद्ह
उरमपकृरहदविदासवसधकोपमाधनर्तवणसर्पजारनरसूपापवइत्यादयःपचादयः।पचतीतिपवः।वदतीतिवदः।इत्या

सारस्व

दिड्गणादिमष्टाद्यो॥आदेशस्य॥इदितइत्युक्तयुप्रत्ययस्यअनादेशः॥नंदयतीतिनंदनः॥रमुक्रीडायां॥रमणः॥राड्गणकृत्याष्टाद्
त्यस्मादयुण्प्रत्ययोभवति।रौतिरावयतिवारावणः॥निणि॥यह्लातीतियादः॥इत्यादि।पवनंघादयोनधातुपाठतोद्दवगः
म्याः॥तथाचाहकाशिकावृत्तौ।नंदिग्रहिपचादयश्चनधातुपाठपठ्यते।किंतुनंदनरमणइत्येवमादिप्रातिपदिकगणेषु
पाठप्रकृतयोनिर्दिश्यंते।इतितस्मान्नामसुशब्दोयोगदृष्ट्वाप्रकृत्युत्सारणंप्रतिप्रत्ययायाउणाः॥नंदि।वासि।मदि।दूषि।साधि।वर्द्धि
शोभि।राचि।न्यादायानंद्यादयः॥नंदनः॥वासनः॥मदनः॥दूषणः॥साधनः॥शोभनः॥राचनः॥तपनः॥मदनः॥ऊल्पनः॥रमणः॥दर्पणः॥सं
दर्पणः॥जनार्दनः॥मधुसूदनः॥यवनलवणः॥इत्यर्थणोत्व। सहितानिपात्यते।ग्रहादिः।ग्राही।उदराही।उद्वासी।उद्भासी।स्थायी।मं
त्री।संमर्द्दी।वादी।निरक्षी।निश्रावी।अवाय्यावी।अव्याह री।अवासी।परिलावइत्यादि।ग्रहादिर्गणः।इयः॥ ॥इगुपादेश॥
॥इगुपादेशः॥प्रत्ययोभवति।शकारः॥शिकार्यार्थः॥ शिकार्यंदर्शयति।शितिचतुर्वत्।शितिप्रत्ययेपरेचतुर्वत्
वादिसुपकार्यंस्मिन्कृतन्भवति।तनपद्मपादिरादेशः॥व उर्वदिकार्यविधानादनप्रत्ययस्य।अपित्वादिङितिडित्वं।पद्मप
तिपद्मपः॥धेट्पानेधयतीतिधयः॥उदधमतीतिउद्धमः॥उ द्धमतीतिउद्धमः॥पुवं।पिबलिपः॥वंदधारिः॥धरयः॥पारयः॥उदेजयः।
इत्यादिप्रायोगवशान्नइत्यं।गोदत्तवान्इतिगोदन्नः।अइतिस्थितमांघ्रइतिअकारलोपः।दानाघ्नइतिघ्नः।ज्वालः॥तपसंतापे
तापेःपचिगतौ।लक्ष्यानुद्धिपलक्षणस्यप्रवृत्तेरितिन्यायात्।आदौउपधास्थदिरुक्तापश्चाद्डदितइतिसुमागमः।अन्यथाअकारस्य
उपधत्वाभावात्नापधात्वाद्नापधास्थदिर्लवद।पंथः।पथिगच्छति।पाथइतिन्यायः॥अवश्यायव्याधः॥आस्रावः॥संस्रावइत्यादायाः॥ज्वला
दिसुद्रष्टव्याः॥कार्यंअण्॥ इतआरभ्यासमाप्तपादविधिः॥कार्यकर्मणिउपपदेउद्ध्यमानेअण्प्रत्ययोभवतिणित्वात्वृद्धिः॥कुंभक
रोतीतिकुंभकारः॥रथाश्वकारोतंतुवायः।ग्रंथकारइत्यादि।आतोडः॥आकारांतधातोःकर्मण्युपपदेउद्ध्यमानेडप्रत्ययोभवति ७७

MEMORIAL

गांददातिगोदः॥धनंददातिधनदः॥जलदइत्यादि।आतोनपोत्याकारलोपः॥ नाम्निच॥नाममात्रउपपद्यमानेडप्रत्ययोभवति।नाम
मात्रकर्मादिविभक्तिनियमरहितइत्यर्थः।आतइत्यनुवर्त्ततएव।पानंपिबतीतिपिपः॥शुंडयाखनतीति।शास्पा।द्विजयितइतिद्वि
जः।एकंमाष्टाजन्म।द्वितीयंउपनयनतःपांचादतिष्ठतीतिस्थदः।स्थः॥ सुखस्थाद्गणवातस्थइत्यादयोभवति।जानातीतिज्ञातोडप्र
त्ययटिलोपःज्ञातडइतियइपनिःपन्नंतस्मिन्परत्वान्तमति।इतिवचनसामर्थ्यादिअनाकारांताद्पिनप्रत्ययविधानंदृष्टं।तेन
अन्यत्रापियथाप्रयोगंडप्रत्ययोन्वयः।प्लवंप्लवतीतिप्रापातीतिअडः।द्वीनजातीतिद्वानत्वाकंप्रापातीतिउरसःसालपाठंद्व्या।उरस्
आदेस्मातउपपदस्यविदइत्ययमादेशोभवति।वकारादस्या स्या।विकल्पानुवर्त्ततएव।विद्यायमिगच्छतीतिविद्गः।विद्यगः॥ अतो
नाम्निकार्यअकारटकारोप्रत्ययोभवतः।नाम्निकार्यीव त्यनुवर्त्ततेनाम्निकार्यंवसति।प्रवादरप्रत्ययःनिरूपपदस्याक्रअ
टावित्यप्रत्ययः॥मातृपदास्यात।अच्छिद्रतीतिअ च्छिद्रः॥स्थाकंवंचंदरतीतिकवचदरः॥शंकरः॥धनुर्द्धरः॥उन्नामः
ग्रायः॥क्वचिदलुक्॥संवरमः।कार्णिजवः।इत्यादिलोकोक्त। उर्ध्यं।ऊरुभवरतीतिऊरुवरः।द्विधाऊरुवराः॥अप्रत्ययःसर्वक
उपमाधरणाटप्रत्ययस्वरादारवा।यज्ञोस्करीविघाइत्यादि। अयतसरभरः।सरःदिवाकरः।विनाकरःप्रभाकरः।लिपिंकरः।बलिंकरः
इत्यादिलोकात्॥ऊर्यं।इख।खि।धातोर्नाम्निकार्येइखखिइत्येतप्रत्ययाभवंति।अंबंकरोतीतिअंबकरिः॥द्वि।दिवानाशोति।दिवाप्नि
आरूकारोतीतिआरूकरिः।फलानिदृहातीतिफलेग्रहिरिस्कः।अलुक्।दृतिंदरिः।नाथंदरिः।आन्यपिइप्रत्ययांताःनिरूपपदाःकविः
गिरिःखिखतिप्रत्ययेउणादिषुद्रष्टव्याः॥ ॥खितिपदस्य॥खइत्ययस्यसखिन्नस्मिन्खितिप्रत्ययेपरेपूर्वपदस्यमुमागमोभवति।
क्षेमंकरोतीतिक्षेमंकरः।प्रियंवदः।वशंवदः।इष्टक्लृखिप्रत्ययः।खित्वात्मुम्।आत्मानंबिभर्तीतिआत्मंभरिः॥नाम्नि।नालोपश्चाध
वितितः।लोपः।कुक्षिंबिभर्तीतिकुक्षिंभरिः। पंडोखस।पटकंपानइत्यादौनाधःउन्नेखश्प्रत्ययोभवतिखकारः।पूर्वपद

MEMORIAL

सारप्रप

स्यसमागमार्थः। ग्राकारः चतुर्वर्तकार्यार्थः। ऊमंपऊयतीतिऊन। मऊय। चतुर्वर्णभावात्। अप्रकर्तरि। गुणाद्यादरो। समासप्रत्ययाय
याद्यरिति विलक्किलापः। तक्कार्यद्वाइकर्टविलक्किरप्रयोगः। आदरत्यकारलापः। नाममंज्ञायांस्यादि। नात्रमूक्तासमासः। अतिसर्व
त्रद्धष्टेव्व। नासिकंधमः। नाडिंधम। अनंधयः। मुष्टिंधयः। कूलमुद्रुजतीतिकूलमुद्रुजः। अभ्रंलिहः। प्रस्थंपचानखंपचः। मितंपचः। घृष्ठ
पचाक्कालास्यारिंपचकटादः। इत्यादि। विधुंतुद। सूर्यंपश्यललाटंतपउग्रंपश्य। इरंमद। पाणिंधमवशंवद। परंतप। वाचंयम। उरंद
रालगंदर। सर्वंकषाकूलंकरव। करीषंकषअभ्रंकरव। मघंकर। अतिंकिर। क्षमंकरादया। लोकाऽस्वष्टव्याः। खुइकरण। करण। क
रण। करण। खुइप्रत्ययालवति। नयः। क्रियात। नानतिविश्र। रह। ग्रक्कार्थानासप्रयोगसमासप्रत्ययाद्यरितिविलक्किलापखि
द्यात्सुव्यारना। को। कृतघितसमासा। श्रुतिनामसंज्ञायं स्यादिः। नमकरणंस्थूनाखल। क्रियातधनमेतिस्थूलंकरणंदधि
आढ्यंकरणं। सुलगंकरणं। पलितंकरणं। प्रियंकरणं अंधंकरणं॥ तऊो विण। तऊादीनांविणप्रत्ययालवति। वः
वालोपालवति। अर्धलतऊतीतिविग्र। रविणप्रत्ययः। णि। च्चादरधिः। वाकुवावसानः। अर्धनाकृतद्वेषछनीतितद्ग्रशाइ। इ
दनुदादरणं। आयक्किबंतस्थाल। निःक्ष्मयानदइनुदाघिता। च। मादलिखितं। नारवदतीतिनारवाऽशदादः। वावसानंनारवादो। ना
रवाद्। नारवादं। नारवादो। नारवाक्कसस्इतिस्थित। वाद्दावो। आसादौ। वाक्कराक्कस्यवाकारस्यअंकारालवति। आसादोघारपार। ओ।
ओओ। नारोदा। नारवाओ। इत्यादि। उरां। सुरां। राह्णूणं। वेगं। सदात। इतिउरासइविण्। इतिस्थित। णिश्चादरधिः। वालपिः। दोढः। सादषासा
ढिः। सादःसकारस्यषकारालवतिढकारपार। वावसाने। उरासाइ। घकार्षापाआयति। प्रआम्। विण्इतिस्थित। नपधादधिः। वेरितिवि
लोपः। सा। नाक्षातः। क्षातामकारस्यनकारादाग्रालवति। प्रआदरामपदांतइतिवक्कव्यं। प्रशान्। प्रशाम्। ऊगचान्। इत्यादिसिध्यति। अवत
तद्भावकच्छूक्षियाग। ह्वि। नद्रत। अद्रतंतस्यतद्भावः। द्रतत्वा। तस्मिन्नपर्थिस्थ। अग्नि। पातउ धाउउपकरत। रणाद्यागसतिद्विप्रत्ययो ७७

लवति। वकारः। ह्वोदीर्घइत्यादौ विशेषणार्थः। ह्वोदीर्घईवास्य। ह्वोपारपूर्वस्यदीर्घलवति। आकारस्यवईकारालवति। अतद्यप्र
स्यतिवाक्कव्यं। ततदिवास्याशादापालावंतस्थक्कालाव। लावइतिघतिरूपअत्रवायोग। असहाय। सदायालवदइतिसदायास्य
या। अत्रयुसंयोगः। इमानिइकारादेशादादरणं। नि। आदउादेउ। कृतं। दरकृतं। अत्रपूर्वस्यदीर्घः। घोसलापस्थ। ह्वोपरसकारस्यलो
पालवति। वकारात्पूर्वस्यदीर्घ। ईकारस्थ। मनस। अमनाभूतनवतअननीलावः। अकर्मस्थउस्थतार। दारऊसासलापः। ऊतारालाव
स्यमात्रास्यात्। डावक्कविदवक्कव्यः। स्वार्थनाभाडावप्रत्ययक्कचि। वक्कव्यः। वकारातुबंधः। अउखिसंउखिनकारानिउः। खाकारातिस्रख
कारातिसपत्रांकाराति॥ मनिइक्कनिप्वनिपः। आकारांत स्थातामनिप्वनिप्वतिइशत्यानप्रत्ययालवंति। कर्तरि। सुउदाता
तिसुदामा। नापधयाना। स्रा। ना। लोपश्च। धो। राजन्दृश्वव दृश्वामा। स्रांइइ। स्थामापादीनांइवईचलवति। कितिपारनका
पि। लक्कणाउसारणक्कविदक्कस्थइकारः। क्कविदीर्घई। कारइतिस्थितमित्यादौ। कस्थः। मातंपातमित्यादौदीर्घः। पापा
ना। क्कनिपाभामाइतिदीर्घइकारः। सुपावा। नमसंज्ञायांरा ऊन्नवत्प्रक्रिया। सुउदादातीतिक्किवं। लावात्। स्थामाइतिईकार
नखदावा। क्कविदअनाकारांतस्यापिमनिपादयसुउश्चणात। तिमनि। प्र। सुव। स्थ। गुण। सुग्रामा। पारदश्व। इत्यादि। क्किप। सर्वधातुल्य
क्किप्प्रत्ययालवति। सर्वधातुल्यइतिधातुसामान्यस्योक्कत्वात्। पूर्वविधित्यया। लक्कणाउराधातधाउ विशेषणप्रयोगइतिव्यडपातक
कारागुणप्रतिषेधार्थः। पकारःउपविधानार्थः। वरितिवालोपः। कृत्स्थस्यपितिउक्का। कृत्स्थस्यपितिकितिपरउगाग। मालवति। इतिउ
कृाकर्मकारातीति। कर्मकृत्। अग्निविनातीति। अग्निविद। दवाश्रोतीति। दवस्थुद्। सामंपिवतीति। सामपाः। दीर्घाभनउक्कसर्वपश्यता
तिसर्वदृक्। दिग्गामितिकूर्व॥ प्रश्चादादीर्घतावक्कव्या। वकारात्प्रश्चसंप्रसारणालावः। तत्रशाड। आदि। आ। क्षा। सुउ। प्रयनातिसुश्रीः।
श्रिग्रासवायां क्किपपारतउपापसर्गस्यदीर्घतावक्कव्या। क्किपपरायस्यअसौ क्किपपरः। तस्मिन् क्किपपारसदनदबधानइत्यस्मिन्

सारपटाप

धातोरुपइतिउपसर्गस्यदीर्घतावक्तव्या॥ क्विप्। पारायस्यअसौक्विपूपारा॥ तस्मिन्क्विप्पारा। मर्दान्दर्बधानइत्यस्मिन्धातोरुप
इतिउपसर्गस्यदीर्घतावक्तव्या। उपानह्। चकारात्प्राट्। मर्मावित्। इत्यादावपि॥ कटचिकीर्षइतिधातोः॥ क्विप्। यास्यतिअकार
लोपः॥ क्विपः सर्वापहारीलोपः। षकारस्यसंयोगान्तस्येतिलोपः॥ अविसर्गः। कटचिकीः॥ कटचिकीर्षौ। षौ। कटचिकीर्षौ इत्यादि ध
यातेः॥ क्विपिसंप्रसारणंवक्तव्य। मुहुर्ध्यायतीतिमुधी। दीर्घईकारः संप्रसारणं॥ दृशाष्टकृमु कोवाप्मानकार्यकार्यार्थउपमान
मतिद्याध्मीता। भृक्तमकोप्रत्ययोभवतः। चकारात्क्विप्। आसर्वादेः। यातभृटकूसकृक्विप्रत्ययात्। आसर्वादेः सर्वस्यआकारा
भवतिअन्यइवदृश्यतइतिकर्मण्युपमानेटकृप्रत्ययः ॥ किंचानुबन्धः॥ आसर्वादेरितिआत्वं। अन्यादृशः। टित्वात्ईप्। अ
न्यादृशी। सकृप्रत्ययेतु। अन्यादृक्षइतिसिद्धेतस्वरापराङा दषः। पाठः। कसः। क्विलाप्समः। अन्यादृक्षः। क्विपि। दृशा मिति।
ऊर्वं अन्यादृक्। सइवदृश्यते। तादृशः॥ तादृक्षः। तादृक् सर्वस्याकारः॥ किमिदम्॥ कोत्यआकारात्वेबन्धनयउस
बध्यात्। किंशब्दस्यइदंशब्दस्यकीईत्यादेशौयथाक्रमं भवतइत्यर्थः। किंचादसर्वादेरा॥ कीदृशः॥ कीदृक्षः। कीदृक्। ई
दृशः॥ ईदृक्षः॥ ईदृक्। कइवदृश्यते। अयमिवदृश्यतइतिवि॥ ग्रहः। भवदादिभ्यइति। त्यादयःप्रत्ययाः। भवादीनांचाटकारस्थव
क्तव्यः। भवानिवदृश्यतेभवादृशः॥ भवादृक्षः॥ भवादृक्। यादृशः। मादृशः। इत्यत्रत्वमदकावदृशतापस्थाद्याटकाः। त्वादृक्षः। मादृक्षः।
॥ त्वादृक् मादृक्। टकारश्चवक्तव्यइति। चकारात्समानइत्यस्यसआदेशोवक्तव्यः। समानइवदृश्यतइतिविग्रहेभवादित्वात्
क्सकृक्विपः समानस्यसः॥ सदृशः॥ सदृक्षः। सदृक्। वयमिवेदृश्यते। टकारः॥ अस्मादृशः। णिनिरतीता। अतीतकालवर्णिनि
त्योभवति। अग्निष्टोमेनइष्टवान्। इष्टंअनेनमखितिवा। अग्निष्टोमयाजी। अस्मात्। णो। मोनकारलोपश्च॥ क्वनिप्इतिधातो
रेवातकालक्विपुवप्रिया। डुप्रत्ययात्प्रत्ययाभवति। क्विपूर्वमतिदितापिवृत्तभूणघ्न। उषव। अता। तपवदातारवइतिनिय ८८

माधवभृतकृपातृ॥ वृत्तहा। भूणहा। वृत्रहा। ब॥ पूर्ववर्तमानवनिप्। इदत्तअतीतकाललइतिनापोनकृत्यंइष्टवानितियज्वा। सुतवान्
सुत्वा। सुत्वा। सुत्वानौ। निषाक्तइत्यमरः। कृष्ण्स्यपितितुरू। क्वियाद्गुणाभावः। सरसिरुडिशाधिलोपः। अलुकसर्वत्रगच्छतीतिसर्वगः। स
मगः। इत्यादौगमेर्डप्रत्ययः॥ क्तक्तवतूधातोरतीतकालेक्तक्तवतूप्रत्ययौभवतः। भावकार्ययोःक्तः। क्तवतुकर्तरीयिव। भावकर्मणि
हिक्तप्रत्ययः। इत्यर्थः। ककारागुणप्रतिषेधार्थः। कृतः कटः। अत्रकार्ययोक्तकर्तरिक्तवत। उकारउच्चारणार्थः। कृतवदसिद्धइतिस्थितवत्
तावत्। अत्र। सोःसो। हलिपः। सलोपः। कृतकान्। स्थितः। कृतवती। आगतादवदाननितिनावक्तप्रत्ययः। स्थितादवदान्। लिंगनियमा
र्थमाह। भावेनपुंसकतेति। नपुंसककृतावक्तइतिनियमात्। नपुंस कत्वाभावविहितस्यक्तप्रत्ययस्यनपुंसककार्यत्रैतान्भवतीत्य
र्थः। आगतमित्यत्रलोपश्चउदात्तानामितिमलोपः। स्थितमित्यत्र स्थामीतिकृत्इकारः। गत्यर्थादकर्मकाच्चकर्तरिक्तः। गत्य
र्थादकर्मकाश्चधातोःकर्तरिक्तप्रत्ययोभवति। अटगतोगत्य र्थक्रितिरिक्तः। कृतइतिइडागमः। अटितः। स्थितः। पूर्ववदाया
सदस्तउपरामाशमोदीर्घः। अकर्मकत्वात्कर्तरिक्तः॥ मादनेदीर्घइ। तिवांश्रमतः। शान्तः। दान्तः। क्तावासेट्सदितक्तप्रत्ययः। कि
द्भवति। श्राद्धावितः। श्रद्धितितारावितः। कृषितः। मोषितः। सुषितः। पा षितः। उषित। प्रद्य। क्रियाभावाद्भनयुणः॥ इट्। ग्रहामितिसंप्र
सारणं। प्रछादिवांदद्दीर्घत्वं। स्वादातः। ॥ द्विश्विरूधातोक्तिः। इटइतिविद्यणोतिउकारान्तात्श्रिइत्यस्यधातोश्चक्तिनः प्रत्ययस्यइट्नभव
ति। दूतः। वृतः। उकारान्तश्चानिट्। स्यतश्रुतः। ऋकारान्तश्चानिट्। श्रिरुवश्वार्याभूतिः श्रितिउतिश्रिवि। श्रितिः। इत्यादिश्रादादितः। आद
वईद्वश्चादा॥ नेश्रादातोइतोयस्यतस्यतादृशस्यधातोपरस्यक्ते॥ प्रत्ययस्यइट्नभवति। कृतइतिप्राप्तइट्इतिप्रिध्यात॥ त्रि
तांतक्तवर्तमानपित्राइदायधांत। त्रितोतर्षाक्षरणं। तक्तप्रत्ययात्भवतिवर्तमानेअपिशष्टादशातकर्मणिवा। तस्यस्यनादृशदकारा
दुत्तरस्यक्ति। ततः। राद्धस्यनत्वंभवति। दकारस्यचनकारः। दकारात्परायश्चसदतः॥ तस्यानइति। आदशोभवति। दकारस्यचनकारो

सारघटी०

नवनात्यर्थः॥ अकारः अनिष्ठ्यापनार्थः। मिदुनकइति षिति। ककारो गुणप्रतिषेधार्थः। तकारस्य नकारः। दस्य च नकारः। भिन्नमन्नं त
लनवर्तीत इति वर्तमानार्थेमालियक्तः॥ ।त्रिषिःदागात्रप्रकरणे। सर्वविद्‌नकारः॥ आदः। न्नः। म्नः। आयासनछिन्नः। त्रिछिदासंहर्षे
ते। अदकारतकारयोरायोर्नकारो। णत्वेनानंतः। इधं। परिक्षिण्णः। अदनकरणे॥ आदाऽ उप्। अदनकरणे इत्यस्य धातोः
प्र। आदाशानवतितकारादो कितिपरे। ऊघ्न इत्ययः। तथ्या ईइति तकारः। किं वस्य धकारः। काबङवाइति घकारस्य गकारः। र ऊ
ष्यमत्रं अन्नमिति कर्मणि। ऊष्यवान्॥ रा। रफ इत्यत्रस्यतकारस्य नत्वं भवति। कृत्तु हिंसायां। कृत इत्यत्र विदस इति दीर्घः॥ विकृत्वा। विकी
र्णः। कृत्रुक्ष्य वायाद्यानो। क्तप्रत्ययः। रइति तकारस्य नकारः। कृतइ कृत्वा विदिसइति दीर्घः। णत्वं। ऊर्णं। कीर्णं। आरार॥ ।त्वाया
दि। तत्वादर्धालारादितिश्वतकारस्य नकारो न भवति। दूतमदान तमान॥ हुनः। क्रिकायप्रश्च। दिवादीर्घः। क्षीणः। जीर्णद
र्क्षाय। च्यादित्वात्र स्य नसंश्रकरणमारनानः। ग्लानं भादाक्कस्य गण्यामइति ईकारः। दीनउप्पायाव व्हः। पा आद
त्राः। उदिदयात्‌तस्य नकारः। पानः। लानः। राणः॥ दादत्रिदास्त तिदाइत्यतस्य ददइत्यादेशो न भवति तकारादो किति
परादत्रं दत्तवान्। स्वरान्ता वा स्वरादिरुपसर्गस्य स्वरस्य। स्वराइच्छा स्यदाइत्यस्य दत्वं न भवति किति तकारादो परा। प्रत्तं। प्रदत्तं दे
च्छाधान। अस्य नइच्छा अवदाः। तेअवत्तं अवदत्तं लावेत्कादी। मितिमितः। नीतं। मितरां दत्तमित्यर्थः। सुदत्तं सुत्तं इत्यादि। ऊयं यज
दिवजन्त्रादो यजामितिसंप्रसारणं। अत्रान्यत्र रात इति ऊमयं। इष्टं। निष्टु रिति तकारस्य टकारः। इष्टं। ईष्टवान्। टुवन्न बीजसंतानेइत्यस्य सं
प्रसारणं उप्तं बाऊं वदपापाणसंप्रसारणं। उकारादो ढइति ढकारस्य ढकारः। फलांतत्वात्‌। तथ्या ईइति तकारस्य धकारः। हुधिनता ८२
स्य ढकारः। ढिढालोपादीर्घः। ऊढिकारलोपदीर्घत्वे ऊत इति ऊढं। अवहुदाहपर्णपंउ। शाणः। वाक्संवरणे संप्रसारणं। मसंप्र
रस्य यकारस्य इकारः। संपूर्वः। संवीतः। व्ह्ञ् आव्हाने। आदूपूर्वः। क्तप्रत्ययः। संप्रसारणं दीर्घत्वस्युक्तयोर्यकारवकारयोः। दीर्घाविका

राकारो आहूतः। आहूतः। वदवक्कायां वा वि। संप्रसारणं उदितः। क्ताइति इट्‌। वसनिवासे संप्रसारणं इट्‌। वसादीघइति घत्वं। उषितः।
हुषितः। वसिष्टु क्षरिडक्त यइति वक्रुध्यादिउत्राणघावा निपात्यंते। वाणघा अर्थविशेषे विकल्पेन निपात्यंते तत्रेइ पालानसध्यक्क
राणाम। तस्य नकारं निपात्यणत्वं कर्त्तव्यं। त्राणः। त्राणः। ऋातः। घ्राणः। घातः। विन्नः। वित्तः। उन्नः। उत्तः। उन्नः। उत्तः। निर्वाणः। उपरिताववानि
र्वाणो दीपः। अन्यत्र निर्वातः। क्रातः। ध्वाणः। ध्वानः। वित्तः। यइत्यादायायथ्या प्रायोगं इष्टव्या॥ संपर्युपिभ्यः कारात्‌ नृषाणं खुइ। संपरि
उपणेभ्यः परस्य कारातः। धातोः नृषाणं सुट्‌ भवति। टित्वादादो। संस्कृतः। उपस्कृतः॥ ऊनऊर्जादशाऊतः। पावापः। पावापरस्य तका
रस्य वकारो भवति। अनिझानान इपकः। पक्कवान्। शुषः। कात्तापधीनाः। प्रस्यतकारस्य ककारो भवति शुष्कः। एवंक्षिक्षायां स
ध्यक्करणमा। क्षापतर्मः। क्षामः। स्फायः। स्फा। स्फायीट् ध्रिइत्यस्य स्फी आदेशः। स्फीतः। इत्यादि उयं। कसुकानेण।
विवन्नः। धातोरतीतकाले कसुकानी प्रत्ययो तवा। तः। तोवणइयइति वनुन्नवदः। कमा। परस्मैपदितः। आत्म
नेपदिनश्च प्रायेण आधो। उभयपदितश्चउभावपि। णावव ज्ञावप्रायाऊनमादाणवादिता द्विर्वचनं। नउणायो णित्वादृद्‌
द्विरित्याशा। ककारो गुणप्रतिषेधार्थः। तिदिक विदारणे। अ तीतक्कसुप्रत्ययः। तस्य णघवाद द्विर्वचनं। उकारा उच्चिश्लेषणार्थः। क
पानाऊवच पाइतिन कारस्य वकारः। नामसंज्ञायां स्यादि त्रितावुसइति उस्। संमदाता। भेदा दीर्घो सो वति दीर्घः। हासपासलोपिः इ
ति सिनाय सयोगांतस्य लोपः। विलिवान्॥ रुधकउः। कसुप्रत्ययः। द्विरतइति अकारः ऊलाश्च। अनिष्ठादनइ विनाउसं। सं
तइत्यादी नादीर्घः। हासपसालोपः। संयोगांतस्य लोपः। पवइत्वान्। वकारस्यार्थः। उभयपदियादात्मनेपदा आनप्रत्ययः। ऊरणार्थ।
वक्राणः। वाकइत्यर्थः। कसुप्रत्ययो। घसुपाकसुरा। ऊडणआकारं नानं इइवकृयः। ऊक्षिवान्। पधिवान्। विविद्वान्‌ उवनिवा
न्‌ ऊचिवान्। ऊम्मिवान्‌ ऊगा चादा ददा त्रिवान्‌ ददृश्वान्‌। विविशिवान्। विविश्वान्। शासउआनोति तदृक्रियायां। क्रियापादगः

स्यमानः शतृशानौ प्रत्ययौ भवतः॥ नो वर्तितव्यं भवतः॥ आत्मनेपरस्मैपदिनः। शतृप्रत्यय आत्मनेपदिनः। शानप्रत्यय उभयप
दिनः। उभयमपि। इति विवेको विधीयते। अदादिकार्यस्य शिवादिवत् सिद्धः। पचत् अस्ति इति स्थिते। अप् कर्तरि। आदेरत्यकारलो
पः। नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिः। शिवात् सुः। हसेपः सेर्लोपः। पचन्। आप् आप् पचतः। ति इति स्थिते गमन गायन्नु गच्छति। शानन्तः। सुः। आ
आन। अतः। अकारस्य आनपरस्य मुक् आगमो भवति। ककार उच्चारणार्थः। ककारश्चान्तनियमार्थः। अप् कर्तरि। पचमानः। पि
बति। यस्मात् आतिमस्मात् इति मयान। आसेरानई। आसः। आनः। ई आ तस्य आः। आनाः। तस्य आनः। आत इति योगविभागात् द
क्षः। इत्यादि वत्। अधस्तात् इत्याकारलोपः। आनमं बंधिन आ कारस्य आस धीता। परस्मै ई कारो न वदतीत्यर्थः। आसीन इत्यासीन
वादीपा शतु ईवई स्वई यीत यो परायाः अवर्णात् परस्य शतुर्वा नुमागमो भवति। उदन्यान। शतृप्रत्ययः। शिवाद्वत्
उर्वद। उदादः। आदेरत्यकारलोपः। उदद् इति स्थिते। न ईसाकपोइति प्रथमा द्वितीयायां द्विवचने ईमोर्ङ्ती ई
कारे वा नुम प्रत्ययः। मिईत्यस्य शतो वक्तव्यः। अत आरः उदती उदंती। नपुंसके कष्टमीकारं निवदयित्वे उदत् उदंती
उदंतीति। एकवचन द्विवचन बहुवचनानि लिखितानि। एवं तु दंती उदंती। श्री इति इश्या नन्तायां सिद्धितं अप्रयाप्यनित्यं। अप्
कर्तरि दिवादयः। एतत्संबंधिनः अकारात्परस्य शतृप्रत्ययस्य नित्यं नुमागमो भवति। शतृप्रत्ययः। शिवाद्वत्कार्यं नित्यं नुम्। पचं
तीइत्यादि। दिव्। दिवादयः। शतृप्रत्ययः। नित्यं नुम्। दीव्यन्ती। श्लिष् आलिंगने। दिवादयः। नित्यं नुम्। श्लिष्यन्तीइत्यादि। द्विरुक्तानां विभ
षमादः। द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नुम् प्रतिषेधो वक्तव्यः। द्विरुक्तानां धातूनां जक्षादीनां च धातूनां परस्य शतृप्रत्ययस्य शतो नुम्
प्रतिषेधो यातु नुम् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। शीवा नपुंसके जक्षमामा। पार द्विरुक्तानां वा नुम्। ददंति। ददति। दधति। बिभ्रति। बिभ्रंति।
जाग्रति। जाग्रंतीत्यादि। शौ वा नुम्। इत्यर्थः। ददाति इति स्थिते अप् कर्तरि। ह्वादि द्विः। जस्य। आतानपोत्याकारलोपः। ददत्। ददतौ।

ददतः। एवं दधत्। दधतौ। दधतः। इत्यादयः। अन्यपि क्रादित्वात्। पश्यांतो ज्ञातव्याः। एवं जक्षत्। जाग्रत्। दरिद्रत्। आतो लोपः। दरि
द्रत्। चकास्त्। दीव्यन्। चकासत्। इत्यादयो विज्ञातव्याः। विदि वा वसुः। विदेर्धातोः शतृविषये वसुप्रत्ययो वा भवति। विता उसः। सम
दतः। सयः सेर्लोपः। संयोगान्तस्य लोपः। विद्वान्। पक्षे विदन्। विदंतौ। इत्यादि। अभ्यस्तवत्। अभ्यस्तवत् ह्वादिष्ट इत्यर्थो निपात्यते। उका
रात् बंध सहितं निपातनं। अश्नसा। सावित्यादि कार्यार्थः। अभ्यस्तवं नान्तं मिश्राः। इत्यादयः। तत्र भवन्निर्णेतव्यं दीर्णितं। तत्र
भवन्निः। शुद्धिर्लणितं। शील स्वधर्मे। तत्साधुकारिषु तृन् प्रत्ययो भवति। स्वभावार्थे नकारः। प्रत्यये लदार्थः। कारणशील:। कर्तृ द्विरणा शी
लो दत्तो। अनिष्टाद्रनस्तृण॥ इष्णु भुवः शाधातोः शील ध्ये इष्णुः। कृजः। तस्मात् प्रत्ययो भवति। अलंकरणशीलो। लंकरिष्णुः
इष्णुप्रत्ययः। ग्रण। निराकरणशीलो निराकरिष्णुः। प्रसवः दान प्रसन शीलो प्रसिष्णु। सह्विष्णु। उत्पतिष्णु। इत्यादि। प्राय
भूइष्ट॥ स्नुप्रत्ययः। जिघ्रो गुणात्स्नो वाक्तव्यः। क्लि त्यसः। जिष्णु। दष्णु। श्नाऽन्नु। स्नासु। इत्यादि॥ कु प्रत्ययः॥
क्कारो गुणप्रतिषेधार्थः। गृध्नु अभिकांक्षायां। गृध्नुः। विलुप्य गत्। विष्णुः। क्षिप्नुः। त्रसुः। पाकाकण। शधातोः। शीलधर्थ
पाक। उक्तकण्। इत्यपि प्रत्ययो भवति। वृत्त वरणे। वरणशीला वराकः। गुणप्रकारेईवर्थः। वराकी ऊल्पवक्त्यांवा विजल्पाक
जिहास्यायां लिक्काक। भिक्षिभिट्टाना। इदते। ऊभायां। भिंटाकः। ऊद्दकृ तो ग्य ऊद्दाकः॥ ॥उ प्रत्ययः। भिक्षुः। बिंड्। इच्छु आप्टे उ गुणा
दि प्रत्ययो। सात्सं। च यो अस प्रत्ययो तस्य आइ स्वर्वेकं। विधानात्। अकारान्त प्रत्ययः। व्यवपरिलोपणसप्रत्ययः। चिकीर्षु इ।स।
चाऊ। यतः इत्यकारलोपः। प्रथि सस्थ उः। उ प्रत्ययः। वक्तुमिच्छुः विवक्षुः। प्रदातुमिच्छुः। जिहीर्षुः। आशंसुः। इत्यादि॥ ॥ कउण् प्रत्य
यः। स्व प्रष्ठ। कृत्सा। हन। गम्। लग्। पत इत्यादिभ्यः उकण्। णिचां द्विक्। परिलावुकः। भावुकः। आतायुकः। कामुकः। घातुकः। आगासु
का अभिलाषकः। वार्षुकः। पातुकः। इत्यादि॥ नमादरः। नमादर्थः उणाद् रप्रत्ययो भवति। नम्रः। कम्रः। स्मि। अजस्र। कंप। दीप। हिंस। इ

सारस्वतटी

तिनम्रा दिग्णिः। नम्रः। स्मरः। अजस्रं। कंपः। दाम्रा। दिंस्रः॥ घसादकारव। घसादर्गणात्। कमरच्प्रत्ययो भवति। घस अदने। घस्मरः।
अदनशीलः। अस्मरः। स्मृगतौ क्वित्रवृणः। श्टमरः। लासादर्ध्रीरः। लासा दधातोर्घुरप्रत्ययो भवति। लाघुः। रलाष्टदाघ्रो। नञ्चमाना अप्रत्य
यस्य धिवाज्वृलाकृगा विति ऊकारस्य गकारः। लंघुरः। मभुरः। निदिक्षिदिविदो ऊः। रा। क्रियादनत्रयाणः। लिडरः। छिडुरः। विडुरः। घहत्व
कः। यडंताद्धातो। उकप्रत्ययो भवति। आलो। ध्र्यिजादो। यऊादा विस्तुकच्यादयवडाऊपावदादत्र्यादेशाष्टणत्यायडंतस्यः। ऊक
इतिरूयंभुरूकः। रू। स निवायागयाडोभुकू भवति। यऊधातुः। अतिआ यदसादयेंदूद्विधाति द्विर्वचनं। ययऊअङ्कइ तिछोत आतः। स
धातुः। ऊकप्रत्ययः। यडोभुक्रा यायञ्जकः। इत्याशील इत्यर्थः॥ यमऊ यातुक्रा। नलोपः। वंदश्चकः। सर्पः। ऊंडश्कः। जागर्तिरू
काववक्कव्यः। अयडंतस्यापि जागर्तेरूका वाच्य इत्यर्थः। जागा। रूकः। आदत्रः। क्विक्विश्वभृतो आकारांताद्दकारांता घ्धातोः आ
लघुतकाल क्विप्रत्ययो भवति। ककारः। किंकार्यार्थः। अत्र णबादिवत् क्रियाऽऽष्टव्या। उदादित्यादिरिति रामः। सामेपपिर्य
रूदादिर्गाश्च क्विरहुतं। याऊहंकाऽच्चविराऊ ह्विः। पांडराक माद्वाछ्रिडात्। सामंपपिः। पापा। क्रुष्टः। आतानपि। यज्ञसा
मंपीतवानित्यर्थः। ददिर्गाः। ददोइत्यर्थः। यातआकारांतादादरा णानि। आदृतः। क्विछिश्चतिवकारादउपधालोपिनां गामदस्तऊना।
यहणं ऊमिः। ऊभिः। ऊज्ञिः॥ सादाणादयः। सर्वस्मिन काले उणादयः। प्रत्यया भवंति। उणकरोतीतिकारुः। णिश्चादहछिः। वातातिः
वायुस्कूपा पिबतीतिपायुः। डुमिञ्प्रक्षेपे। मिनातिमायुः। स्वदतस्वाडुः। कुशाआद्यानत्रणादितुप्रत्ययः। लघूपधगुणः। छत्राघरा ऊति
षवं। ह्रुचं। काष्टा। कामयतिकंतुकामी। ऊत्यात ऊन्यातवाऊंतुः। अवरक्षणे। तुकृप्रत्ययः। तकारउच्चारणार्थः। क्रियादसंप्रसारण।
मि। ति। क्विवकरणसामर्थ्यादिवसंप्रसारणमित्यर्थः। वकारस्य उकारः। उ। आअवता त्यासू। अतसातत्यगमाने। मनिणुप्रत्ययः। णि
चात्। वृद्धिः। अतंता त्याता। वृद्विस्याघ। वृद्ध्यादवृदणयाघावृद्धा। अश्मनप्रत्ययः। मानिमनिपरउपधावृत्ते। ऊकारः। रालवति इतिकृ ८३

कारस्य रकारः। श्राम्यतिसिद्धं। ध्वक्षरणमशुध्यणाः। धरणाद्धर्मी। ध्वनुकंपनाधाद्धलिः। इबितलिप्रत्ययः। ध्वयातइतिधूलिः। अग्निग
तो। इदचादनस्थापदानइति अउद्यारः। अगनात्ग्युलिः। नविष्पदाध्योणि निप्रत्ययः। आगमिष्यतीत्यागामी। नविष्यतीतिलावी। ईश्वाण
श्वथीवरप्रत्ययः। ईष्टेइतिईश्वरः। राजादरन्। राजतइतिराजा। युमिश्रणयो तितुवा। ववादरस्। वचादर्शतारसप्रत्ययो भवति
वच्यतइतिवचमदनऊायां। मद्यातमदः। सोकार्यो कलिमः। खावनक्रियातन्तुकरंतस्य नावः। सोकर्य। तस्मिन्नार्थे कलिमप्रत्ययोयात
वति किंचेयुणप्रतिषेधार्थः। लतुसुकारो निदलिमं। काष्टं खावनपर्यंतापचलिमा आढ। कवः। क्वादीनामिः। कुशाष्टः। कोतिकविः। का
च्यकर्त्ता। रोतिरविः। भनातातिपविः। दरतातिदरिः। भावति। क्लिशपमानऊनमितिश्च विः। कसुतामारिप्रत्यायउपधयाइकारावक्र
व्यः। कमतिकम्यतवा किमिः। ताम्यति। मितिः। मानक्ष्वाम न्यातसुनिः। ऊविराउऊीव्यातधनान तिऊीवातुः। ऊीवानोषधमि
त्यर्थः। घऊादिन्यः। कः। घऊंतीति घऊकः। वदेर्श्ववदे दकारस्यधकारः। वप्रत्ययः। वदतिरदरारवधूः। कार्षिश्च। कर्ष
तिशरीरंकर्षः। ऊष्टविकारः। पघतइतिपाश्। उपातशाश्वा सिस्रसऊायांमनिड्। आरा। सऊायांअप्रत्ययोभवति। सचअनिडा
आश्रीतिशाश्वा। सुनाडःश्रिघतः। शाशइत्यमरः। अन्यऊउ। सि। ताम। माडा। डित्वाहिलापः। गच्छपायागमितियोः। सोउदा। डाश्वा।
यतातिसो। वंडः। उंदतिउघातवानः। अराऊीवः। आइकटकिश्चउावयतातिऊिवातकश्चेइमाः। लियः। कुकः। क्रियात्रयाणः। विलानामि
लीकः। पादिन्यः। आका पिबतिस्नमितिपाकः। अलंकः। पिनष्टिशाइनानतिपिनाकइश्वरधनुः। सुदिः। खप्रत्यायः। सरादशाश्च
स्वस्वतीतिस्वः। नदमदाद्दलापश्च नद्यातइतिनः। स्वः। मद्यातमखः। अधरः। घरागः। क्विदुऊइत्व। क्रियादनत्रयाणः। वितर्ति इतिवृगाचा।
मरः। श्टणातिश्च। श्टणातिशार्यतइतिश्टंगं। शापः। कारना। क्रियात्रयाणः। कृपाटंउदकं। कृषीटंकांडमब्धीस्यादजीवनीयंकुशाविषमित्यमः
रः। कामरवः। कमवः। कच्छपः। वप्रत्ययश्चकंवः। दमादडः। दंडः। वंडः। गच्छत्युपधानमितिगंडः। सखावपचः। शा। मर्दः। शाम्यतिइडियार्थ

न्यः॥ शंढः। शातमृत्युं स्थंडिलमिति वा॥ शामादिभ्य इन्नु वस्यायत इति॥ श्रमः॥ स्यायत इति स्तनः॥ शाकः॥ कित्वात् इन कित्वइत्यतना॥ हिङ्गिनं पाधं
तुदक्लित्या मिनन्॥ द्रूयतेः धिर्णिनिरितिरु विणी। धनं। दक्षिणा॥ तृक्रुषः। परविना भरंडकः॥ विस्रुभ्रमः॥ व्रयता। न नतिवमा॥ श्रा प्रातः। क्वि
पद्भ्यश्च॥ आत्तुवर्तते॥ व्यापरुषि हि षिस्त्यां स्वाकितः॥ क्रुमताति रुपतः॥ तिबाद्विरु॥ वर्षति इष्यत॥ तृशादानां मः॥ युज्यात तितुर्गं॥ याताति
प्यामः॥ पद्यात भ्रमारे रितिप मध्यात भ्रमः॥ इत्यादि॥ मादित्वाय्॥ माति मिमीते माया॥ ऊनात् पाड नीवा॥ जादशा॥ ऊन्यात स्यामपस्य
मितिच्छाया॥ दिधाते ऋद्ध्व॥ दधाति सद्मा॥ तिध्मंत्री मः॥ उरत्॥ अस्यतादावेर्नित्यं तुरध्वातुदिन तित्यः॥ किरत्॥ क्विन्नः॥ गणा॥ मादय
ति मुदिरमघः॥ मादयति मदिरा॥ इंदति॥ इंदिरा मिदति मिहिर॥ रावातरुधिरः॥ अलङ्कम् इप्सूहतित्यः॥ कामयतेति कमलं॥ मंड्यतेमं
डपतातिवा मंडलं॥ पटतिपद्यतेवा पटलं॥ शाला॥ शिला॥ पश्चात् ह्यात् इति मलः॥ श्रामयति श्रयः॥ श्राम्यते वा प्रायस्थितः
दितिरितिश्च मलं॥ ऋरितं॥ पतिचं इलिनां मालच्छितिरा दहति पतंत्यस्मिन्निति पातालं॥ चंडनशीलः॥ चंडालः॥ शोभृ
तित्यावः॥ स्रोतसक्रणा॥ संधस्कृराणामा॥ प्रत्ययः॥ हाद शिः॥ इण्पतिसंसारमिति शिवः॥ श्रतकरणा॥ पणात्य सुराहन्तृकपा
पमिति वा शार्वः॥ पणाति शोठिमिति गर्वः॥ स्तमानन विश्वमिति सर्वं समग्रमित्यर्थः॥ माहि दृषः॥ टकारई बधः॥ महातः इति महिषा॥ प
हराभूरः॥ ऊषक्षा हणा तिबकृषः॥ प्रयीतश्च कृषः॥ पायः॥ ऋषक्र पायितपायष्ठा॥ अलि नपप्य॥ पा स्नमस्तं वा माघ्नतिव्यः॥ समीयस
ताननसंवत्सरः इति मासमन्यतदीर्घस्थमन्यतद्वा॥ इति मांसं ददाति श्वानमितिदासः॥ युद्धः॥ करत्युद्धनिदवासेन मितियुद्धः॥ क
रत्रीकय॥ तिष्ठतिं शलः॥ तिष्ठति अस्मिन् इत्यादि इतिस्थाल॥ लाजनलाजनं इत्यादि रूपं॥ उणादयः परिमिता॥ प्रयोगमनुसृत्य प्रायः॥
कृत्यः उणादयः प्रत्ययाः॥ अपरिमिता अतएव प्रथमं प्रयोगमनुसृत्य॥ ततः प्रयोक्तव्याः॥ उक्तादिसंज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च
तःपरं कार्यातिदिष्यादन्नवंधामतश्च प्रत्ययादि इति॥ तस्मादपरिमितत्वात् विध्याख्यानं नाकृतं इत्यर्थः॥ तुमुन्तदर्थायां भविष्य

तिधातोर्भविष्यति काले तुम् प्रत्ययो भवति॥ तदर्थायां क्रियायां उपपदभूतायां॥ सधात्वर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तदर्था तस्यां क्रिया
यां उपपदभूतायां यथा॥ भोक्तुं व्रजति॥ अत्र भुजिधात्वर्थः प्रयोजनं व्रजतीति क्रियाया उपपदत्वात् प्रवृत्तो मिष्टान्नभोगमिच्छतीत्यादि॥ काल
वेलासमयेषु च तुम् वक्तव्यः॥ भोक्तुं कालः॥ भोक्तुं वेला॥ भोक्तुं समय इति॥ घञ् भावे॥ धातोर्भावेऽर्थे घञ् प्रत्ययो भवति॥ आख्याता निर्दिष्टाभिल
क्षणार्थं सिद्धवद्भावो कृत्प्रत्ययैरभिधीयमानो भव इति हेतोः॥ घकारः॥ वजः॥ कागो घा इति धिकार्यार्थः॥ ञकारो वृद्ध्यर्थः॥ वजः॥ कागो घि
ति चकारजकारयोर्यथाक्रमं ककारगकारौ भवतः॥ घित्प्रत्यये परे एवं पाकः॥ अत उपधाया इति वृद्धिः॥ त्यजनं त्यागः॥ विजनं विभा
गः॥ इण् गतौ॥ अयनं आयः॥ धातोर्नामिन इति वृद्धिः॥ लवनं॥ भावदानं दायः॥ पानं पायः॥ त्रिवादातो॥ नो युक्तः संज्ञायामकर्तरि च घ
तः॥ कर्तृवर्जिते कारके भावे चार्थे घञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये वसंत्यस्मिन्निति निवासः॥ श्वरादेः श्वरां ताद्या तारश
त्यायो भवति॥ भावादौ भावे अकर्तरि कारके च अप्प्रत्ययो भव यः॥ अवस्थानं भाव संवीयत इति संवय्यः॥ अत्र कर्मणि उन्नयनं उन्न
यः॥ हविष्क्रामाप्रियत नरः॥ कामादिभिरितमतः क्षिप्यत इत्यर्थः॥ श्वरांतादिभ्यो घञो विकल्पेन बाधनार्थं॥ ततश्चउत्तरवाश्र
उभावः॥ परिभावः इत्यादि सिध्यति॥ मदो मदादो नाम प्रत्ययो भवति भावादौ॥ आदि शब्दात् कर्तृरि कारकमदीहर्ष॥ मदनं मदः॥
अत्र भावे प्रमघातानायति प्रमदा॥ करणे अप्रत्ययः॥ शम्दमउपशाम॥ शमनं शामः॥ दमनं दमः॥ पिच्छबंधन॥ आदसस्वः॥ विशाषणोसि
नातबध्नतिअननब्रूषमीश्चरइतिकरणास्तुमत्या विषयः॥ इति प्रायोगबाहुः त्रिघनः॥ त्रिशाष्ठार्थपर्यायेणादाः॥ अन्ते काठिन्य इति
काठिन्ये परिच्छिदे वाभिधायहे तर प्रत्ययो भवति॥ घन इत्यादेशाश्च भवति॥ दधिघनः॥ काठिन्दधीत्यर्थः॥ सैंधवघनः॥ परिच्छिन्नएताव
दा सैंधवमित्यर्थः॥ कचित्तु परिछिन्नं स्याक्कमितिया ऊवात विश्रामवादिभ्यः शब्दविषयः॥ अन्यत्र घञंतः॥ पदस्य विश्रामः इति॥ हिंसंदास
यां इदिशास्तु सा वर्णविपर्ययश्च सो॥ हंसः वर्णविपर्य इति प्रायुक्त्यात् हिंसधातोर्वर्णविपर्ययो भवति॥ चकारादप्रत्ययः॥ हिनस्ति सिंहः॥ हि

सारण्टीप

ताःष्णुः।इद्ददयस्यसद्धितस्मात्स्नुःप्रत्ययोभवति।भावादौ।द्वावयूवंकंपना।वृघनंवृपष्णुः।डाकृष्टाकृपना।कृपष्णुः।दुनदिसमृद्धौ।नं
दष्णुः।दवद्यद्युपष्णुः।इत्यादिरूपं॥ क्ङितः।द्विमकृतस्मात्।इद्ददयस्यसद्धितस्मात्क्ताः।द्विमकृप्रत्ययोभवतितस्मात्।तेनध्वंवर्थवा।
त्वसति।क्रियया इतिकरणेननिर्वृत्ता।निःष्पन्नः।कृत्रिमः।घटः।अत्रत्वधातोरर्थः।करणंतातेननिष्पन्नोघ्वीविवक्षितः।कृत्रिमाद्याताविं
कइत्यर्थः।संतारेणनिर्वृत्तंसंदृत्रिमं।शुद्धंपाकेननिर्वृत्तः।पक्त्रिमः।आदनः। नक्षीधातोर्नङ्कोऽत्यतोप्रत्ययोभवतः।यतीप्रयत्नायतनं
यत्नः।प्रश्नः।प्रश्नः।न।इप्रच्छधातोः।छकारस्यशकारोभवतिननकारपरस्यनङ्।स्वापो।स्वप्नः।यजूधातोःनङ्प्रत्ययः।स्वाप्नोतिपृच्छेति
तिनकारस्यञकारः।जात्राज्ञः।यज्ञंयज्ञः।स्वपनंस्वप्नः।टका। रईबर्थीङच्छकृद्याद्भवति।काणाक्रियतेकर्मणिःटिवाकृणोरथः।रा।
ऊाधीयतइतिराऊधनी।इत्यादि।क्वित्र।याङ्गा।डुधाञ् धारणपोषणयोः।किप्रत्ययः।आतोनपोत्याकारलोपविधानंवि
धिः।संधानंसंधिः।आधीयतइतिआधिः।अत्रः।निधीयात। अस्मिन्नितिअत्रनिधिः।अत्रअधिकरणकिः।डुइधातोर्डु
इप्रत्ययोभवति।भावार्थीकृञ्डुद्ग्रप्रत्ययः।तस्माद्धातेरना। कायितिअत्रनादेशः।गुणः।करणंदर्णा।जादवन।इत्यादि।वदः
स्यादःसलोपः।आदिशब्दात्संलिटाब्जातछागतिनिद्वित्री।छ। छाराधान।आदलम्ः।डुशाप्यारनाको।सकारलोपः।उद्यानंउत्तंस
नंउत्तंलनं।साधनो।धाराद्यामाधानआधारवः।अर्थेइप्रत्ययोभवति।पद्यतेआनेनान्नमितिपचानाग्नि।अत्रसाधनेड्डः।पद्यातध
स्मामितिपवनीशाला।टिद्यादईएद्वालो।आधारावतिवकारादक्वविदन्यत्रापिसंप्रदीयातअस्मेइतिसंप्रदायातअस्मेइतिसंप्रदानं।
इत्यादि।ईषद्।दुःसुखःखलू।ईषदादिष्प्रयुज्यमानेभ्यखचघ्नपतोप्रत्ययोभवतातोभावादौ।लकारः।प्रत्ययलदरूपनार्थः।इति।
इखस्वीत्यस्मात्खप्रत्यये।शलदक्षापनार्थइत्यर्थः।षकारः।ईषदाढ्यंलवङराढ्यंलवः।षाढ्यंलवःइषदाढ्यंकः।इत्यादौखितिपदस्ये ८५
तिसुखधानार्थः।ईषत्तूपात।ननइषखवः।खनद्रूयातङलवि।सुलवःइषत्खल्पप्रयासेनक्रियतइतिइषत्करः।एवंडःकरः।

:इत्कात्रारव।खिन्नूनान्यत्राखुधसंघट्टारोलद्युधञ्चाद्गुणा।अनादेशःडाखनयुध्यातइतिडार्योधनः।खायाधनः। तव्यानीयौ।धातो
स्तव्यानीयौ।प्र।ययौभवतः।भावादौ।आदिशब्दात्कर्मादौ।कर्तव्यप्रत्ययः।कृतइतिइद्ग्लवितव्यं।कृतव्यप्रत्ययः।पकथरीतव्यान
इगुणः।कर्तव्यंअर्थतव्यप्रत्ययोविधादो।कृ।अनीयप्रत्ययः।गुणः।णत्वं।करणीयं।दातव्यं।दानीयं।पातव्यं।पानीयं।छातव्यं।छान
यं।आसनीयमित्यादौअधिकरणप्रत्ययः।रमयतीतरमणीयइत्यत्रकर्तर्यपिअनीयप्रत्ययः।इतिकेचित्।ईदावद्दे।इटःयद्दे।यद्द
दानं।इद्यः।इकारोभवति।ग्रद्दामितिबऊववननइष्टइह्रूपतयोग्रहणं।नगुणादोऊग्रद्दि।घत्यादौ।ग्रद्दीतव्यंअत्रकृतइतिसूत्रेण।
कृतस्यइटदीर्घइकारादेशः।आदिशब्दात्वरातव्यंइत्रूसेन कोग्रहणीयंवरणीयं।।स्वराघः।स्वरांताद्धातोर्यः।प्रत्ययोभवति।
भावादौ।स्वराघइतिविशाषसूत्रेविधानेनतव्यादिबाध। नार्थी।किंतुरूपावित्र्यल्पदर्शनार्थी।चिञ्।चेयं।णीञ्प्रापणे।
आदलम्:।गुणः।नेयं।वतव्यावयनीयमित्यादिःकृपाऊ गेयोचशक्या।ार्थीएतोशक्यार्थीनिपात्यतेगुणः।स्वरवघक
रःपश्चात्।कृउंशक्यं।कृप्यं।ऊउंशक्यंऊप्यं।अन्यदाउाकृ। यं।ऊयं।मनःकृप्योवतिवकारात्अऊर्यइत्यपिनिपात्यतेन
जीर्यतइत्यऊर्यी।संगातमित्यर्थी।माषातआनानतिमघं॥ ।।डु। शाकार्यवर्गातोधातोशकादश्यकादश्वयप्रत्ययोभवति।ऊप्यं।ल
भ्यं।नभ्यं।इतिपवर्गांताःदशाक्यं।सह्यं।इतिशकादयः॥ ईवातः।रआकारांताद्धातोःयप्रत्ययोभवतिआकारस्यवकारः।गुणः।दयं।
पेयं।गयं।संधयकरणमा।ईवतिघकाराद्खवानरपियप्रत्ययइकारस्य।कस्यस्यदीर्घस्याक्कारस्यगुणोकृतसमानरूपत्वात्।दीर्घक
रणमनर्थकंसदखानाक्षरीकारइतिज्ञापयति।खयं।कृदमाघ्पणुकृवर्णांताद्दसांताद्धातोघ्यण्प्रत्ययोभवति।धातोधर्मो
गणादित्यर्थः।करणायअर्हंकार्यं।णित्वात्वृद्धिः।ववनाययोगवाक्यं।दामदमान।दमनायअर्हंदाम्यं।घिवासकको।रोपीतिअ
पिशाक्षत।पार्वा।पाकं।वाव्यं।नाकं।मित्यादौविकल्पेनककारइतिसूवितं।। ।।यपातलावादौविदितासमादयः।।अत्रअर्हविधेवत्र

र्थविकल्पः॥ दृशूर् आदी विधेवा तव्यप्रत्ययः। उपधायुण॥ रा रा का सदृशा मिति अस्य इत्यस्य कारः। ष्टस्राष इति षत्वं। दृष्टुं दृष्टव्यः। आ
नीयः। प्रदर्शनीयः। यप्रत्ययः। दृश्यं॥ इङ् अधिपूर्वः तव्यप्रत्ययः। गुण। अध्येतव्यं। सप्रत्यये तादपितव्यादायादृश्यैत इति। श
यः॥ ध्यै चिंतायां इत्यस्यायां सा॥ संध्यक्षराणामा। तात। द्विर्वचनं। ध्या इति स्थिते। जसू इति पूर्वस्य जश्हूस्वमादि॥ शास्॥ इः॥ स इति पूर्वस्य
इकारः। ततः सध्याउ रिति धातु संज्ञायां तव्यप्रत्ययः। निपूर्वः। निदिध्यासितव्यः। ज्ञाता बाधान पूर्वव द्विस्रादि जिज्ञासितव्यः। इत्यादि
। स्वरवज्य मि। अवज्य मि ति सप्तम्येकवचनं। उवर्णांता स्वातारवज्य। कार्यघण् प्रत्ययो नवति णिच्चा दृद्धिः। आदौ तायीः स्वरवद
आकारादौ कारौ। यपारापकारः। अस्वजवतात्यर्थः। तन अवज्य। आवृ आदो। अवश्य लाव्यं। अवश्य लाव्यं। मलोपार्थमाह सममामे
अवश्यमादीनां मलोपमिच्छंति शिष्टा इति शेषः। मलोप। मिच्छंतीत्यत्र स्मू च अस्वा इति श्लेषः। कर्तव्यः। तन अवश्यमादीनां
स्वला लापः। मांसस्य आलापः। इति दृष्टव्यं तत्र संमति। मादा लोपदवश्यम। सत्यं उकाममनसोरपि। समावाद्धि।
ततताप्याः मांसस्य पविड् घञाः इति अस्यार्थः। अवश्यमः। मकारलोपः। इत्यापरस्य तस मितितव्य अनीयाय घञ् क्यप्
इति पंचकृत्य संज्ञाः पाणिनीयानां। तथा। तं इत्यस्य मकारः काम। शद्वमनस्य शद्व वपारमति लोपदृ तथा हितातत शद्वायाः परायाः।
परायाः मा माम कारा लोपः तथा तुंडा तघ जा तच पवतोपारमासम्य अलोपदु अत्र षष्ठी निनि दिष्टपरिलोपयाश्च तं अक्षरं लोपदि
स्यर्क नवति तत्र अवश्यमादीनां मलोपदृ। मांस शद्वस्य अंत्या अकार लोपदित्यर्थः। इति लुप्तषष्ठीकमव्ययं तत्रापीयामवविलोपः। द
ष्टव्यः। उदाहरति। अवश्यं लाव्यं अवश्यं लाव्यं। इत्यत्र अवश्यमाम लोपः। लाकंका। मायस्य मलोकुकामः। आउं मनायस्य सओउ
मनाः। अत्र उमित्यस्य मकारलोपः। मद्दितं। संद्दितं। सततं। संततं। अत्र विकल्पेन समामकारलोपः। मांस्यवनं। मांस्याक इत्यत्र मास
स्य अकारलोपः। द्वापि विकल्पात् सर्वः स्यात्। ततः मांसपवनं मांसपाकः। इत्यपि दृष्टविधात्। इह मांसपचनीया स्यचनीया स्था॥

कृउपधात्क्यप्। कृत्। उपधाय स्यस कृउपधः। तस्मात्क्यप्प्रत्ययो नवति। कृपिकृती हिंसा नावकार्ये। याः। दृस्वस्य तीन। क्यप्। किंचा।
त्युण। दृत्यं। कृती छेदान। कृत्यं। कृष्टा तु क्यप्। कृष्या घाताः। क्यप्प्रत्ययो नवति पित्वात् जस्य पितिकृति। कृ ति गुणनतगुण उदृ। दृ
स्वराणां। वृत्यं। स्तु स्तुतौ। आदहलम्। उरु। स्तुत्य। उरुस्तुकृत्य। इणगतौ। इत्यं। इत्यादि। स्त्रियां उलोनावय। जादधीतौ स्त्रियां लावकार
प्रत्ययो नवति यंड। आङ् व्रज विद सु आ सू मंत्र वर मू अज घञ् समज। निषद पद स इति यजादयः। यजादवहृत्जादौ यजा।
दिवादृसंप्रसारणं इज्या। शय्या। व्रज्या। विद्या। उत्पा। अनिषद। आदहलस्य। उरु। स्तुत्या। आश्रुउपावशान। आस्या। मनु। मन्या। प्रश्या। क्रीवा।
शिरामान्यस्ते क्यात याद चर्या। इत्या अटा या। इण उरु इत्या अ ऊगाती। संपूर्वः। समज्या। प्रइ निपूर्वः। निषद्या। पत्या। पिच्छला दृः। कृत्या
वारिङ्ब कल्पः। कृत्या। क्रिया। इति कृ विदहन धाताये जा दिश। ममा वश्यामिच्छति। दृहकृप शलापः स्तुउदात्तानां मिति। उत्साहनक
माला वपिलापः। स्वरितः। ततः प्रथमं न लापः। पश्चात् उका व लह्या इति। क्तिधातोः कृतिः प्रत्ययो नवति। स्त्रियां लाव स्त्रियं
यकृानावइत्यतः। स्त्रियांनावइ तिच अउवर्तीत। अउलवनम उद्गति गमनगतिः। पचि विस्तार इदित्वा तु म्पचनं पंक्तिः। आव लि
रित्यर्थः। इपवपुपाक। पचनं पक्तिः। वह्ति इति स्थिते संप्रसारणं। ह्ढा ढः। तथा ई इति तकारस्य धकारः। ष्टु लिङ्ग रिति धकारस्य ढका
रः। ढा ढलोपः। पूर्वस्य दीर्घः। वहनं ऊढिः। विद ज्ञाने। संपूर्वः। स्वासवृपासंवित्तिः। शामी दीधितिः। ति॥ ध्या घा दित इति वतकारस्य नकारं सं
ध्यक्षराणामा। ध्यानिः। स्नानिः। ईश आङ् वीरक्रि। प्रत्ययपया नटियुणस्य इश्वाधातावर प्रत्यय नइ। ईश्वरः। तथा आङः। क्तिप्रत्यये
इ युणस्य नशो डः सर्वत्रान्यउ ज्ञातायुणः क्तिप्रत्यय परनवति। संपूर्वः। संशीतिः। कर्तरि क्रिदि धातोः कर्तरि क्ति प्रत्ययो नवति।
प्रकर्षेण कारातीति प्रकृतिः प्रधान उरूप इत्यर्थः। यति पतिः। इत्यादि प्रायो गम्ब दृष्टव्यं। इक्तिपो धातुनिर्देशे। धातुस्वरूपवाच
सतिइकृतिपातो प्रत्ययो नवतः। पचिः पचिः ति पू प्रत्यय अपकर्तरि पवति। पवतिः। गमि। गच्छति। गमांछ इति छकारः॥ पिष्टिराम

शुश्रूरुद्रस्य स्यपिदस्य पिता धाताः भिदादिभ्यः स्त्रियामङ्प्रत्ययो भवति । रूपवत् । पचनं पचा इष्टङ्गुष्ठा मृडा । आबन्तः । स्त्रियामि । त्याप् । भिदिरु वि-
दारणे । भिदनं भिदा । छिदनं छिदा । ऊरादीनां मडियाणां वक्तव्यः । ऊरा । लेखा । रेखा । इत्यादि ॥ गुरोश्च हलः । गुरुमतो हलन्तात् धातोः कर्त-
रि अप्रत्ययो भवति । स प्रत्ययो तातृ । यत इति अकारलोपः । घरदानपारणं संयाच्यं । आबन्तः । स्त्रियां । विकार्षा । भुरुषा । जिहीर्षा । आप्न-
नः । प्रविष्टा । प्रजाया । पुत्रकाम्या । कंडूया । इत्यादि । पूर्वकाले क्त्वा ॥ धातोः समानकर्तृकधातोः पूर्वस्मिन् सति धातोः पूर्वकाले क्त्वा
प्रत्ययो भवति । अत्र लाङन्तु अङन्तक्रिया प्रकृत्यासन्न लाङन्तक्रियायाः पूर्वस्यां विवक्षितायां पूर्वकाले क्त्वा प्रत्ययः । क्त्वा सेट् किद्वा । इट्स-
हितः क्त्वाप्रत्ययो वा किद्भवति । इति सतक्विस्य विकल्पो वि- धीयते । न क्त्वा सेट् किच्चिति पाठः । पाणिनिसूत्रं चाव्यतिमतं । इ-
ट्सहितः क्वाकिद्भवति वा ग्रहणाद् क्वचिन्नभवति । इति विचारः । ख्यातिकल्पना गौरवं । वा ग्रहणेनैव चरितार्थत्वान्न त्वा नेरः
र्थक्यं च भवति । तस्मात् क्त्वा सेट् किच्चिति युक्तः पाठः । किद्वा भावपदे लघूपधत्वे गुणः । ववित्वा । दवित्वा । इत्यादि । कि-
त्वपक्षे गुणः । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा । इत्यादि । अलंखल्वोः प्रतिषेधे क्त्वा । प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपद्यो-
र्थपदयोः सतोः पूर्वकालं विना पि क्त्वाप्रत्ययो भवति । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । अत्र अलं खलु शब्दौ प्रतिषेधार्थौ । तयोरुपपदत्वं
नच क्त्वा गक्ति वा प्रत्ययः । वच परिभाषणे । क्त्वा प्रत्ययः । यजादीनां यवरामिति संप्रसारणं । वा । ऊः । उक्त्वा । उदितः क्त्वा वेट् । क्त्वा इति अकिति
षष्ठ्येकवचनं पदं । उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य वा इड् भवति । इषु इच्छायां । क्त्वाप्रत्ययः । उदितत्वादिडभावे लघूपधत्वेन गुणः । एषित्वा । इ-
ष्ट्वा । वक्त्वा प्रत्ययस्य कित्वान्न गुणः । हृषित्वा । हृष्ट्वा ॥ समासे क्त्वो ल्यप् । समासे सति पूर्वकाले क्त्वा प्रत्ययो भवति । तत्कर्तृकधातोः पूर्वस्मिन्
नास्ति एककर्तृके तस्मिन् एककर्तृक इत्यर्थः । संघृत्य कारोति । क्त्वा स्थाने पि इति उक्त्वा । किच्चान्न गुणः । प्रणम्य गच्छति । अत्र संग-
रणमक्रिय उपसर्गाभ्यां समसितत्वात् समासे सति कारोति गच्छति । एककर्तृकधातोः पूर्वस्मिन् संहृत्य प्रणम्य नि । पूर्वकाल-

क्त्वाप्रत्ययः । प्रणम्यति प्रादेस्तथा तोरुत्तमामितिणत्वं । अनञ्पूर्व इति नञ् । पूर्वः । क्त्वाप्रत्ययो न त्युत्तमामितिणत्वं । अनञ्पू-
र्वः इति नञ्पूर्वः सन्भवति । इत्याकवदंती ति शेषः । अजित्वा ज्ञात्वा असर्वत्र अहृत्वा विमलेय क्त्वा प्रत्ययस्तु भवति । इत्याकवदंतीति ।
शेषः । अजित्वा ज्ञात्वा असर्वत्र अहृत्वा विमलेय क्त्वा प्रत्ययस्तु भवति । इत्याकवदंतीति शेषः । अजित्वा ज्ञात्वा असर्वत्र । आशः । अ-
दयावित्रमर्थिस्य कथं जीवंति हृष्टत इत्यादि । क्वपि । तिर्यणः । क्वपि पर इति प्रत्ययस्य गुणो भवति । लघुपूर्वस्मिति शेषः । अन्यत्राविक्षयी
विचार्यत्वा दोषलोपः । परिणामियड् इति स्थित । गुणस्य वर्णकाः रणश्च । परिणमय्य । भं क्त्वा । उन्नमय्य । आकलय्य । यदि अत्र परिण-
ममसितत्वात् नमिधातोः क्त्वाप्रत्ययः । तक्त्वा लपि दिङ्रूपता न । क्त्वा लवर्त्तमानकालेपि क्त्वाप्रत्ययो भवतीति रूपता न । न प्रस-
माप्यदमति । अत्र नेत्रसंम्मीलनं दर्शनं च समानकालीनं न ख्यात्रवं व्यादाय स्वपिति । अत्र मुखव्यसारणं व्यात्याय । एकका-
लपि समासे क्त्वा स्फुरदाननदान ॥ विनाऽपूर्वः क्त्वा । माद यति भवति प्रधानरा क्लिष्ट निगणशक्ति रति द्वितवद-
प्रकाशात । इति न्यायाद् यत्र प्रधान क्रियया कांक्षितत्व ... णक्रियया च प्राप्य अपि न कर्म विन क्रियया अ उदनः । क्त्वा उत्पत्ते-
यथा विषयदृक्षापि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमित्यादि । ष्ठा । पो नः । उपपरणाद् द्विश्च । समानकर्तृकधातोः पूर्वस्मिन् पूर्व-
कालेपि नणमुल्प्रत्ययो न वि । तस्य णमुल्प्रत्ययांतस्य पदस्य द्विर्वचनं भवति । पायं पायं । णमुल् प्रत्ययः । णिचादतो आ तायुक् ।
न । णमुल्प्रत्ययांतस्य पदस्य द्विर्वचनं । पायंपायं गच्छति । पुनः पुनः पीत्वा गच्छतीत्यर्थः । भुजं नयाद इति वचनं । भुज धातोः । णमुल्प्रत्ययः । लघूपध-
त्वाद्गुणः । भोजं भोजमिति जातं ततो द्विर्वं । भोजं भोजं व्रजति । पुनः पुनर्भुक्त्वा व्रजतीत्यर्थः । विश्वति वक्तारादि समस्त घातं हति । ओवमादंस्य क्त्वा
ति । कन्यायाः देवपतीत्यादावत्र पिणमुल् इष्टव्यः । इच्छमादि भूयथेणमुल् । क्त्वा । इच्छमादि पूर्वपद कर्मणि नभ्या ... इच्छमादीनाम-
र्थि कारात अणमुल्प्रत्ययो भवति णिचाद द्वि । कथं कारं कथयामीत्यर्थः । इष्ठं कारं इच्छमित्यर्थः ॥ भावे लाव क्त्वा लाव स्थाप्रतति

सार०टी०प

निमितश्चधातोः कप्प्रत्ययो भवति। किमादन्यत्र। ब्रह्माणं नावः। ब्रह्मभूयं गतः। ब्रह्मत्वमित्यर्थः। एवं देवभूयं। लोकत्रास्तु द्वावलोक
।लोकदर्शनो कन्नत्यांरित्यस्य धातोः। प्रत्ययो भवति। नस्य धस्तु डागमो भवति। टित्वादादोः। लक्ष्यते ति लक्ष्मीः। इर्वंतयो नावान्न सिलो
पः। आयतेश्री। वहृदूः। आयातश्चीतोः श्रीः। धीधारणे हृदू इत्यायो भवति। ध्यायेश्चाह्वसंघातायाः। हृदूप्रत्ययः। डित्वाद् टिलोपः।
ध्याः इति सिद्धं। सार्वदसंज्ञत्ति यकारलोपः। यथा। ददावीन्या दोयकारलोपः। तथा इह अपीति कश्चित्। अन्यत्र डकार इयमा इ
न्यत्र हलादू यकारलोपमिच्छति। परन्तु दृष्ट्या नामनि विषयत्वात् यत इत्याननयालोपमिच्छति। क वि तु रसपरत्वात् संयोगान्तलोपं
वांछति। विद्यात् ईश्वः। दासोलयिः। श्रीवर्णादिकारः। अकारादिकः। रांतवर्णं वर्णतया निर्दिश्यमाणात् वर्णादिकारः प्रत्ययो भवति
अकारः। इकारः। उकारः। मपः। मरः। ककारः खकारः इत्यादि। एवं च न निर्दिष्टात् वर्णान्न भवति। यथा। अः विष्णुः। इः कामः। कः ब्रह्मा
तिः। खमाकाशं। वः वरुणः। इत्यादि। रादिफा वा र इत्यते। स्मात् इफप्रत्ययो वा भवति। अइत्य रफः। ए इत्यरेफः। रः रा
कार इति अपत्यागमं मतिं दर्शयति। रकारादीनि नामानि शृष्टवः। नाममपावेति। मम प्रसन्न नाम तिराम नाम नित्रं कायति कि
मयं रामनामइत्यादि यदि इति श्री कया आंशी कया रकारादीनि नामानि शृष्टव नाममनः प्रसन्न नाम मति। लोकाद्वयस्य सिद्धिः। इ
तिउपसंहारसूत्रं। शास्त्रस्य सिद्धिर्लोकाद् अन्यथा करणं इष्टव्या। यथा मातरपितराविन्यादः। सिद्धिः। श्रीअत्र समाप्ति सिद्धिरिति मं
गलार्थध्यायोगो पिदर्शितः। मंगलांतानि शास्त्राणि लवंतीत्युक्त्वाद्। अधुना आत्मनं अलिमतार्थमिह यदिष्टदेवत प्रसादमात्रमा
अवनाशादयग्रीव कमलाकर ईश्वरः। सुरासुरनराकारमधुपापीतपदर्दुः। दयस्यग्रीवाइवग्रीवायस्य सदयग्रीवः। हीष्टरुगतिति
इति ईश्वरः। कमलाया लक्ष्म्याः आकारः। अथवा कमलासंपदा रक्षाकरः संपत्करः। सुरा देवाः। असुरा दैत्याः। नरा मनुष्याः। सुरासुरनराका
रायमधुपाः भ्रमराः। तैः आपीतास्सवयात्प पुरुषरा मध्यमतहद्या सादरमवगा कीतवा। एक्त्राजवरणकमल यस्य सः। वासुभाज्ञ ८८

अवतान्न। पायादित्यर्थः। कज्ञाक लाय तइति कर्ज कमलं। भ्रमरादिकमलरसं पिबंतीति। सुरादीनां भ्रमररूपकथनं रसास्वादक्रियानि
बंधनं चरणयोस्तु कमलत्वारोपः। सा इयं वलणत्वविज्ञातव्यं।। ।अथ अलंकारश्लोकं लिखति अमृतांतां इत्यादि शास्त्र हृद्य तमाथ
काः समक्षकं अनंतं वाकू क्रियं चतुरा विमाना मिति स्वरूपमिति ज्ञातयस्य स्वरूपां तः। अत्र इति इत्यादि सत्यस्य स अत्र इत्यादि। अत्र इ
तिस्वरूपः शात्य वश्या यमाण शास्त्र यस्मिन् सार्थक। अवृद अत्र इति स्वरूप इति। नामात साक्षादेवइत्यत स्वरूप मित्यर्थ ताप्पिकृतत्त्व
आसाद्य सम अक्षरी समक्षरा वत्। वत् समक्षरा त जना इत्यमरः। मास्यात्री तिम क्षरी। सन्यासी इमांवउ रविर्ता प्रक्रियां वाक्यं विदाध इत्यत्र
यः।। इतिप्रसन्न याचा चार्विवक्यार्थमंशार्ये। [illegible]टीकासार। श्रुतास्य यथामति विनिर्मिता।। इति श्रीमालकुलश्रीमान्
नारमालवमंडलालंकारश्रीभुंजराज विनिर्मिता सारस्वतटीका संपूर्णा।। व्याख्या विद्यापाठनयनप्रसंगात् श्री भुंजराजाय
दिहान्यधत्ता अविस्मरवस्तु विनिश्चितार्थं सर्वस सलेस मा पछि ततद्या आत्मशुक्ति बलशालिनां वा विस्मरान्मम बिने
तिनारतां तन इन्यति वारणा विदमानति लयालं। नवक्रान तामाति मीलितद्वयामालिन्यमार्थ भयसश्रोत्र पितचातन
दधीकारा परीक्षा विधि कि चातसु णदाप्यायां समवृत्ता विराग्य निष्ठा इवाश्रिष्टाः इन्तपराक्रिति स्यद्धियस्तस्मादमीत्यानमः।। इ
।। हिमालयाद्दामलयावलोया विशालया मासमहीया शनितः। आसाद्दपालस्वदणीयम पृतमाधुः। मदपाल इति प्रसिद्धः। धआर्यश्री
दा वर्यः परकार्य धुर्यः स्मर्यः सतां। परमारा इहत्यर्थः। तस्य ज्ञारोदार्यनिधिर्व्वकारानिष्कु दवार्य धिर्यः। पासमानवि तान्ललितलक्ष
णकांतश्रिशिज्ञ प्रमादनकरः सदनं कलानां। ऊवाष्टकः ऊवल यश्प्रीतांपकारः। यामा निधानत दियायत तात्सामः। दृष्ट्यितपुलश्री धो
श्रीमालाचयात्यवि कां सकलज्ञमताज्ञाय कीर्तिः। सुधीरत्तम यकः। अमितविना वोगा वासा धुम्र तोजनिज्ञानकी रमणवरण प्रमानं।
दाउदवितमात्रिकः। तत्रुत सुकृतायानित संपदा शालितावनिवनीपक आसीत्। वि नावष्पविक्रमातु विसर्जं उत्पराशि विपापवसाधु

(थि)

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

।ए श्रुस्तुकुटुंबस्थिति।लारधारिणीमदीयदीयासद्धर्मचारिणी।सदान्नदानव्रतदीक्षयाऊतंऊग्राशयाकारशयाभाव्याषया।एतंन्नदानो
गरुपाप स्नमतिमा।धितन्नरूपाद्यविाप्रनिमम्नऊनाताद्वराणसम।ध्यो।रखा।तोयुणेऊर्गतिजीवन।मघसंकूावाक्रावशाकृतष्टापोसरूपावस्तां।२५।
श्री।विलासवतिमंडपडागेस्या।मिनः।रवलविसादिगयासाद।आप्यमंत्रिपदवीसुविया।ल्पामजीताजितपरापकृतिश्री।।२६जीवनाछ।
वनपावनका।त्रिमंत्रिलारमङाऊ।घिनि।वङ्घप।ब्रह्मा।विदसङगदाश्वरस्त्डा।कोङाकनसमयंसमानिघाद।२७नमद्वनसमर्थःस्वविज्ञा
नपार्थस्वऊनविदितातापःश्रीनिधिवीतादोषः।अवनिपरितिझारण्याद्भोढधा।मधिमंत्री।।मफरलमलिकाख्या।श्रीमयासादवापद:
रूपतिव्रताजीवनधर्मपत्नी।धन्यामरूनामऊडुंबमान्या।।श्रीः।। ऊराङाख्यमस्रुतपुत्रं।कुंऊंवानिश्रेष्ठरितेःपविऽं।२घऊयतिम।
दनस्वऊःसङ्गत।षमसाधुऊः।सुऊणमणिमस्रुङ्ग।का।त्रीवि।द्यात वंङ्गःनयविनयविनिज्जःश्रुण्पलक्ष्मीडलङ्गः।समरसमयरूज
:डंऊराऊानरिङ्गः।२५।रथस्यानातिसला।तिरस्कृतमदघक्षप्रन ।वाहुरक्षो।णीमंडनमंडपश्वरमा।हाराऊन्यमात्यत्रिताधि
ध्यावृंदविना।दामाद।विनवाडा।मांचविघद्धवा।ऊानद्भूपसरस्व। ता।निवसतिलक्ष्मी।विलासा।यिना।२६श्रऊाङ्गुणवसुदारचित्र
ऊस्मादवछिऊनक्रिना।जिसंाऊ।यरुपा।दितराऊकार्यलारःप्रभु। ता।सारंभमनाऊलविलन्नि।२७।रामाद्य।मिताया।गिरावऊरविन्नसा।
नंदयन्नकलासुसकलासुयःक्वलिन।कलिकाहृदलः।विमसरतयादघन्नि।पिलस्यासुनवऊंतां।करोतिकरुणा।कारावरमनो।षिसंम्यानम
।२८श्रतिष्टद्मसिगम्पच्चर्णनिष्का।विनानां।सुपवितऊङकानां।मादकानां।प्रदानैः।विदालतऊरवस्यान्नलक्षसंख्यान्नष्टदक्षान्नङलि
नम।द्मिमायः।ज्ञामका।लान्यनदन्न।२९श्रनिवारितवां।छितार्थदातिरतिऊनिक्षुबुद्धाया।दिनानं।।गणशः।सऊापडुषांऊनानामकारा
ऊिवितरक्षणंयादकः।३०श्रानकाम्रायनविधीयमातिसुला।दिदानिरूपलब्धसंपद।विहऊा।तादाव्यतिविंदमानः।श्री।लारतासंनिधि।
सरव्या।सारव्यं।३१विबधानतिनंदला।विपक्षक्रितिचून्दझातपराक्रमस्यग्रस्य।दः२घक्रधिया।प्रमाणशाञ्यरिनारा।नयानस्रु।रिवर्षं